

№ 4 (84), 2017
Шілде-тамыз/July-August

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап Париж қаласындағы халықаралық ISSN орталығында тіркелген. ISSN 1727-060X

Dergi 2003 yılı mayıs ayından itibaren Paris Uluslararası ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. ISSN 1727-060X

Журнал зарегистрирован в международном Парижском ISSN центре с мая 2003 года. ISSN 1727-060X

The journal is registered in Paris ISSN international center since May 2003. ISSN 1727-060X

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы және ақпараттық агенттігінде тіркелген. Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Dergi Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon ve Bilgi Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında kayıtlıdır.

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered by the Ministry of Investment and Development Committee of the RK communication, information and information about the certificate of registration of a periodical and news agency № 5597-Zh 18. II. 2005.

Түркістан/Turkestan
2017

ҚҰРЫЛТАЙШЫ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алқасы

док., проф. М. Ылдыз (Гази университеті, Анкара).
ф.-мат. г. д., проф. У. Әбдібеков (А. Ясауи университеті, Түркістан).
техн. г. д., проф. Т. Раимбердиев (А. Ясауи университеті, Түркістан).
ф.г.д., проф. Қ. Ерғобек (А. Ясауи университеті, Түркістан).
док., проф. Т. Қожаағлы (Мичиган университеті, АҚШ).
ф.г.д., проф. Т. Садықов (Бішкек гуманитарлық университеті, Бішкек).
т.г.д., проф. Д. Қыдырәлі (Түркі академиясы президенті, Астана).
ф.г.д., проф. Б. Бутанаев (Н.Ф.Катанов атындағы Хакасия мем.университеті, Абакан).
док., проф. С. Екер (Баикент университеті, Анкара).
ф.г.д., проф. Н. Егоров (Тіл білімі институты, Чебоксары).
ф.г.д., проф. М. Х. Идельбаев (Ақмола атындағы Башқұрт мем. университеті, Уфа).
ф.г.д., проф. В. Илларионов (М.Аммосов атындағы Солтүстік-шығыс федеральді университеті, Якутск).
ф.г.д., проф. Д. Кенжетай (Евразия университеті, Астана).
док., проф. Я. Құмарұлы (Гуманитарлық ғылымдар академиясы, Урімші).
ф.г.д., проф. Х. Миннегулов (Казан федеральді университеті, Казан).
ф.г.д., проф. К. Мусаев (РГА Тіл білімі институты, Мәскеу).
т.г.д., проф. А. Муминов (Евразия университеті, Астана).
ф.г.д., проф. М. Жураев (А.Науаи атындағы Тіл және Әдебиет институты, Ташкент).
ф.г.д., проф. А.Тыбыкова (Таулы-Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай).
ф.г.д., проф. М. Улаков (Кабардин-Балкар мемлекеттік университеті, Нальчик).
ф.г.д., проф. К. Райхл (Бонн университеті, Бонн).
ф.г.д., проф. М. И. Магомедов (Дағыстан).
проф. док. Б. Каракоч (Упсала, Швеция).
проф. док. Х. Өзден (ЕСОГУ, Ескишехир).
проф. док. М. Өнер (Еге университеті, Измир).
ф.г.к., доц. А. С. Аврутина (Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург).
доц. док. С. Гүндүз (Абант Иззет Байсал университеті, Болу).

Бас редактор
Доктор, профессор Мехмет Куталмыш
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

Бас редактордың орынбасары
филология ғылымдарының кандидаты
Сердар Дағыстан
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

OWNER

К. А. Yassawi International Kazakh-Turkish University

Editorial Board

Editor-in-chief
Prof. Dr. Mehmet Kutalmış
K.A.Yassawi International
Kazakh-Turkish University
Turkestan / Kazakhstan

Associated editor
Serdar Dağıstan
K.A.Yassawi International
Kazakh-Turkish University
Turkestan / Kazakhstan

Prof. Dr. M. Yildiz (University of Gazi, Ankara).
Prof. Dr. U. Abdibekov (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Raimberdiev (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. K. Ergobek (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Kocaoğlu (University of Michigan, USA).
Prof. Dr. T. Sadykov (K. Karasayev Humanitarian University, Bishkek).
Prof. Dr. K. Allambergenov (Ped. Institut named Azhniyaz, Nukis).
Prof. Dr. D. Qydyrali (President of the Turkic Academy, Astana).
Prof. Dr. B. Butanaev (Khakassia State University named N.F. Katanova, Abakan).
Prof. Dr. N. Egorov (Institute of Linguistics, Cheboksary).
Prof. Dr. M. H. Idelbaev (Bashkir State University named Akmulla, Ufa).
Prof. Dr. V. Illarionov (North-Eastern Federal University M.Ammosov, Yakutsk).
Prof. Dr. D. Kenzhetay (Eurasia University, Astana).
Prof. Dr. Y. Kumaruly (Academy of Sciences, Urimchi).
Prof. Dr. H. Minnegulov (Kazan Federal University, Kazan).
Prof. Dr. E. Musaev (RAS Institute of Linguistic, Moscow).
Prof. Dr. M. Muminov (Eurasia University, Astana).
Prof. Dr. M. Zhuraev (Institute of Language and Literature named A. Navoi, Tashkent).
Prof. Dr. A. Tybykova (Gorno-Altai State University, Gorno-Altai).
Prof. Dr. M. Ulakov (Kabardino-Balkar Research Institute of Language, Lit. and History, Nalchik).
Prof. Dr. K. Reichl (University of Bonn, Bonn).
Prof. Dr. M. I. Magomedov (Dagistan).
Prof. Dr. B. Karakoç (Uppsala, İsveç).
Prof. Dr. H. Özden (ESOGÜ, Eskişehir).
Prof. Dr. M. Öner (Ege University, İzmir).
Doç. Dr. A. S. Avrutina (S. Petersburg).
Doç. Dr. S. Gündüz (University of Abant İzzet Baysal, Bolu).

Құрметті оқырмандар!

Журналымыздың 84-шығарылымы, яғни 2017 жылдың 4-саны жарық көріп отыр. Журналдың бұл санында түркологияның түрлі салаларына қатысты маңызды мақалалар жарияланды. Айша Карымшакова қырғыз тіліндегі кейбір сөздердің жазбаша және ауызекі тілдегі (модаль, индикатив, уақыт т.б.) қолданысын зерттеген. Адюм Рафаилов пен Мария Рафаилова Лена өзені жағалауындағы үңгірден табылған жазбалар – қысқа руна жазуына талдау жасап, жазбаның классикалық транскрипциясы мен түсініктемесін жасаған. Жазбалар өте қысқа болса да, оның Лена өзені жағалауындағы үңгірден табылуы және ежелгі кезеңге тән болуы - көктүрік әліпбиі тарихының тереңдігі мен қолданыс аймағының кең екендігін айғақтайды.

Әзербайжан тілі - соңғы екі ғасыр аясында тіл, әліпби, реформа, төңкеріс, республика, білім, театр т.б. көптеген салада өзгерістер жасаған тарихи және заманауи тіл болып табылады. Кеңестік кезең мен кеңестік кезеңнен кейінгі жылдарда түркі халықтарының ішінде Түркия Республикасын қоспағанда, латын алфавитіне алғаш және ең ұтымды түрде өтумен қатар, тілдік мәдениетке қатысты мәселелерді кеңінен қарастырып шешімін тапқан ел - Әзербайжан екені белгілі. Тарихи кезеңдерде Стамбул түрікшесі жазу тілі ретінде қабылданып, тілдік ауқымды орталыққа айналғаннан кейін Иран мен Кавказдағы түркі тілдері осы орталықтан алыста қалған болатын. Әсіресе Кеңестік кезеңде Стамбул түрікшесінің ықпалынан алыс болған әзербайжан тілінің тарихи ерекшелігін сақтап, дамығанын байқауға болады. Осы шынайы себептердің нәтижесінде Стамбул түрікшесі мен әзербайжан тілі арасында өзгешеліктер орын алғаны байқалады. Сондықтан аудармаларда да алшақтықтар бар. Соңғы жылдары осы сынды мәселелерге көңіл аударылып келеді. Кейінгі 25 жылда Еуропа мен Түркі мемлекеттерінде орыс тілі мен өзге батыс тілдерін еркін меңгерген жас зерттеуші түркологтардың көбейгенін атап айтуға болады. Олар шетел тілін білумен қатар заманауи ақпараттарға еркін қол жеткізуде және өзге елдердегі әдебиеттерді қолдана отырып, салааралық зерттеулер жасауда. Осы орайда Эльчин Ибрахимовтың мақаласында аударма мәселесі жан-жақты қарастырылған.

XV-XX ғғ. арасында шығыс пен қыпшақ түркі халықтары арасында әдебиет пен ғылым тілі болумен қатар Османлы қауымында да ерекше абыройға ие болған шағатай тілінің қазіргі түркі жазба тілдеріндегі орны арнайы зерттелуі қажет. Сейітбек Идирисов өз мақаласында құнды әдебиеттерге сүйене отырып, шағатай тілінің қырғыз тіліне әсерін зерделеген.

Бүгінгі таңда ақпарат үдерісінің табиғаты, мағынасы мен құрылымы жайында түрлі көзқарастар бар. Сөйлеу мен ақпарат алмасу – бір-бірімен байланысты болғанымен, толықтай ұқсас емес. Рамила Бердалиеваның мақаласында сөйлеу тілі мен ақпарат алмасу туралы жазылған.

Әлемге танымал тілші, ғалым, мәдениет қайраткері, бір тілдік топқа жататын туыстас тілдерді ғана емес, бір-бірінен өзгеше 42 жазба тілді зерттеумен қатар осы тілдерде сөйлеп жаза алатын доктор. Йохан Вандалле 2017 жылдың 17-19 мамыр аралығында университетімізде қазақ және түрік тілдерінде баяндама жасап, конференция өткізді. Білімгерлермен және оқытушылармен қазақ, түрік, орыс, неміс, ағылшын тілдерінде сөйлесті. Шетел тілдерін, әсіресе түрік тілін қалай үйренгенін және қалай үйреткенін, тілдер арасындағы байланыстарды, оңтайлы әрі нақты тіл үйрену әдістері жайлы айтып өтті. Баяндамадағы ең негізгі назар аудартатын екі мәселе жайлы тоқталып өтейін. Шетел тілін үйрену әдістерінің біріншісі ретінде: ана

тілін үйрену екенін, яғни тіл мен халқын жақсы көру, көбірек тындап сөйлеуге талпыну; екіншісі: тілге назар аударып оқу және жетік білген тілімен ортақ әрі алшақ тұстарын айқындау екенін атап айтқан. Журналымыздың осы санында атақты әрі білікті ғалымның шетел тілі ретінде түрік тілінің үйретілуі жайында жазылған мақаласы қазақ тілінде жарияланды. Автор мақаласында шетелдіктерге түрік тілін үйретудегі 40 жылдық тәжірибесіне сүйене отырып, тіл үйрету саласындағы ойлары мен ұсыныстарын тілге тиек етумен қатар «Haydi Türkçe Konuşalım (Қанекей, түрікше сөйлейік)» атты кітабындағы негізгі ұстанымдарын түсіндірген. Автор сабақтың барысы мен білімгердің қызығушылығын арттыратын бұл ұстанымдардың барлық өзге тілдерді үйренуде әрбір тіл үйренушіге қажет екендігіне тоқталған. Автор осы еңбегінде түрік тілінің фонетикасы, морфологиясы, синтаксисі мен сөйлем талдау секілді тақырыптарда тіл үйренушілерге қиындақ тудыратын мәселелерді талқылаған.

Мирас Идельбаев Алтынорда кезеңіндегі танымал әдеби шығармалардың бірі Сәйф Сарайдың «Гүлистан бит-түрки» шығармасына әдеби талдау жасаған. Парсы тіліндегі нұсқасының жүз жылға жетпей қыпшақ тіліне аударылуы ол кезеңдегі түркі әлеміндегі мәдениет пен әдебиет байланысының елеулі болғанын айғақтайды. Сади Ширазидің құнды шығармасын аударған Сәйф Сарай, бұл жазбаға әдеби тұрғыдан (өлең мен қарасөз) өзінің үлесін де қосқан. Бақытжан Әзібаева ХХ ғасырдағы қазақ елінің филолог-ғалымы Ы.Дүйсенбаевтың фольклортану ғылымына қосқан үлесі жайлы ой қозғаған. Осы орайда, Ы.Дүйсенбаев фольклортану тарихында «Қозы Көрпеш Баян сұлу» жырының баспа бетінде жариялануына елеулі үлес қосқанын айта кеткеніміз жөн.

Кәрімбек Сейтметов пен Айткүл Сейтметова кәсіби актерлік өнердің негізі саналатын лирикалық және эпикалық поэмалар, айтыстар, дәстүрлі әдет-ғұрыптарға қатысты сөз өнерін зерделеген. Сонымен қатар, актерлік өнердің фольклорлық ерекшелігіне тоқталып, үйлену дәстүрі мен жаназаға қатысты әдет-ғұрыптарға талдау жасаған.

Өткен кезең мен бүгінгі таңда әлемдік мәдениеттегі түркі өркениетінің орны жайлы мәселелер жергілікті және шетелдік мәдениет зерттеушілерінің тақырыптарына арқау болуда. Киім-кешек пен тігін материалдары, түрлері әрдайым өркениеттің ең негізгі бөлігі болған. Гүлғайша Сағидолда мен Әсем Қайратқызының мақаласында түркі мәдениетінің маңызды бөлігі ретінде «мәдениет», «тіл» мен «қоғам» тұрғысынан әйел мен ер кісілердің киімдерінің негізі, мағынасы және символдық тұрғысынан жан-жақты сараланады.

Қазіргі уақытта орыс тілі мен әдебиеті, социолінгвистикалық және психолінгвистикалық салаларда маңызды зерттеулер жүргізіп келе жатқан ғалым Айгүл Байтуова мақаласында жаһандану дәуіріндегі этникалық мәдениет пен лингвистикалық ұқсастықтарға, халықтың этникалық мәдениетіндегі материалдық және рухани құндылықтарға, тілдің және халықтың тұрмыс-тіршілігі мен психологиялық сипаттамаларының тілдік және мәдени көрінісіне қатысты ұғымдарға кеңінен тоқталған.

Журналымыздың келесі саны арнайы латын әліпбиіне арналады.

**Құрметпен,
профессор, доктор Мехмет Куталмыш**

Saygıdeğer Okuyucular

Dergimizin 84. sayısı, 2017 yılının 4. sayısı ile karşınızdayız. Dergimizin bu sayısında Türkoloji'nin değişik alanlarına ait değerli çalışmalar bulunuyor. Karımşakova, Kırgızcadaki bazı kelimelerin yazı dili ve konuşma dilindeki (modal, indikativ, zaman vd.) kullanımlarını incelemiştir. Adum Rafaylov ve Mariya Rafaylova, kısa Runik yazıtının tahlilini yapmaktadırlar. Söz konusu yazı, Lena ırmağı kenarındaki mağarada bulunmuştur. Yazının klasik transkripsiyonu ve açıklaması yapılmaktadır; çok kısa bir yazıt olsa da, Lena nehri kenarında bir mağarada bulunması ve çok eski bir tarihte yazılması Göktürk alfabesinin kullanım tarihi / eskiliği ve yaygınlığı bakımından önemlidir.

Azerbaycan Türkçesi son iki yüz yılda dil, Alfabe, reformlar, devrim, cumhuriyet, eğitim, tiyatro vs. pek çok alanlarda ilkleri yaşamış tarihi ve çağdaş bir yazı dilidir. Gerek Sovyet döneminde gerekse Sovyet sonrası dönemde, Türkiye Cumhuriyeti dışında Latin Alfabesini ilk ve en iyi uygulayan ve dil - kültürle ilgili meseleleri en yoğun işleyen ve yaşayan ülke Azerbaycan olmuştur. İstanbul Türkçesi'nin yazı dili ve büyük çekim merkezi olmasından sonra İran ve Kafkasya Türk Lehçeleri, bu büyük çekim merkezinin uzağında kaldılar ve Azerbaycan Türkçesi, tarihi özelliklerini büyük oranda koruyarak gelişmesine devam etti ve özellikle Sovyet döneminde Türkiye Türkçesi'nin etkileşiminden uzak tutuldu. Bütün bu gerçekler neticesinde de Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi arasında önemli farklılıklar oluştu; bu yüzden aktarmalar / çeviriler yapılırken önemli sorunlar ortaya çıkmaktadır. Son 25 yıl içinde ağırlıklı olarak bu tür sorunlar işlenmiştir. Son 25 yıl içinde Avrupa'da ve Türk cumhuriyetlerinde Rusça ve diğer Batı dillerini bilen çok sayıda genç Türkolog yetişti; bunlar hem iyi ve çok sayıda yabancı dil biliyorlar hem çağdaş verilerden yararlanarak disiplinler arası çalışıyorlar hem de ülkeler ve kaynaklar arasında kolaylıkla gidip gelebiliyorlar. Elçin İbrahimov makalesinde, aktarma / çevirme konusunu ayrıntılı olarak işlemiştir.

15-20. yüzyıllar arasında Doğu ve Kıpçak Türkleri arasında edebiyat ve bilim dili olan ve hatta Osmanlı Türkleri arasında da önemli bir itibara sahip olan Çağatay Türkçesi, bugün yazı dili olan Türk lehçeleri üzerinde ayrı ayrı incelenmelidir. Seytbek İdirisov, makalesinde zengin dil malzemesi ve geniş bibliyografya kullanarak Kırgızca üzerindeki Çağatayca tesirini incelemiştir.

Günümüzde iletişim sürecinin doğası, manası ve yapısı üzerinde değişik bakışlar vardır. Konuşma ve iletişim birbiri ile ilişkili olsalar da tamamen birbirinin aynısı değildirler. Ramilya Berdalıyeva makalesinde, konuşma ve iletişim konularını işlemektedir.

Dünyaca meşhur dilci, araştırmacı, büyük dil ve kültür adamı; sadece aynı dil ailesine giren akraba dilleri değil, birbirinden farklı 42 yazı dilini araştıran, konuşan ve yazan Dr. Johan Vandevale 17-19 Mayıs 2017 tarihlerinde Üniversitemizde Kazakça, Türkçe dersler ve konferanslar verdi, öğrencilerle ve akademik personelle Kazakça, Türkçe, Rusça, Almanca ve İngilizce konuştu. Yabancı dilleri ve özellikle Türkçeyi nasıl öğrendiğini ve nasıl öğrettiğini, diller arasındaki irtibatı, kolay ve kalıcı dil öğretim yöntemlerini anlattı. Anlattıkları arasında en dikkat çeken iki hususu burada ifade etmek isterim: En temel yabancı dil öğrenme yöntemlerinden birinin ana dili öğrenme yolu olduğunu yani dili ve insanları sevmek, bol dinlemek ve konuşmak, diğer bir yöntem de dile ilgi göstermek, okumak ve bildiği dil veya dillere benzeyen ve benzemeyen hususları bilmek gerektiğini anlattı. Bu sayımızda bu ünlü ve üretken dil âliminin Yabancı Dil Olarak Türkçe öğretimini işlediği Kazakça makalesi yer almaktadır. Bu makalede yazar, dil öğretimi alanındaki düşüncelerini ve önerilerini, yabancılara Türkçe öğretiminde 40 yıllık tecrübelerine

dayanarak ifade etmektedir. Yazıda ayrıca, yazarın "Haydi Türkçe Konuşalım" adlı kitabında kullandığı genel prensipler açıklanmaktadır. Yazar, dersin etkinliğini ve öğrencilerin ilgisini arttıran bu ilkelerin her bir öğrenciyi ve her dili incelemek için kullanılabileceğine inanmaktadır. Öte yandan, yazarın Türkçe'nin fonoloji, morfoloji, sözdizimi ve kelime tahlili ve diğer konularda öğrencilerinin karşılaştığı sorunları değerlendirmektedir.

Miras İdel'bayev, Altın Orda Dönemi'ne ait olan edebi eserlerin en ünlülerinden biri olan Gülistan Bi't-Türki'nin edebi yönünü tahlil etmektedir. Farsça aslından yüz yıl bile geçmeden Kıpçak Türkçesine çevrilmesi o dönem Türk dünyasında hızlı bir kültür ve edebiyat etkileşimi olduğunu gösterir. Sadi-i Şirazi'nin büyük eserini çeviren Seyf-i Sarayi, esere kendi edebi (şiiir ve nesir) zenginliklerini de kazandırmıştır. Bakıtcın Azıbayeva, geçen yüzyılda şair, yazar ve araştırmacı olarak öne çıkan Kazak ilim ve kültür adamı Düysenbayev'i incelemiştir. Düysenbayev, özellikle "Kozı Körpeş - Bayan Sulu" destanının yayını ile haklı bir üne kavuşmuştur.

Seytmetov ve Seytmetova, Kazak profesyonel aktörlük sanatının doğuşu ve oluşumunun temeli olan lirik ve epik şiirler, söz atışmaları, halkın gelenek ve görenekleriyle ilgili söz ustalığını incelemiştir. Bunun yanında oyunculuk sanatının folklorik unsurlarını, düğün törenlerini, cenaze ile ilgili gelenek ve görenekleri vd. tahlil etmişlerdir.

Sağıydolda ve Kayratkızı, tarihte ve günümüzde Dünya medeniyeti kapsamında Türk medeniyetinin yeriyile ilgili meseleler yerli ve yabancı kültür araştırmacılarının çalışmalarının konusunu teşkil etmektedir. Giyim kuşam ve dokuma malzemeleri / türleri her zaman medeniyetin en temel unsurları olmuştur. Sağıydolda ve Kayratkızı, Türk kültürünün önemli bir parçası olarak "kültür", "dil" ve "toplum" bağlamında, kadın ve erkek kıyafetlerinin temellerini, anlamlarını ve sembolik yönlerini incelemiştir.

Aygül Baytuova, günümüzde Rus Dili ve Edebiyatı, sosyolengüistik ve psikolengüistik alanlarında önemli çalışmaları olan üretken bir araştırmacıdır. Baytuova bu çalışmasında modernleşme devrindeki etnik kültür ve dil benzerliklerini ele almıştır. Etnik kültür kapsamında halkın maddi ve manevi değerleri; halkın yaşam tarzı ve psikolojik özelliklerinin dil ve kültüre yansması ile ilgili kavramlar değerlendirilmiştir.

Gelecek Alfabe Özel Sayısı'nda buluşmak üzere.

En iyi dileklerimizle
Prof. Dr. Mehmet Kutalmış

УДК 372.881.1(575.2) (04)

АЙРЫМ ФУНКЦИОНАЛДЫК БӨЛҮКЧӨЛӨРДҮН КОММУНИКАТИВДИК-ПРАГМАТИКАЛЫК ҚЫЗМАТЫ COMMUNICATIVE-PRAGMATIC FUNCTION OF SOME FUNCTIONAL PARTICLES

Айша КАРЫМШАКОВА*

Аннотация

Кыргыз тилиндеги айрым функционалдык бөлүкчөлөр оозеки кепте жана көркөм чыгармаларда өтө активдүү колдонулуп келет. Андай типтеги бөлүкчөлөргө тактоочтон пайда болгон бир катар бөлүкчөлөрдү киргизүүгө болот. Макалада тактоочтон пайда болгон функционалдык бөлүкчөлөр жөнүндө сөз болуп, алар оозеки кеп менен көркөм чыгармаларда көбүнчө эмоция-экспрессия жаратуучу тилдик каражаттар катары кызмат аткараары белгиленет.

Түйүндүү сөздөр: Тактооч, функционалдык бөлүкчөлөр, бөлүкчөлөрдүн сүйлөмдө колдонулуу өзгөчөлүктөрү, бөлүкчөлөрдүн креативдүүлүгү.

Annotation

Some functional particles in Kyrgyz language are used intensively both in oral and written works of literature. The word particles derived from adverbs can also be appraised within this context. This article focuses on functional particles origin from adverbs. It is noted they are mainly used as linguistic means, for expression of emotion and expression in speech and works of art.

Key words: Adverb, functional particles, features of the use of particles in a sentence, the creativity of particles.

Кыргыз тилиндеги айрым функционалдык бөлүкчөлөр оозеки кепте жана көркөм чыгармаларда өтө активдүү колдонулуп келет. Андай типтеги бөлүкчөлөргө тактоочтон пайда болгон бир катар бөлүкчөлөрдү киргизүүгө болот. Алардын айрымдагы синонимдик катышта келип, тилде көркөмдүк жаратуучу тилдик бирдик катары колдонулса, айрымдары өз алдыларынча эле колдонулуп, текстке кооздук, эмоция-экспрессия тартуулайт. Синонимдик катышта келгендери: **дал, так, нак; тим эле, жөн эле**, өз алдынча жеке колдонулгандары: **эми, дагы, ары, тек**. Булар жазуу кебине көбүрөөк

* филология илимдеринин кандидаты, Бишкек гуманитардык университетинин доценти, Бишкек-Кыргызстан.

Candidate of philological sciences, professor of Bishkek Humanitarian University, Bishkek, Kyrgyzstan. E-mail: algarovna@gmail.com

мүнөздүү болгон нейтралдуу деп эсептелген бөлүкчөлөрдөн сүйлөмдүн семантикасына көркөмдүк, кооздук, жандуулук кийирүүчү тилдик элементтер катары айырмаланып турат. Мындай типтеги бөлүкчөлөрдү орус илимпозу Е. Н. Ремчукова адилетүү түрдө креативдүү бөлүкчөлөр деп атаган [1].

Ошентип, тилдин өсүп-өнүгүү процессинде тактоочтордон бөлүкчөлөр эволюциялык жол менен пайда болуп, сүйлөм контекстинде зарыл тилдик каражат катары колдонула баштайт. Ал жөнүндө өз мезгилинде Н. А. Каламова: Тактоочтор лексикалык маанисин жоготуу менен, кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын билдирүүдөн калып, анын ордуна кыймыл-аракетке чектөө, аныктоо-тактоо маанисин кийирип, же тигил же бул сөздү бөлүп көрсөтүү милдетин аткарып, же толук бир айтымга же сүйлөмгө кошумча маани кийирүү үчүн кызмат кылып калат деп билдирет [2, 15]. Бирок бул процесс өтө узакка созулгандыктан, тактоочтордун бөлүкчөлөргө өтүүсү жай ишке ашат. Тактап айтканда, тактоочтук кызматта жүргөн сөз сүйлөм контекстине жараша бирде өзүнүн кадимки эле тактоочтук милдетинде колдонулса, бирде бөлүкчөлүк милдетте колдонула баштайт. Ошентип өзүнүн баштапкы этимонунан толук алыстабаган сөздөр тилде эки түрдүү милдетти аткаруу менен функционалдык бөлүкчөлөр деген топтун түзүлүшүнө шарт түзөт. Так ошол тактоочтон пайда болгон функционалдык бөлүкчөлөрдүн ичинен **дал**, **так**, **нак** тилдик элементтери бири-бирине карата абсолюттук синонимдерди түзүп калары топтолгон көптөгөн факты-материалдардын негизинде аныкталды. Сүйлөм контекстинде булар бири-бирин толугу менен алмаштыра алса да, баары бир стилдик жактан ар биринин өздүк ньюанстары бар. Көркөм чыгармалардын жаратмандары болгон жазуучулардан Ч. Айтматов **так**, **дал** бөлүкчөлөрүн колдонуп, анын синонимдери болгон **нак**, **как** түрлөрүн такыр пайдаланбаганы белгилүү болсо, Т. Сыдыкбеков болсо көбүнчө этимологиясы этиш болгон **как** бөлүкчөсүн колдонууну туура көрөт. Котормо сөздүктө булардын экөө кабыл алынган сөздөр экендиги: **нак** – араб тилинен, **так** – иран тилинен киргендиги айтылат [3, 550; 691]. Биз сөз кылып жаткан тактоочтор менен алардан жаралган бөлүкчөлөрдүн синтаксистик кызматында төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр бар. Тактоочтор кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын билгизүү максатында этиштен мурда гана орун алып колдонулат: Жол үстүндө он чакты таш жатат, момунчалык, мындан чоңу бар. Ошолордун бири **дал тийсе** керек (Ч. А.). Муну Алымбек өзү да **так айта албайт болчу** (Т. К.). Айтчу

сөзүңдү **так айт**, кишини убайымга салбай (оозеки кептен). Комузду күүлөп бүтүп, Майлыбайдын күүсүн **так-так кайрып чергти** (Ж. Б.). Токтогул комузду **таптак сүйлөтүп**, бир далайга дейре чергти (Ж. Б.). **Нак төлөп**, карызыңдан учурунда кутулуп койгонуң эле абийир болду! (оозеки кептен).

Ал эми синонимдик катарды түзгөн **дал**, **так**, **нак** бөлүкчөлөрү атооч сөздөргө карата препозицияда орун алып, нерсени, нерсенин белгисин, көрүнүштү баса белгилеп, аныктап-тактап, бөлүп көрсөтүү милдетин аткарып, көбүнчө шилтеме ат атоочторду, зат атоочторду, сан атоочторду жандап келет. Бул учурда көбүнесе сөз айкашы формасында келген сөздөрдү баса белгилеп көрсөтөт.

1) **Дал** бөлүкчөлүү сүйлөмдөр: **Дал ушул убададан** кийин Эр-Киши жоокерлерге жарак-жабдык камдатууну өз милдетине алган (Т. С.). **Дал ушундай түндө** жер төлө дөмпөйүп, кандайдыр бир жаныбарга окшойт (Т. С.). **Дал ошол тушта** Адилеттин апасы, мектепке кеткен Айзада, жүзүндө кенедей кан-сөлү жок, короосуна кирип келаткан (К. А.). **Дал ошондой маанайда** Таштан менен Жылдыз “Алтын ажыдаар” ресторанына кол кармаша шайдоот кирип келишти (К. А.). Таштан менен Адилет отурган “Катманду-Лхаса” деген автобуска **дал баягы** чолок **шым**, кара көз айнекчендер топурап толуп алышты (К. А.). Андан соң шаша-буша туруп, **дал кечээки поруму** менен малдаш уруп храмга тигилди (К. А.). Самолет аэродромдун эң алыскы четине токтоп, жүргүнчүлөрдү ошол жактан автобустарга салып келишти да, аэропорттун **дал эшигинин оозуна** такап түшүрдү (К. А.). Көрсө, мына бул маңдайдагы кочкул күрөң дарбазанын үнү **дал баягы** Бишкектеги “Үч кудук” аттуу көп кабат үйлөрдүн короосундагы эски, дат баскан **селкинчектин үнүнүн өзү** турбайты!!! **Дал өзү!** (К. А.). Алардан чыккан назик добуштар ... моокум козгой турган музыкалык күүгө айланып, храмдын **дал кире беришин** жаңыртып турду (К. А.). Бул сүйлөмдөрдө бөлүкчөлөр аныктап-тактоо, баса белгилөө маанисинен сырткары, берилип жаткан ой-пикирге оозеки кептин жандуулугун, кооздугун, демек, уккулуктуулугун, угуучуга жеткиликтүүлүгүн да тартуулаганын байкоого болот.

2) **Так** бөлүкчөлүү сүйлөмдөр: Тоонун **так чокусунан** күндүн муруту сербейип калганда эси кеткен эне – бала арандан зорго жетелешип үйлөрүнө келишти (Т. С.). **Так сени соём!** (К.А.). **Так ушу тушта** дарбаза кайрадан кыйчылдай түштү (К. А.). **Так ушундай түндө** атчан киши обочодон анча байкалбайт (Т. С.). ... жаат курап, экиатанын ынтымагын бузуп жүргөн **так сенсиң**, Касейин (Т. С.).

Эсенкандын балбанын / **Так бирин** койбой кырайын (“Манас”). 3). **Нак** бөлүкчөлүү сүйлөмдөр: **Нак ошол комузчу** Ныязалыны издеп чыктым, башка Ныязалыда аласам бар дейсиңби! Ж. Б.). **Нак ушул тынымда** уполномочен Кийизбайга суроосун жаңыртты (Т. С.). **Нак аталган саатта** жогортон шүмүрөйүп суу болуп жетип келишиптир (оозеки кептен). Кыргыз тил илиминде бөлүкчөлөр өз алдынча лексика-грамматикалык категория болуп бөлүнгөнгө чейин бул синонимдик катыштагы бөлүкчөлөр К.Бакеев тарабынан “Жардамчы сөздөр” деген аталыштын астында “бышыктагычтар” деген ат менен берилип келген [4, 105-107]. Кийинчерээк **дал** жана **нак** бөлүкчөлөрүн К.Дыйканов күчөткүч тактоочтордун тутумунда карайт [5, 115]. Ал эми С.Кудайбергенов **дал** бөлүкчөсүн ушул эле эмгекте аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлөр разрядында карайт [5, 214-215]. Өткөн кылымдын 60-жылдарынан кийин гана бул категориядагы сөздөрдүн статусу такталып, **дал**, **так**, **нак** сыяктуу сөздөр бөлүкчөлөр катары аныкталып такталат. Сөз болуп жаткан бөлүкчөлөрдүн ичинен **нак** бөлүкчөсү берки синонимдерине караганда кыргыз тилинде кыйла пассивдүү колдонулары белгилүү болду. Бирок бул бөлүкчө татар тилинде **нөкь** тыбыштык турпатында жолугуп, аныктагыч-тактагыч бөлүкчө катары сыпатталса [6, 339-349], өзбек тилинде болсо нерселердин санын, ордун тактоо үчүн колдонулары белгилүү болду [7, 126].

Аталган синонимдеш бөлүкчөлөр эле бөлүкчөсү менен да айкашып колдонулуу менен, айтылып жаткан ойго кыйла ийкемдүүлүк, көркөмдүк тартуулайт: Бет алдыда, **дал** эле баланын мандай тушунда, кара көк асман бетинде жалгыз бир жылдыз жаркырап бөлүнөт (Ч. А.). **Так** эле сенин жашыңдагы кезимде мен да атадан жалгыз калгам (Т. С.). Ким билсини жок, **так** эле Жакыптын колунан келди бул иш! (Т. С.). Ушинтмек, **так** эле аялынын сөзүн айтмак (Б. У.). **Тим** эле / **жөн** эле сөздөрү - теги тактоочко тиешелүү болгон синонимдик катыштагы функционалдык бөлүкчөлөр. Башка түрк тилдеринде жолукпагандыктан, кыргыз тилине гана мүнөздүү тилдик элементтер деп эсептелет. Булардын этимологиясы бүгүнкү күндө дапдаана: **тим**, **жөн** деген тактоочко эле бөлүкчөсү жалгашуу жолу менен пайда болгону грамматикаларда да белгиленип жүрөт [8, 523; 9, 506; 10, 399]. Бул сөздөрдүн тактоочтук милдетте колдонулуп жатканын же бөлүкчөлүк кызматта колдонулуп жатканын аңдап билүү кыйын эмес. Эгер **тим** эле / **жөн** эле сөздөрү жай сүйлөмдөн орун алып, кантип? деген суроого жооп берсе, анда бул сөздөрдүн тактооч

экени анык болот: Ыраазымын, **тим эле** коюңуз, ата (Б. У.). Балдарда кеп жок, **жөн эле** ойноп жатышат (Б. У.). Эмне экенин билбейм, мен **жөндөн-жөн эле** ызалана кеттим (Б. У.). **Тим эле** кой,- дейт атам, көксөөсү сууп калсын! (Б. У.). Мындайлар эсеп-чоту жок эле **жөндөн-жөн эле** ыйлай беришет... (Б. У.). Эс алсын, **жөн эле** чарчап келсе керек да (Б. У.).

Ал эми **тим эле/жөн эле** эмоционалдык-экспрессивдүү сүйлөмдөрдө күчөтүү маанисиндеги бөлүкчөлүк кызматта келет: Самолетто тыптынч келишкен немелер азыр **тим эле** ээн талаага чыккандай! (К. А.). Үстөлдүн бетиндеги китептер **тим эле** наабайдын тоочундай үйлүп турат (Т. С.). Карагылачы? **Тим эле** кооз тартылган сүрөттөр! (оозеки кептен). Ал эми озондоп-үңүлдөгөнү кандай гана аянычтуу десең, **тим эле** жанын коёрго жер таппай кетет Мурат (Б. У.). Колубу, колу, **тим эле** алтын, эмнени болбосун мизилдете жасайт (Б. У.). Муну кара, жүз-зүкара! **Тим эле** жөн койсо төбөмө чыгып кеткиси бар! (оозеки кептен). Тим койсо, **жөн эле** атырылат мага, өткөрүп койгону барсынып (оозеки кептен). Тигини, тигини! Унчукпай койсо **жөн эле** көтөрүп турган асманын таштап жибергиси бар мунун! (оозеки кептен). Жогорудагы сүйлөмдөрдөн байкалып тургандай, оозеки кепте бул **тим эле/жөн эле** бөлүкчөлөрү катышкан сүйлөмдөр карапайым инсандын оң да, көбүнесе терс эмоциясын, ички сезим-туйгусун күчөтүп берип, жөнөкөй пикир алышуунун жандуу болушуна өбөлгө түзөт. Кээде бул бөлүкчөлөргө суроо маанисиндеги **-бы** мүчөсү жалгануу менен сүйлөм мурдагыдан да күчтүү экспрессияга ээ болуп, оозеки кептип уккулуктуулугу, кооздугу, көркөмдүгү артат: Сениби, сени! **Тим элеби**, өпкөңдү үзүп, колуңа карматпасам элеби, карап тур! (оозеки кептен). Ачуусу келгенде **жөн элеби** жер чапчып айкырат уялбай (оозеки кептен). Ай, анын жаны аябай таттуу! Тие электе эле **тим элеби**, **тим эле** чырылдап, жинге тийип жиберет! (оозеки кептен). Бул бөлүкчөлөр тиешелүү сөздөрүнө карата көп учурда препозицияда келгени менен, кээде төмөнкүдөй болуп постпозицияда да учурайт: Оңолкан: ...өз атасы тирилип келгенсип бакырат да **тим эле!** (Б. Ж.). Кызыл аскер өтө албайт, / Абдан бекпиз **тим эле** (А. О.). Эми функционалдык бөлүкчөсү чыгыш теги боюнча мезгил бышыктагыч тактоочко кирет [11, 31-32]. С.А. Давлетовдун көз карашы боюнча **эми** сөзүнүн уңгусу алтай, шор тилдеринде сакталган анын **эм** деген түрү болуу керек. Кыргыз тилинде **эми** тактоочтук функцияда келгенде качан? деген суроого жооп берип, толук маанилүү сөздүн милдетинде келет: Бизди эң сонун тосуп алдыңар. **Эми** кайтсак болот (К. А.).

Андан ары Селенг Мани Ясону **эми** жөө чуркап издейм деп жанындагыларды кыйнай баштады (К. А.). Тибеттин Ордо сарайынын төбөсүнөн жерди караган сакчылардын башчысы жанатан бери таңыркап турду эле, **эми** кадимкидей корко баштады (К. А.). **Эми** ушул миңдеген жоокер жазыкты каптады (Т. С.).

Кээде **эми** сөзү жай сүйлөмдөрдө тиешелүү сөзүнөн кийин орун алып, тактоочтук милдет аткаrsa, эмоционалдык-экспрессивдүү сүйлөмдөрдө ушундай эле позицияда келип бөлүкчөлүк милдет аткарып калат. Салыштырыңыз: –Мына **эми** (тактооч) жайланып отуруңуз, ыйык Миларепам,- деди андан соң туурадагы катар жаздыктарды көрсөтүп (К. А.). Тиги **эми** (тактооч) жыгылат деп турган көк асаба артынан жер жайнап кол чыкты (Т. С.). Мына **эми** (бөлүкчө), ушундай болмок, жөн жүр десе такыр эле укпайсын! (оозеки кептен). Айкырба **эми!** (бөлүкчө). Балаң окууга кетип атканда, жок дегенде бир күн айкырбай турчу! (К. А.). Алар сизсиз эле акылынан адашып, мамлекеттик төңкөрүшкө көптөн бери даярданып жүрүшкөн. Мына **эми** (бөлүкчө) жазаларын алышсын! К. А.). Коё тур **эми** (бөлүкчө), полицаи кошуп берейин, чогуу издегиле! – деди айласы кеткен Далай-лама кыжырлана бакырып (К. А.).

Семантикалык классификациясы жагынан модалдык бөлүкчөлөр тобуна кирген **эми** бөлүкчөсү оозеки кепте активдүү колдонулуп, карапайым кепке кооздук, көркөмдүк, уккулуктуулук киргизүү максатында кеңири колдонулат: Койчу **эми**, алтыным, экинчи минтип айтпачы! (оозеки кептен). Барчы **эми**, тил алчы **эми**, биз бир аз өз алдыбызча кобурашып алалы (оозеки кептен). Акылбек: ...Кантет... Кой **эми**, бир ачуунду мага берчи (Б. Ж.). Койгула **эми**, койгула, кудалар, жаман сөзгө өтүшпөгүлө, койгула... (Т. А.). Биз талдоого алган бөлүкчөлөрдүн бардыгы функционалдык деген аталышка ээ болгондуктан, алардын семантикасынан тактоочтук маани да туюлуп турарын белгилеп коюу да абзел. Ушул топко кирген **дагы**, **ары**, **тек** бөлүкчөлөрүнүн кыргыз тилинде колдонулуу өзгөчөлүктөрү жөнүндө кийинки макалада сөз болмокчу.

Адабияттар

1. Ремчукова Н. Н. *Креативный потенциал русской грамматики* (морфол. ресурсы языка). Автореф. дис. ... докт. филол. наук. –М.: 2005.
2. Каламова Н. А. *Переход наречий в служебные части речи*: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –Львов, 1954, 16 с.
3. *Кыргызча-орусча сөздүк*. / Түзгөн К.К. Юдахин. –М.: Советская энциклопедия, 1965, 973 б.

А. Т. Карымшакова. Айрым функционалдык бөлүкчөлөрдүн...

4. Бакеев, К., Бактыбаев У. *Кыргыз тилинин морфологиясы: 5-6-кл. үчүн.* –Ф.: Кыргызмамбас, 1938-1939.
5. Дыйканов К., Кудайбергенов С. *Кыргыз тилинин морфологиясы.* –Ф., 1957.
6. *СТЛЯ – Современный татарский литературный язык.* –М.: Наука, 1969. - 380 с.

7. Базаров О. *Частицы в узбекском языке: Дис. ... канд. филол. наук.* –М.. 1982. – 197 с.
8. *КАТГ– Кыргыз адабий тилинин грамматикасы.* –Ф.: Илим, 1980, 534 б.
9. *АКАТ – Азыркы кыргыз адабий тили.* –Б., 2009, 927 б.
10. *ГКЛЯ – Грамматика киргизского литературного языка. Ч. 1: Фонетика и морфология.* –Ф.: Илим 1980. - 400 с.
11. Давлетов С. А. *Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор.* Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1960, 77 б.
12. Карымшакова А. Т. *Частицы в современном кыргызском языке.* –Б.: Мектеп, 1998, 158 с.

УДК 417.01 : 801.82

**РУНИЧЕСКАЯ НАДПИСЬ НА БЕРЕГОВОЙ СКАЛЕ ВЕРХНЕЙ
ЛЕНЫ У ДЕРЕВНИ ДАВЫДОВО**
RUNIC INSCRIPTION ON THE COASTAL ROCK OF LENA RIVER AT
DAVYDOVO'S VILLAGE

Адюм РАФАИЛОВ*
Мария РАФАИЛОВА**

Резюме

Статья представляет расшифровку короткой рунической надписи

на береговой скале реки Лена. Надпись представляет ленский вариант орхоно-енисейского рунического письма. Классическая транскрипция надписи имеет вид: K|kRÛs+сломанная стрела. Надпись гласит: “Сю ар – Качах+ охо тохунна” - Войско могуче – крепость повержена / защитники крепости пали.

Ключевые слова: Орхоно-енисейские руны, руны реки Лена, письменность курякан, письменность предков саха-якутов.

Summary

The article represents interpretation of a short runic inscription

on the coastal rock of Lena River. The inscription represents Lena's version of the Orkhon-Yenisei's runic letter. The classical transcription of an inscription has an appearance: K|kRÛs +broken arrow. The inscription says: “Siu Aar – Kachakh + okhotohuna” - the Army is mighty – fortress is prostrate / defenders of fortress fell.

Keywords: Runes of Orkhon and Enisey, runes of Lena River, writing of kurycans, writing of ancestors Yakut - Sakha.

На береговых скалах великой сибирской реки Лены рунические надписи встречаются относительно редко. Одна из них находится на Верхней Лене, южнее ее правого притока Тутуры. Надпись

* кандидат биологических наук, доцент. Северо-восточного федерального университета им. М. К. Аммосова. Якутск-Якутская Республика.
Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, North-Eastern Federal University named after M. K. Ammosov. The Yakutsk-Yakut Republic.

** научный сотрудник Северо-восточного федерального университета им. М. К. Аммосова. Якутск-Якутская Республика.
researcher, North-Eastern Federal University named after M. K. Ammosov. E-mail: archinay@mail.ru

расшифрована по рисунку приведенному в монографии А. П. Окладникова «Петроглифы Верхней Лены». В таблице 195 среди изображений шатра, оленя, всадника, сложной композиции древности и подписей казаков, сделанных в XIX веке сохранилась руническая надпись [1, 316]. Описание этой надписи А. П. Окладников не приводит. Шесть четких рунических знаков написаны в одну строку. Над пятой, при чтении справа налево, руной показана сломанная пополам стрела. Все руны надписи находятся отдельно друг от друга. Имеется только не большое соприкосновение четвертой руны с обломком стрелы и нижним концом пятой руны, не препятствующее распознаванию рун.

Рис. 1. Давыдово. Руническая надпись на ленской скале южнее устья Тутуры.

Чтение рун. В тюркском руническом письме тексты читаются справа налево. Древнетюркский алфавит является буквенно-слоговым. Поэтому многие согласные руны имеют буквенный и слоговой вариант чтения. Буквенный вариант чтения рун предполагает, что руны читаются как обычная соответствующая согласная буква. При слоговом варианте перед согласной подразумевается соответствующая данной руне скрытая в письме, но звучащая при чтении гласная руна, т.е. согласная руна читается как определенный слог. При таком чтении надписи первая справа руна, s, соответствует мягкой согласной s²(с) орхон-енисейского письма [2].

Вторая руна имеет большое сходство с верхней частью гласной руны Ü (лат. **ü, ö**; як. **ү, ө**; русс. - отдаленное сходство с буквами **ю, ё**) [14, 50, п. 3], но отличается от этой руны нетипичным укорочением нижней части левой вертикальной линии. С укороченной левой вертикалью вторая руна имеет некоторое сходство с относительно редкой транскрипцией нижней части руны K (лат. **k, q**; як.и русс. **к/х**), у которой перекладина, соединяющая две вертикальные черты направлена не горизонтально или под тупым углом, как обычно, а косо, образуя острый угол с вертикальными линиями [14, 49. п.4].

Однако в анализируемой надписи руны \ddot{U} и К хорошо различимы, поскольку здесь они представлены обе. Согласная руна К, соответствующая букве **к/х**, находится на левом конце надписи, т.е. это шестая справа руна. Она несомненно выполнена в традиционной орхоно-енисейской транскрипции. Следовательно, имеющая с ней отдаленное сходство верхняя часть второй справа руны должна быть прочитана как **руна \ddot{U}** , близкая по звучанию русским гласным **ю/ё**. В таком варианте чтения первые две руны надписи составляют слово **сю**, означающее распространенное в тюркских рунических текстах слово «**войско**».

Третья руна представляет унифицированную транскрипцию **руны R**, соответствующую твердому варианту **r¹**, т.е. букве **р** русского алфавита. В данной надписи она имеет не типичную закругленность угла короткой ветви и маленький выступ нижнего конца этой ветви за вертикальную линию справа. С последней особенностью записи третья руна могла быть похожей на руну **h (нг)**, но у нее слишком длинная и изогнутая левая часть. Поэтому, на наш взгляд, предпочтителен вариант чтения **R**. Твердая руна **R (r¹,p)** часто сочетается со скрытой слогообразующей гласной **a** и имеет варианты чтения **p, ap, pa**. Эта руна переведена нами отдельным словом **ap**.

Три последние руны надписи с верховий Лены представлены обычным орхоно-енисейским письмом **K|k**, за исключением наложения нижних частей четвертой и пятой рун. Но это наложение не затрудняет идентификацию этих трех последних рун.

Четвертая руна **k (к)** в своем слоговом варианте чтения сочетается со скрытой гласной **и**. Она соответствует звукам **к, ик, ики** и может быть переведена числительным **икки** (два) или отдельной буквой **к**.

Пятая руна **-(ч, ач, ча)**. При варианте чтения **ач** руна| переводится как **малый**. Вариант **ча** этой руны соответствует титулу – должности командующего крыла войска малого ханства. На такую высокую военную должность и звание Капаган-каган назначил своего старшего брата Дусифу и племянника Могиляна [3, 307].

Шестая **руна К (к/х)** имеет варианты чтения: **к/х, ак, кА, ах, ха, кх**.

Таким образом, руническая надпись на ленской скале около устья Тутуры написана обычным орхоно-енисейским письмом. Особенности ее исполнения на Лене являются своеобразие записи руны \ddot{U} (укорочение нижней части длинной вертикальной черты) и руны R (сглаживание угла боковой ветви и выступ ее конца справа от

вертикальной линии). Классическая транскрипция надписи должна была иметь вид: K|kRÜs+ **сломанная стрела**. В целом, буквенное значение рун и порядок их расположения в тексте, без учета скрытых гласных, имеет вид: X Ч К Р Y C (русс. X Ч К Р Ю C).

Рисунок сломанной стрелы. Смысловое значение рисунка поломанной пополам стрелы пока полностью не расшифровано. На рисунках ленских скал имеется несколько изображений поломанных стрел и копий. Одна большая поломанная стрела или копьё находится на Верхней Лене в руках фигуры торжествующего человека крест-накрест перетянутого, по-видимому, китайскими поясами [1, 172]. Эта фигура, на наш взгляд, может относиться к 640-м годам, когда у выразивших покорность курыкан гостил высокопоставленный посол китайского императора Кан-Су-мин. Фигура похожая на сломанную стрелу видна также слева от надписи на скале около села Петровского на Средней Лене. Эта надпись, по нашему переводу, является пограничным знаком установленным старшим сыном кангаласского тойона Тыгына Чалааи-бөгё после покорения части территорий мальджагарцев [4, 66-69]. В наскальных рисунках посредством поломанной стрелы или копья изображали победу одних и поражение других участников противостояния. Следовательно, и в надписи у деревни Давыдово поломанная стрела могла указывать на победу или поражение древних жителей Верхней Лены, по-видимому, курыкан в борьбе с врагом. Поэтому фигура поломанной стрелы, на наш взгляд, должна составлять часть текста и должна быть включена в расшифровку надписи.

Обсуждение (расшифровка текста)

Первое слово надписи состоит из двух рун и четко читается **сю** (войско). Второе, ныне почти забытое, однорунное тюркское слово **R** (**ар**) сохранилось в современном языке саха в виде **аар**, в котором сдвоенная гласная указывает на ее долготу, краткие гласные пишутся одной буквой. Слово **аар** означает священный, божественный, важный [5, 8].

В словаре производных корней и изолированных форм орхонско-тюркского языка Г. Г. Левин приводит два варианта перевода однорунного слова **ар (R)**: 1. соблазнять, обманывать; 2. уставать, утомляться [6, 165]. Однако, согласно Я. И. Линденау [7, 42], в XVIII веке слово **Ar** в якутском языке означало всемогущий, всевышний, большой. В то время как, прилагательное «большой» обозначалось словом Уласаг. Это, по-видимому, допущенная в цитируемом издании труда Я. Л. Линденау искаженная запись

якутского слова улахан (ulachan / большой). Я. Л. Линденау отмечал, что в те времена слово **Ag** применялось исключительно только для обозначения божественного. Учитывая порядок расположения рун в давидовской надписи, первые три руны (RÜs) могут иметь варианты перевода **Войскомогуче, Войско велико или Войска Могучий (Войска предводитель, воевода)**.

Четвертая руна мягкая согласная **к** (**к, ик, ики**) расположена между твердыми и **г**, т.е. она не сочетается по гармонии звуков ни с одной из них и не должна находиться с ними в одном слове. При раздельном чтении руна **к** может быть переведена как буква **к**, без скрытых гласных. Слоговое значение руны **к**, т.е. с произношением скрытых гласных, соответствует тюркскому числительному ики (два), в письме саха икки, т.е. со сдвоенной согласной **к**. Тогда надпись в целом предстает как одно предложение, состоящее из четырех коротких одно- и двурунных слов **К|кRÜs**. Получается множество трудно переводимых словосочетаний **Сю аР К/иКи ЧаК/Ч аК**. В результате анализа многих вариантов чтения мы пришли к выводу, что соединение руны **к** с руной **| и** с фрагментом поломанной стрелы является не случайным и указывает на два обстоятельства, которые должны быть учтены при расшифровке надписи. Во-первых, соединение двух рун могло указывать на то, что обе соединенные не гормонирующие между собой руны находятся в составе одного слова, начинающегося с руны **к**. При таком чтении три последние руны образуют слово **качах/качаха**; во-вторых, соединение поломанной стрелы с руной **к** также могло указывать на то, что скрытый смысл поломанной стрелы тоже связан с последним словом надписи.

При таком варианте чтения наскальной надписи получилось предложение: **сю аар, качах + сломанная стрела**. Рисунок сломанной стрелы на языке саха мог означать слова **о± тоһунна** (стрела сломанна). Слово стрела (**о±**) в рунических текстах использовалось в двух значениях. Во-первых, оно означало обычную боевую или охотничью стрелу; во-вторых, этим же словом “стрела” в VII веке стали называть крупные этно-территориальные объединения (**аймаки**) Западно-тюркского каганата. Было создано десять аймаков. Каждому главе аймаков выдавалась в качестве символа власти золотая стрела. Поэтому аймаки стали называть стрелами [3, 286]. В рунических текстах слово стрела встречается в виде одиночной руны **↓, ок** [6, 172]. В языке саха стрела называется **ох** [5, 91]. Для записи рунических текстов на камне однорунное слово **о±**, очевидно, было более предпочтительным, чем длинное слово **аймак**.

Слово **качах** наскальной надписи созвучно современному слову саха **хааччах**, означающему ограждение, огороженное место, загон для скота [5, 176]. В описании своих взглядов о происхождении и древнем расселении якутов в Предбайкалье Я. Линденау упоминает, что он встретил доказательства этому 26 сентября 1745 года, во время своего путешествия на Байкал-озеро (Далай). Якуты имели свои поселения по возвышенному правому берегу реки Лены, ниже деревни Качег [7, 17]. В настоящее время это рабочий поселок Качуг. Название деревни и поселка, возможно, сохранило в себе искаженное произношение древнего якутского слова Хааччах – укрепление или крепость. Она могла находиться у южной границы владений ленских курыкан, потомки которых представляют основную часть современных саха.

Опыт постройки небольших крепостей и укреплений потомки курыкан сохранили и применяли, по-видимому, и на Средней Лене. Известно, что крепкие деревянные постройки-крепости саха казакам приходилось штурмовать в XVII веке [8, 1089]. Обнесенные тыном крепости казаки называли “острожек”. Якутское название ограды, забора – “бютэй”. Крупные острожки могли вмещать до 300 защитников [9, 122]. Если, название бютэй относилось только к ограде, то, возможно, общее название всего древнего укрепления – огороженной тыном деревянной крепости могло быть **кааччах**, т.е. острожек.

Я. Линденау приводит якутско-бурятское название местности описываемого древнего поселения якутов - “Kóböliur” (кёбюёлур). Это место представляло не высокую возвышенность. Поэтому русские называли его “якутский взвоз”. На якутском языке слово Kóböliur означало “бранится” или “кричит на меня”; на бурятском языке оно не имело никакого значения [7, 17]. Интересное созвучие слова “Kóböliur” с крепостью возникает при разложении его на два разных слова “кө” и “böliur” - кө/күө бүүлүүр. Слово “böliur” - бүүлүүр хорошо сохранилось в языке саха. Как глагол оно означает **затыкает, закрывает** или как определение - **затыкающий, закрывающий**. Корень слова бүү переводится как пробка, затычка, засов, запруда [5, 28]. Следовательно, если название местности прежнего поселения якутов услышанное Я. Линденау как одно слово “Kóböliur” в действительности состояло из двух слов, то второе слово должно переводиться как **закрывающий, затыкающий** что либо. В отношении местности это слово могло означать предел территории, установленную границу, пограничный объект, преграду, препятствие

между двумя конкурирующими владениями или между двумя смежными уделами единого великого княжества или государства.

Отдельных слов **кӧ** или **кӱӧ** в современном языке саха не существует. Это могли быть вышедшие из употребления или неправильно услышанные и неправильно воспроизведенные древние слова. Сохранившееся слово **böliur** вполне могло относиться к существовавшей в этой местности границе владений или пограничному укреплению ленских курыкан.

На основе приведенного выше, предложен вариант чтения:

сю ар, качах + поломанная стрела. На языке саха оно могло звучать:

сю аар, кааччах + хоттордо (/о±о тоһунна). В переводе на русский:

Войско могуче, Качах(а) повержен (/защитники погибли).

Какому укрепленному пункту и боевой мощи какого войска могла быть посвящена наскальная руническая надпись остается не ясным. Это могло быть посланием ленских курыкан своим потомкам о времени расцвета своей государственности и активного участия их в исторических событиях Великой степи, когда они в составе тюркского и уйгурского войска участвовали в штурмах многих крепостей киданей, Китая, Тангута и Средней Азии. Сюжеты о таких походах и подвигах их героев увековечены в многочисленных наскальных рисунках берегов Верхней Лены, Ангары и их притоков. Данная надпись могла быть также сообщением потомкам о историческом решении предков переселиться в другой далекий холодный край для сохранения своих обычаев и свободы после тяжелого поражения от превосходящих сил противника. В последнем случае изображение сломанной пополам стрелы могло быть известием о полном поражении войска жителей Верхней Лены и их южных союзников.

Кем могли быть могущественные победители ленских курыкан? В рунических текстах поминальных памятников нередко упоминаются походы тюркских каганов на северные страны, в частности на байырку [10, КТм., п. 4; КТб., п.34]. В девятом веке уйгурский каганат, в составе которого находились курыканы, был разгромлен кыргызами [36, 334]. Курыканы упоминаются как в числе союзников, так и в числе врагов Первого и Второго тюркского каганата. К сожалению, рунические письма очень кратки и бедны подробностями походов. В них нет за редким исключением сообщений о местах сражений, сколько и каких полководцев участвовало в сражениях. Поэтому нет возможности соотнести хотя бы одно из известных событий времен тюркских каганатов с данной надписью.

Из летописей **Рашид-ад-дина** [11, 122; 12, 255-256] и «Сокровенного сказания монголов» [13, 119-120], описывающих события XII-XIII веков н.э. известно, что в 1217 году Чингис-хан направил для подавления восстания туматов карательное войско во главе двух полководцев. Этими полководцами были верный соратник Чингис-хана с юношеских лет Борогул-нойон и Дурбан-нойон. Борогул-нойон погиб в сражении. Поэтому Дурбан-нойон и войско начали жестоко мстить туматам за одно, возможно, и курыканам, среди которых жили туматы, за гибель великого полководца, друга своего вождя. Коренные земли туматов находились в ближайшем соседстве с енисейскими кыргысами, но во времена кыргызского каганата, с 9 по 13 век, небольшие поселения туматских племен появились среди лесных народов между Байкалом и Енисеем, т.е. на территориях курыкан. Туматы занимались сбором податей для кыргызских каганов с подчиненных «лесных» народов и племен. Почти все туматские поселения были полностью уничтожены монголами. Племенной союз туматов перестал существовать.

Карательные действия коснулись, по-видимому, и более многочисленных, чем туматские, поселений курыкан. Многие семьи и роды курыкан были вынуждены переселяться в более суровые, но спокойные северные края, где уже столетиями поднимали в небо дым очаги их родственников и знакомых. Возможно, отголоски трагических событий от карательных мер монголов, последовавших после гибели их видного полководца, передает наскальная надпись у села Давыдово. Явный перевес двух туменов (20000) монголов над войском курыкан вполне очевиден, т.к. даже во времена наибольшего расцвета культуры и военной мощи курыкан в VII-IX веках, согласно китайским летописям, гулигани-курыканы могли выставлять 5-тысячное войско [3, 348]. Факт минимум четырехкратного перевеса противника в численности войск вполне мог стать объективным объяснением причин падения последнего укрепления ленских курыкан и судьбоносного поражения народа.

Надпись была сделана, по-видимому, для остающихся соплеменников и потомков, чтобы показать, что уход на север знати курыкан и их челяди был не трусливым бегством, а благоразумным организованным переселением гордых, не привыкших подчиняться чужой воле, знающих себе цену людей, полных решимостью сохранить свою военно-политическую и экономическую свободу, древнюю культуру и свой менталитет даже в самых тяжелых условиях севера, чем терпеть последствия поражения от победителей. Такое

объяснение причин ухода на север было вполне достойно увековечивания в наскальной надписи.

Литература

1. Окладников А. П. *Петроглифы Верхней Лены*. Ленинград, 1977, - 325с.
2. Малов С. Е. *Памятники древнетюркской письменности* (Тексты и исследования). М., -Л., Изд. АН СССР, 1951, - 452с.
3. Бичурин Н. Я. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. Москва-Ленинград, 1950, с. 286, 307, 334, 348.
4. Рафаилов А. М. *Проблемы востоковедения*. Уфа, 2010, № 1, 66-69.
5. Петрова Т. И. *Краткий якутско-русский словарь*, Якутск, 2005, - 203с.
6. Левин Г. Г. *Лексико-семантические параллели Орхонско-тюркского и якутского языков*. Новосибирск. Наука. 2001, -189 с.
7. Линденау Я. И. *Описание народов Сибири (Первая половина XVIII века)*, Магадан, 1983, - с.42.
8. *Материалы по истории Якутии XVII века* (Материалы ясачного сбора). Часть 3. Москва, Издательство "Наука", Главная редакция восточной литературы. 1970, -791-1269 с.
9. Васильев Ф. Ф. *Военное дело якутов*. Якутск, Нац. Книж. Изд. "Бичик", 1995 г. - 221с.
10. Малов С. Е. *Енисейская письменность тюрков*. Москва-Ленинград, Изд.АН СССР, 1952, - 118с.
11. Рашид-ад-дин, *Сборник летописей*, Москва- Ленинград, т.1, кн.1, -221.
12. Рашид-ад-дин, *Сборник летописей*, Москва- Ленинград, т.1, кн.2, -315 с.
13. *Сокровенное сказание монголов*. Перевод С. А. Козина. Улан-Удэ, 1990, - 148с.
14. Малов С. Е. *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*. М.-Л.: 1959. 112 с.

**TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEN AZERBAYCAN TÜRKÇESİNE
ÇEVİRİLERDE YAŞANAN BAZI SORUNLAR ÜZERİNE
DEĞERLENDİRME**
EVALUATION OF SOME PROBLEMS ARISING IN THE
TRANSLATION OF TEXTS FROM TURKISH INTO AZERBAIJANI

Elçin İBRAHİMOV*

Özet

Türkçe tarihen var olan bir ulusun milli değerlerini bünyesinde birleştiren dildir. Türk dilli halklar ve ülkeler arasında bugün politik, ekonomik, medeni ilişkiler en üst düzeye ulaşmaktadır. Lakin Türk halklarının her geçen gün artan kültürel ilişkilerinde eserlerin karşılıklı olarak bir dilden diğerine aktarımı bugün karşımızda önemli bir sorun olarak durmaktadır. Aynı grup diller içerisinde bir dilden diğer dile çevirilerde çok büyük sıkıntılar yaşanmaktadır.

Bu nedenle yazımızda Türkiye Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine çeviri metinlerinde yaşanan bazı sorunlar üzerinde durmak, bu sorunları belirtmek ve çözüm önerilerimizi vermeye çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Türkçe, Türk dili, Azerbaycan Türkçesi, çeviri metinleri.

Summary

Turkish is the language uniting the national values of historical people in itself. The political, economic and cultural relations among Turkic countries and peoples have already reached the highest level nowadays. However, in spite of the development of the cultural relations among Turkic countries in the process of translation of this or that work from one kindred language into another, some problems are arising.

Therefore, we'll try to draw the reader's attention to some problems, arising in the translation of texts from Turkish into Azerbaijani and include some sentences in our article.

Key words: Turkic, the Turkish language, Turkic-speaking, the Azerbaijani language, texts for translation.

Giriş

Oğuz grubu Türk dillerine dahil olan Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinden karşılıklı çevirilerde günümüzde sık sık sorunlarla karşılaşmaktayız. Her ne kadar bu diller arasındaki karşılıklı anlaşmalar diğer dil gruplarındaki gibi değilse de, tüm bunlara rağmen bir dilden diğerine aktarmada (çevirilerde) bu sorunları ne yazık ki yaşamaktayız.

* Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi "Türkologiya" Dergisinin Yazı İşleri Müdürü. Bakü-Azerbaycan.

Dr., Chief Editor of the "Turkology" Journal of the National Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan. Baku-Azerbaijan. E-mail: elchinibrahimov85@mail.ru

Türk dünyası olarak tanımladığımız coğrafyada Türkiye ve Azerbaycan, coğrafya, tarih, dil ve edebiyat açısından birbirlerine çok yakın ve köklü bir tarihî birlikteliği paylaşmaktadırlar. Dünyadaki Türkleri, bağımsız ve özerk cumhuriyetleri değerlendirdiğimizde bu iki ülke toplamda yüz elli milyona yaklaşan nüfusları ve ekonomik güçleri ile adeta Türk dünyasının lokomotifini konumunda bulunmaktadır.

Coğrafi sınırların yakınlığı ve 19. yüzyıla kadar kültürel ve ticarî ilişkilerin Türkiye ve Azerbaycan arasında hiç kesintiye uğramamış olması Azerbaycan ve Türkiye Türklüğünü birbirlerini anlama noktasında çok önemli bir yakınlığa taşımıştır. Sovyetler Birliği döneminde kesilen ilişkiler bu iki kardeş halkı birbirine yabancılaştıramamış sadece diyalogun bir müddet kesilmesine sebep olmuştur.

Nihayet Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Azerbaycanla Türkiye arasında her alanda olduğu gibi ekonomik, politik ve kültürel ilişkiler de yeniden hızlanmıştır. Birçok edebî ve ilmî eserlerin Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine, Türkiye Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine karşılıklı olarak çevirileri yapılmaya başlanmıştır. Elbette bu çeviriler bugün de çok yüksek düzeyde hızla devam etmektedir. Her iki dilden çeviriler yüksek hızla devam etmesine rağmen çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadır. Çeviri sanatında belki de en büyük sorunlar akraba dillerden çevirilerde yaşanıyor. Çünkü her iki halkın insanları birbirlerinin dillerine aşina olduğu için bu dillerden yapılan çevirilerdeki hataları da görebiliyorlar. Onun için her iki dilden çeviri sürecinde aktarma sorunu da beraberinde gelmektedir. İlmî ve edebî eserlerin çevirisinin diğer dillerden yapılan çeviri çalışmalarından farklı olması gerçeği bilim dünyasının kısa süre içerisinde dikkatini çekti ve bu konu üzerine önemli tartışmalar başladı [1, 51-56].

Özellikle bir konuya burada değinilmesi gerektiğini düşünüyorum. Azerbaycan'da M. F. Ahundzade ile başlayan alfabe çalışmaları 1926 Bakü I. Türkoloji Kurultayından sonra Latin alfabesinin kabulüyle sonuçlanmıştır. Sovyetlerin Türk sevgisinden ileri gelmeyen ilgisinde Latin alfabesinin kabulünün bir sonraki dönemlerde aynı olduğunu gördük. Latin alfabesinin her iki ülkede kabulü tarihin bir sonraki dönemlerinde kardeş halklar arasında ilişkilerin ilerleyeceğini düşünsek de maalesef bu gerçekleşmedi.

Türk dünyası araştırmalarında hem bilimsel düzeyde hem de roman, hikâye, şiir gibi edebî eser aktarmalarında kullanılan üslup, aktarma dili, eserin söyleyiş özelliklerini koruma gibi problemler gündeme geldi. Karşıdaki dil yabancı bir dil olmadığı için iki dil arasındaki akrabalık ve ortak kelime hazinesi aktarma işindeki gizli problemler olarak aktarıcının karşısında durmaktadır. Bu nedenle aktarma işi herkesin yapabileceği bir iş değildir, bütün çalışmalar gibi aktarma işi de profesyonel bir uğraş

olmalıdır. "Diğer taraftan genellikle 'aktarma çeviriye göre daha kolaydır' biçiminde bir ön yargıyla meseleye yaklaşılmaması da aktarmayı ayrıca zorlaştırmaktadır. Çünkü, böyle bir anlayış meselenin ciddiyetini kavramayı engellemekte ve aktarmaya özenin gösterilmemesine sebep olmaktadır..." [2, 10].

Türkçe eserlerin bir dilden diğer dile aktarılmasında karşımıza çıkan ilk sorun; Türkçe veya Türk dilleri gibi ortak bir kavram altında birleşen diller arasında eserlerin bir lehçeden diğer lehçeye nakledilmesine çeviri mi, aktarma mı yoksa tercüme mi denmesi gerektiğidir. Bu bir kavram karmaşası veya önemsiz bir terim tartışması değildir. Çünkü bir eserin yazımı ne kadar önemliyse o eserin başka bir dilde neşri de o kadar önemlidir. Bu kavramların her biri kendi içerisinde farklılıklar taşımaktadır. Son zamanlarda Türk lehçeleri arasında eserlerin nakledilmesi için *çeviri* diğer diller için *tercüme* ifadesinin kullanılması teklif edilmektedir. Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğü'nde çeviri ve tercüme kelimelerinin karşılıkları şöyledir:

1. *Çeviri*: Bir dilden bir başka dile aktarma, çevirme, tercüme.

2. *Tercüme*: Bir dilden başka bir dile çevirme.

Görüldüğü gibi tercüme ve çeviri anlam içeriği olarak birbirleriyle örtüşen kavramlardır. Bu nedenle ikisinin sanki başka anlamlar taşıyan kelimeler gibi kullanılması yanlıştır. Aktarma sözcüğünün sözlükteki karşılığı ise: *Aktarmak*... 3. *Bir dilden başka bir dile çevirmek, tercüme etmek*. 4. *Bir lehçeyi başka bir lehçeye uyarlamak*.

Bu anlam içerikleri dikkate alındığında farklı dillerden eserler için çeviri ve tercüme ifadesinin kullanılması, birbirlerinden ne kadar uzaklaşmış, kelime hazinelerine kadar farklılaşmış olursa olsun Türk Lehçelerine ait eserler için aktarma ifadesinin kullanılması gerektiği aşikârdır [1, 51-56].

Bu sorun bugün Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılan eserlerde sık sık karşımıza çıkmaktadır. Özellikle aynı yayınevinde neşredilen eserlerde bile bu konularda ortak bir karar yoktur veya bu birliğin sağlandığını göremiyoruz. Bazı eserlerde "*Türkiye Türkçesine aktaran*" bazılarında "*Türkiye Türkçesine çeviren*" gibi farklı ifadeler aynı yayınevinin farklı eserlerinde yer almaktadır. *Azerbaycan Dilinin İzahlı Sözlüğünde* aktarma, çevirme, tercüme kelimelerine baktığımızda tercüme kelimesi şöyle ifade edilir: "*Tercüme*" - *Bir dilden başka dile çevirme, serbest tercüme, "çevirmə"- tercüme etme*" (Azerbaycan dilinin izahlı sözlüğü, 1966: 458).

Bir yayınevi, örneğin Orhan Pamuk'un birkaç eserininin çevirisini yapmış. Yazarın ismini bir eserde "*Orhun Pamuk*", diğerinde "*Orxan*

Pambıq", bir diğerinde ise "*Orxan Pamuk*" şeklinde vermiş. Bir yazarın ismi üzerinde ortak karara varamayan bir yayınevi, eserin içinde hangi hataları yapmış bunu hiç düşünmeye gerek yoktur! Bugün Türkler arasında zaman ve coğrafi sınırlar nedeniyle farklılaşan yazı dillerinin karşılıklı olarak aktarımı konusundaki en küçük problemin çözülememiş olması diğer büyük problemlere dikkatimizi yoğunlaştırmamıza engel olmaktadır.

Tarihte Altay dağlarından Tuna nehrine kadar büyük coğrafyada yaşayan, bugün Orhun anıtlarının dili gibi kabul ettiğimiz tek edebi dili, ortak konuşma dili oldu. Farklı devletlerin vatandaşları olarak farklı coğrafyalarda yaşasalar da Türkler arasında geçmişte var olan birlikteliğin bugün de kültürel, siyasal ve karşılıklı bilgi alış verişini doğrultusunda en önemli iletişim aracının Türkçe olacağı bir gerçektir. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti bugün Türkçe konuşan ülkelerle medeni, ekonomik ve eğitim alanlarıyla ilgili çok üst düzeyde ilişkiler kurmuştur. Demek ki, Türkiye Türkçesi artık Türk coğrafyasında ortak iletişim dili olarak önemli mesafeler almıştır. Küreselleşen dünyada politik, ekonomik ve medeni ilişkileri en üst düzeyde kurmak için Türk dilli halkların ortak bir konuşma (iletişim) diline ihtiyacı vardır. Türkiye Türkçesi, Türk dilli halklar arasında ortak konuşma dili olarak yakınlaşmalıdır.

Prof. Dr. Esger Resulov yukarıda belirttiğimiz konuları da ele alarak şu kanaate varır: "

"Fikirlerden biri de aynı dil kökünden gelen Türk halklarının yeni bir dil öğrenmesine ihtiyaç olmadığıdır. Çünkü Türk halklarının mensupları birbirini anlayıp birbiriyle yakınlık kurabilmektedir. Bunların kullandıkları ana dilleri müstakil bir dil değil Türkçenin lehçeleridir. Bunlar arasındaki farklar o kadar küçüktür ki bu Türk lehçelerini birkaç ay içerisinde anlayacak ve okuyacak kadar öğrenmek mümkündür..." [3, 5]. Resulov'un fikirleri Türk dünyası üzerine çalışmalar yapan herkesi ortak bir noktada buluşturan düşüncelerdir. Bu fikirlerden hareketle Türk dünyasına ait çalışmalarda eserlerin aktarılmaması, orijinal şekilleriyle neşredilmesi gibi bir fikrin varlığı da dikkat çekicidir.

"Birçok dilbilimci tarafından artık lehçe olarak kabul edilen Kazak, Kırgız ve Özbek Türklerine ait eserlerin aktarılmadan neşri, sadece sıradan okurlar için değil bilim adamları için bile anlaşılabilir bir takım metinlerden öte birşey ifade etmeyecektir. Bu durum zaten okurun az olduğu bir dönemde Türk dünyası eserlerine olan ilginin bütünüyle yok olması anlamına gelecektir..." [1, 51-56].

Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılan eserlerin karşılıklı olarak Türk lehçeleri arasında aktarılmasında karşımıza çıkan problemlerden biri de eserlerin üslup özellikleri ve anlatım zenginliklerinin

muhafazası açısından korunması meselesidir. Özellikle Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış eserlerde bu sorunu çözmek için hiç aktarmadan eserin bütün anlatım ve dil özellikleri korunarak neşri mümkün olsa da bu durum daha önce de belirttiğimiz gibi birbirine kelime hazinesi ve söyleyiş özellikleri bakımından uzaklaşmış Türk lehçeleri için söz konusu değildir.

Eserlerin üslup özelliklerinin ve anlatım zenginliklerinin korunması mevzusunda Azerbaycan Türkçesinden aktarılan eserler Türkiye Türkçesi bakımından yanıltıcı hususlar taşımaktadır: *"Bu yüzden, uzman kişilerce bir diyalektteki dil ürününün diğerine aktarılması gerekmekte ve bu da lehçeden lehçeye aktarma adıyla yeni bir alanın doğmasına neden olmaktadır. Türk kültür birliğini sağlamanın yolu, bu alanın hakkını vermekle yani yayımlanmış eserlerin hassas ve doğru biçimde aktarılmasıyla mümkündür.."* [4, 69].

Azerbaycan'ın uzun dönem Sovyetlerin (Rusların) etkisi altında kalması ve Rusçayı konuşması ve bu dili uzun süre kullanması bağımsızlığını kazandıktan sonra da rahat bırakmamıştır.

Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi Oğuz grubu dilleridir. Her iki dilin ortak sözlükleri vardır, kelimeler her iki dilde farklı yazılsa da aynı anlama geliyor gibi düşüncelerle yola çıksak çok büyük hata yapmış oluruz. Her iki dilde ortak olarak kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin birbirlerinden farklı anlamlar taşımaları kelime hazinelerinin farklılaşmasına neden olmuştur. Özellikle ortak kelimelerin birbirlerinden farklı anlamlar taşımaları metin aktarma işini yapan kişinin her iki lehçeye de hâkim olmasını gerektirmektedir. Aksi takdirde yanlışlıklarla dolu eserler ortaya çıkmaktadır.

Esger Resulov'un *Tercüme Nezeriyyesi Müstevisinde Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Dili* adlı eserinin son bölümünde yer alan her iki lehçedeki eşdeğer sözcükler çokluğu bu lehçeler arasında aktarma yapanların ne kadar dikkatli olması gerektiğini gözler önüne sermektedir.

"Kelime eşdeğerliği" terimiyle, iki ayrı lehçede bulunan kelimelerin birbirlerine *'kavram alanı'* bakımından denk olma durumu ifade edilmektedir. Türk lehçelerinin kelime hazinelerinin tam örtüşmemesi, kelime eşdeğerliği konusunun önemini arttırmaktadır. Çünkü Türk lehçeleri arasında yapılacak aktarmaların başarılı olabilmesi, kaynak lehçedeki bir kelimenin hedef lehçedeki eş değerinin bilinmesi ve kullanılmasına bağlıdır. Kelime eşdeğerliği yönünden; *"bire bir"*, *"bire çok"* ve *"bire hiç"* durumu söz konusudur. Başarılı bir aktarma için bilhassa, bir kelimeye birden fazla kelimenin eşdeğer olduğu duruma özen göstermek gerekir; zira böyle kelimeleri aktarırken hata yapma ihtimali yükselmektedir [5, 19].

Her iki dilde yazılışı ve telaffuzu aynı olan sözcüklerin karşılıklı lehçelerde tam farklı kullanıldığını görebiliriz. Bunlara örnek olarak birkaç kelimeyi gösterebiliriz:

Sümüklü: Türkiye Türkçesinde *burun suyu akan*; Azerbaycan Türkçesinde *iri gövdeli, kuvvetli*,

Subay: Türkiye Türkçesinde *rütbeli asker*; Azerbaycan Türkçesinde *bekar*,

Düşme: Türkiye Türkçesinde *yıklmak*; Azerbaycan Türkçesinde *inmek*,

Ata: Türkiye Türkçesinde *ata, ced*; Azerbaycan Türkçesinde *baba*,

Külek: Türkiye Türkçesinde *kulplu kap*; Azerbaycan Türkçesinde *rüzgar*,

Bekâr: Türkiye Türkçesinde *evlenmemiş*; Azerbaycan Türkçesinde *işsiz*,

Baba: Türkiye Türkçesinde *baba*; Azerbaycan Türkçesinde *dede*,

Dolandırmak: Türkiye Türkçesinde *birisini aldatarak parasını veya malını elinden almak*; Azerbaycan Türkçesinde *gezdirmek, gezmek*,

İşleme: Türkiye Türkçesinde *nakış*; Azerbaycan Türkçesinde *çalışma*.

Elbette bu örneklerin sayısını daha da uzatabiliriz. Belirtmek istediğimiz önemli konu sözlerin geçtiği cümleleri anlam ve yapı özelliklerine dikkat etmeden bu gibi sözleri çevirdiğimiz zaman çok büyük yanlışlıklar yapabiliriz. Belirtilen her bir kelimenin anlamının doğru şekilde bilinmemesi, çevirisi yapılan eserde büyük yanlışlıklara sebep olabilir. Yukarıda belirttiğimiz gibi her iki dilde çeviriler yapıldığı zaman bu önemli hususları göz önünde bulundurmamak gerekir.

Esger Resulov bu kelimeler üzerinde düşüncelerini Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi arasındaki farklardan hareketle bu iki lehçeyi aktarma hususları bakımından adeta iki farklı dil olarak değerlendirir. Yazarın bu noktadaki yaklaşımları dikkate değerdir. Çok geniş şekilde söyleyiş farklılıkları taşıyan Türkiye ve Azerbaycan Türkçeleri ilk duyulduğunda hemen anlaşılacak bir lehçe gibi görünse de hem yazı dilinde hem de konuşma dilinde söyleyişten, vurgudan ve farklı kelime hazinelerinden kaynaklanan önemli ayrılıkların olduğu bir müddet sonra ortaya çıkmaktadır.

Alkayış M. Fatih "*Çağdaş Türk Şiveleri Arasında aktarma Meseleleri (Türkiye Türkçesi-Yeni Uygur Türkçesi Örneği)*" yazısında belirtilen konulardan şu şekilde bahsediyor: "*Çağdaş Türk şiveleriyle yazılmış eserleri bir şiveden başka bir şiveye aktarırken dikkat edilmesi gereken hususların basında kelime, kavram ve cümleleri aynı etkiyi yaratacak biçimde çevirmek*

E. İbrahimov, Türkiye Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine Çevirilerde

gelmektedir. Ancak bu sayede anlam veya şekil bulanıklığı ortadan kalkar" [6, 62].

Sedat Adıgözel "Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasında Aktarma Üzerine Bazı Problemler" adlı yazısında, iki dil arasındaki aktarma meselesinin derinliklerini şöyle tasvir eder: "Azerbaycan ve Türkiye Türkçeleri arasındaki yakınlık yukarıda anlattıklarımızın dışında bir başka yanılığı da beraberinde getirmektedir. Azerbaycan Türkçesindeki bazı kelimelerin Türkiye Türkçesinde var olan şekliyle algılanması metinlere anlam bakımından doğru yaklaşmamıza engel teşkil etmektedir. Bu şekilde Azerbaycan Türkçesinin vurgu, tonlama, ses ve söyleyiş özelliklerine tam hâkim olmadan, söyleyiş farklılıklarının anlama katacağı zenginlikleri hesaba katmadan yapılan aktarmalar metni anlamdan soyutlayıp bir kelime yığını haline getirmektedir..." [1, 51-56].

SONUÇ

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki aktarma problemleri ve aktarmanın karşılıklı kültürel ilişkilerin gelişmesindeki öneminden dolayı her iki lehçe arasında karşılıklı olarak aktarma yapanların her iki lehçeye de hâkim olmaları ve bu işi bir bilim adamı titizliği ile yapmaları gerekmektedir.

Esger Resulova göre: "Tercüme sanatında bir dili bilmek demek bu dilin muhtelif sahalara ve üsluplara ait materyalleri tercüme edebilecek sanatkârlığa sahip olmaktır. Bir dili bilmek demek bu dilde okuduğun bir edebi eserden ana dilinden alabileceğin kadar edebi haz, estetik zevk alabilmektir..." [4, 19].

Çeviri konusundaki görüşlerimizi sonuç olarak kısaca şu şekilde özetleyebiliriz. Her ne kadar akraba dillerden çeviri (aktarma) çok kolaymış gibi düşünülse de, bu fikir yanlıştır. Söz konusu Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinden çeviri, aktarma olunca, her iki dile de yüksek düzeyde hakim olmadan, kelime hazinesini, imla kurallarını ve anlam inceliklerini bilmeden bu işi yapmak, büyük hatalara yol açabilir.

Kaynakça

1. ADIGÖZEL Sedat. "Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasında Aktarma Üzerine Bazı Problemler". A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED) 47, 2012, 51-56.
2. KARADOĞAN, Ahmet. *Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Sorunları Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi Üzerine Bir İnceleme*. (Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı) Basılmamış Doktora Tezi Kırıkkale, 2004: 10.
3. RESULOV, Esger. *Tercüme Nezeriyyesi Müstevisinde Türkiye Türkçesine Azerbaycan Dili*. Bakü: Nurlan, 2007.

4. USTA, Çiğdem. "*Lehçeden Lehçeye Aktarma Sorunlarına Ek: İmla ve Noktalama Hataları*". Turkish Studies International Periodical Forthe Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 3/6 (Sonbahar/2008): 668-691.
5. UĞURLU, Mustafa. "*Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliliği*". Bilig, 29 (Bahar/2004): 19-30.
6. ALKAYIŞ, Fatih. "*Çağdaş Türk Şiveleri Arasında Aktarma Meseleleri (Türkiye Türkçesi-Yeni Uygur Türkçesi Örneği)*". Turkish Studies International Periodical Forthe Languages, Literatureand History of Turkish or Turkic, 4/3 (İlkbahar/2009): 60-70. *Azerbaycan Dilinin İzahlı Sözlüğü*, I Cilt, İlimler Akademisi Neşriyatı, Bakü, İlim 1980.
7. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.

ÇAĞATAY DİLİNİN ETKİSİNDEKİ KIRGIZ DİLİ
KYRGYZ LANGUAGE UNDER THE INFLUENCE OF CHAGHATAY
LANGUAGE

Seytbek İDİRİSOV*

Özet

Makalede XX. yüzyılın 20. yıllarından sonra Çin Halk Cumhuriyeti'nin Şıncan Uygur Özerk İlindeki Kızılsu Kırgız Özerk Bölgesindeki Kırgızların edebi dilinin başlangıcı ve Çağatay Dilinin etkisinden bahsedilmektedir. Kırgızistan'daki Kırgız Edebi Dilinin 1920'li yıllardaki arşiv materyalleri ile Çin'deki Kırgızlara ait arşiv materyalleri metinlerini kıyaslayacak grafik, imla ve gramer özellikleri incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Çin, Kırgız, Kazak, Uygur, Çağatay, dil, yazı, imla, gramer, arşiv, Kızıl-Su, özerk, bölge, ulus

Summary

The article discusses the formation of the literary language of the Kyrgyzs living in Kyzyl-Suu autonomous province of Shindzhan Uygur Autonomous Region of the People's Republic of China in the period after 1920s of the twentieth century and impact of Chagatai language on it. We have provided a comparative analysis based on graphic, spelling and grammatical peculiarities of archival materials on the Kyrgyz literary language of the 1920s in the Kyrgyz Republic and the early manuscripts of Chinese Kyrgyzs.

Key words: China, Kyrgyzstan, Kazak, Uyghur, Chagatai language, graphics, spelling, grammar, archives, Kyzyl-Suu, autonomy, district, region, nation.

Giriş

Edebi dilin varlığı o dili kullanan halkın kaderi ile yakından ilişkilidir. Bir dilin meydana gelmesi, kalıplaşması, gelişmesi araştırılırken o dili kullanan topluluğun tarihine, baştan geçirdikleri olaylara dikkat etmemek mümkün değildir. Bu, dil araştırmalarındaki önemli ilkelerdendir. Onun için ünlü Kırgız Bilim Adamı Bolot Yunusaliyev “Dilin tarihini bilmeden halk tarihini, halk tarihini bilmeden de dil tarihini bulmak mümkün değildir” der (1971: 6).

Kırgızların da diğer Türk halkları gibi, XX. yüzyılın başlarına kadar Çağatay Yazı Dilini kullandıkları, tarihi belgeler ve ilmi tespitlerle ortadadır.

* Kırgız Cumhuriyeti, Kırgız Milli Bilimler Akademisi, Cengiz Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Araştırma Görevlisi, Bişkek-Kırgızistan.

The researcher by the Institute of Language and Literature of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic. Bishkek-Kyrgyzstan. E-mail: seyitbek.kg@gmail.com

Çağatay dili – XV. yüzyıldan XX. yüzyılın 30’lu yıllarına kadar Orta Asya’da bütün Türk boyları, onların arasında tabii Kırgızların da müşterek kullandıkları yazı dilidir [1]. Ancak Çağataycanın “Klasik Devri” dediğimiz son dönemin (XVI-XIX) [2, 79-108] akabinde ortak edebî dili kullanan farklı Türk boylarının aydınları tarafından Çağatay dili farklı ağız özellikleri taşıyan karışık dilli metin özellikleri taşımaya başlamıştır. Fakat bu ayrılma konusu daha çok Kırgızca üzerine yoğunlaşınca ne yazık ki birçok bilim adamının ortak görüşe gelemediklerini de burada belirtmek gerekir. Bizim incelemelerimizin sonucunda Kırgızca dediğimiz XVII. yüzyıldan sonraki metinler Çağataycadan ne kadar farklılık arz etse de, bir taraftan tam olarak ayrılamamış, diğer taraftan da Kırgızcanın o zamanki yerli ağız dili özellikleri karışık bir şekilde metinlerde yer aldığı görülmektedir.

XVII. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar devam eden Çağatay dilinin özelliklerini taşıyan Arap alfabesindeki Kırgızca el yazısı metinler şimdiki Kırgızistan’ın bir çok bölgelerinde bilim adamları tarafından bulunmuştur. Kırgızca el yazısı metinleri 1930’lu yıllarda E. Tenişev Güney Kırgızistan’da [3, 38], A. Niyallo Pamirde (Afganistan sınırı) gördüklerini kaydeder [4, 5]. 1950-1960’lı yıllarda Kırgızca el yazısı metinleri bilim adamlarından C. Şükürov toplamıştır [5, 69-72] Daha sonra bu alanda incelemeleri K. K. Yudahin, B. M. Yunusaliyev [6] ve H. K. Karasayevler [7, 73-79] yapmışlardır.

Ünlü bilim adamı Salıcan Cigitov XX. yy. başlarına kadar Arap alfabesinde Kırgızca eserler ortaya koyan o zamanın aydınlarını şu şekilde sıralar: Moldo Niyaz (1822-1896), Togolok Moldo (1860-1942), Moldo Kılıç (1866-1917), Osmonalı Sıdıkov (1875-1940), Aldaş Moldo (1876-1930), Belek Soltonoyev (1878-1938), Isak Şaybekov (1880-1957), İşenalı Arabayev (1882-1930), Ismayıl Sarıbayev (1870-1932), Nur Moldo, Moldo Kalbek Musa uulu vb.

1871’lere geldiğimizde Rus Çarlığı Türkistan’daki hakimiyetini genişletmeye çalışırken, neticede Çin Hanedanlığı ile yaptığı 1882’deki “ile Antlaşması” nedeniyle 1884’de bu iki ülke sınırları netleşmiş, sonuçta Kırgızların bir kısmı Rus Çarlığına, bir kısmı da Çin’e bağlanmıştır [8, 549]. İşte bu tarihi olay iki farklı coğrafyada Kırgız Edebi Dilinin meydana gelmesine neden olmuştur.

XX. yy. başlarında Çin’deki ilk Kırgız şairleri ise Babık Moldo, Beçel, Aamat Ismanalı, Mambet Kuluş, İbray Mambet, Kuranalı, Akcol, Kadir Muratalı, Abdırakman Cusup, Abdıkadir Moldo vs. Arap harfli Kırgız Yazısını kullanmışlar ve bu yazıda kendi eserlerini ortaya koymuşlardır [9, 26]. Fakat maalesef bunların el yazısı eserleri bugüne ulaşmadığından

onların kullandıkları yazmaların dil özelliklerinden net olarak söz etmelmükün değildir. Buna rağmen onların, Kırgızistan'daki Arap harfli Kırgız yazısıyla eserler veren Moldo Niyaz, Osmonalı Sıdıkov gibi Kırgız şair ve aydınlarının eser verdikleri yazıyı ve dili kullandıklarına şüphe yoktur... Onun için ilk zamanlarda, yani XX. yy'ın 30'lu yıllarına kadar iki farklı coğrafyadaki Kırgız Edebî Dilinin hemen hemen aynı şekilde Çağatay Dilinin özelliklerini taşıdığını söyleyebiliriz ve bunun örneklerini aşağıda mukayeseli bir şekilde göstermeye çalışacağız.

Grafik Özellikleri:

X.yy'dan itibaren Müslüman olan Türk Halkları Arap alfabesini kullanmaya başladılar. Arami kökenli Arap alfabesi, Türk Halklarının dilinin gereği gibi yazıya dökülmesini hiçbir zaman sağlayamamıştır. 28 harfli bu alfabe ünsüzler sistemine dayalıdır. Ünlü olarak “ı” /elif/ harfi vardır. Arap alfabesinde bulunmayan /p/, /ç/, /ñ/ seslerini karşılamak için ise İranlılar ve Türkler “پ” /p/, “چ” /ç/, “نک” /ng/ veya “ئ” /ñ/ harflerini eklemişlerdir.

Orta Asya'daki diğer Türk halkları gibi Kırgızların da bu alfabeyi kullandıklarını biliyoruz. Ekim devrimine kadar medreselerde tahsil görmüş o zamanın aydınlarına, Kuzey Kırgızları “moldo”, Güney Kırgızları da “mollo” demişler. Mollalar Arap yazısını öğrenerek kendi ana dilinde de yazı yazmaya çalışmışlar. Ancak, “Okuma yazmayı bilen o dönemin aydınları Arap, Fars dilinden giren ödünç kelimeleri Arap ve Fars dilinin imlasına göre yazmışlar. Türkçe kelimeleri ise “Çağatay yazı dilinin imlasına göre yazmışlar” [10] görüşünü bu sahada çalışan bilim adamlarının hemen hemen hepsi söylemişlerdir.

XIV. yy'dan itibaren Türkistan'da yaşayan Türk halkları Çağatay yazı dilinde eserler vermişlerdir. İlk dönemlerde yazı dilinin ortak olmasından şüphe edilmemektedir. Ancak XIX. yy'dan itibaren bir yandan kendi geleneğini devam ettiren bu yazı dilinin yanında diğer taraftan her lehçenin kendi yazı dilini ortaya koymaya çalıştığını görmek mümkündür. Örnek olarak XX. yüzyılın başlarına ait İşenalı Arabayev'in “Alipbe” (Elifba) kitabındaki [11], “Erkin Too” (Özgür Dağ) gazetesinin ilk sayılarındaki [12] ve 1930'lu yıllara ait Çin'deki Kırgızlara ait olan bazı el yazısı arşiv belgelerin fotokopilerini kıyas ederek dil özelliklerini incelemeye çalışacağız. Örnekler asıl metinden alınarak, /Arapça orijinali/, /transkripsiyonu/, /Türkiye Türkçesindeki anlamı/, /kaynak göstergesi/ olarak gösterilmiştir. Ünlü seslerin farklı yazıldığı ve okunduğu için kelime başında, ortasında ve sonunda örnekleri gösterilmeye çalışıldı.

A. Ünlü sesler: ۱ /a/, ۱ /ā/, ۱ /ı/, ۱ /i/, ۰ (e), ۰ /o/, ۰ /ö/, ۰ /u/, /ü/

1) “ا” /a/, “آ” /ā/: /a/ sesi için hemen hemen bütün el yazısı metinlerde “ا” /elif/ harfi kullanılmıştır, fakat Çin’deki Kırgızların bazı el yazısı belgelerinde kelime başında نا (hemze) ile “ا” /elif/ harfini beraber kullandıklarını görmek mümkündür. **Kelime başında:** آر (ār – her, İA. 7), آلا (āla, İA. 8), آرال (āral – ada, İA. 8), آراسینان (ārasıman – arasından, ET. 1.), آز (āz – az, ET. 1.), آلب (ālib – alıp, al- ET. 1.), اینیڭ (ayınıñ – ayının, CÖ. 4), آلساق (alsaq – alırsak, al- KK. 16), آذر (azır – şimdi, MA. 6), آجزلق (acızlık – acizlik, ÖA. 5). **Kelime içerisinde:** دالدا (dalda – gölge, İA. 8), دارا (dara – geçit), آداش (ādaş – adaş, İA. 9), مايرام (mayram – bayram, ET. 1.), قالك (qalkı – halk, ET. 1.), قزमत (qızmat – hizmet, ET. 1.), جارلق (carlık – yarlık, CÖ. 2), ویلايه تليک (vilayetlik – vilayete ait, KK. 2), قالوۇ (qaluu – kalmak, kal- MA. 5), سالماق (salmaq – ağırlık, ÖA. 2). **Kelime sonunda:** سارالا (sarala – sarışın, İA. 10), آرا (āra – testere, İA. 7), باسما (basma – matba, ET. 1.), آلدینا (āldına – önüne, ET. 1.), مايداندا (maydanında – meydanında, ET. 1.), نه تیجادا (netiycada – neticede, CÖ. 9), ئویوشماغا (uyuşmağa – kuruma, KK. 7), ئۇباقیتدا (ubaqıtıda – vakitte, MA. 4), قالغانلاریغا (qalğanlarığa – kalanlarına, ÖA. 5).

2) “ه” /e/: **Kelime başında** “ا” /elif/ harfine “ه” /he/ harfiyle birleşerek “اه” /e/ sesi yapılmıştır. Kelime başında: اه ل (el – halk, İA. 28), اه رته (erte – yarım, İA. 28), اه ر (er – yiğit, İA. 28), اه رकिन توو (Erkin Too – Hür Dağ, ET. 1.), اه لگه (elge – halka, ET. 1.), اه مگه ك (emgek – emek, ET. 1.). Çin’deki Kırgızlar’ın ilk bazı el yazısı metinlerinde kelime başında sadece “ه” /e/ harfi kullanılmış, bazılarında ise “ئه” /hemzeli e/ harfi kullanılmıştır: ه نه مواللیری (emvalliri – malını, KK. 20). Kelime içerisinde ve kelime sonunda esasen “ه” /e/ şekli kullanılmıştır. **Kelime içerisinde:** شه ر (şer – kahraman, İA. 28), ته ز (tez – çabuk, İA. 28), جه ر (cer – yer, İA. 28), مامله كه ت (mamleket – memleket, ET. 1.), كه ده ي (kedey – fakir, ET. 1.), نه گز (tegiz – düz, ET. 1.), مکتیبیغه (mektebige – okuluna, KK. 5.), مه ن (men – ben, MA. 10), برامیز (beramız – veririz, ÖA. 2). **Kelime sonunda:** جه به (cebe – yağ oku, İA. 28), به ه (bee – dişi at, İA. 28), اه نه (ene – anne, İA. 28), جه رگه (cerge – yere, ET. 1.), كه لبه (kelbe – gelme, gel- ET. 1.), اه چه (eçe – abla, ET. 1.), بریشگه (berişge – vermeye, ver- CÖ. 9), كه لسه (kelse – gelirse, gel- KK. 24), ئویۇمده (üyümde – evimde, MA. 6), عریضه (‘aride – dilekçe, ÖA. 2).

3) “ی” /i/: /i/ sesi için kelime başında bazen sadece “ا” /elif/ harfi kullanılmış, bazen “اي” /elif/, /ye/ harfleri beraber /i/ sesi için kullanılmıştır.

Kelime başında: اقلاستق (ıqlastıq – ihlaslı, ET. 1.), ایرداب (ırdab, ırda- – şiir söylemeye, ET. 1.), اقتصادی (ıqtısadı – iktisadı, KK. 15). Kelime içerisinde ve sonunda sadece “ي” /y/ harfi kullanılmıştır. Çağatay diline ait olduğu gibi, /i/ sesi bazı kalın ünlülerin arasında yazılmadan okunmuş. **Kelime içerisinde:** چیراق (cırlıqçı – yıkıcı, İA. 21), جیرم (cırim – adet, İA. 21), چیراق (çıraq – mum, İA. 21), فاراڭغیلیق (ķarañğılıq – karanlık, ET. 1.), جاتتیچۇ (catıçu – yatmaktadır, yat- ET. 1.), جیلی (cılı – yılı, CÖ. 4), قیلامز (ķılamız – kılrız, kıl- KK. 3), سۇرانىش (suranış, sura- – rica, sor- MA. 2), قزىل (ķızıl – kırmızı, ÖA. 2). **Kelime sonunda:** جارتى (cartı – yarım, İA. 21), دانچى (dançı – çiftçi, İA. 21), سارى (sarı, İA. 21), جلغى (cılğı – yıkı, ET. 1.), جاردى (cardı – fakir, ET. 1.), جیلی (cılı – yılı, CÖ. 4; MA. 4), ؤيوشمه سي (uyuşması – kurumu, KK. 2), تورالى (turalı – hakkında, ÖA. 6).

4) /i:/ /i:/ ünlüsü ince olduğu için, kelime başında bazen “ا” /elif/, bazen “ي” /y/ harfine mutlaka “ ’ ” /hemze/ konmuştur. **Kelime başında:** ات (it – köpek, İA. 27), يُحتیرام (ihtiram, CÖ. 10), ئىش (iş, KK. 13), ئىدىم (idem, MA. 5), ئىش (iş, MA. 9), ئىلىك (ilik – elli, ÖA. 4). Kelime içerisindeki “ي” /y/ sesinin /i/ olarak okunması için kelime başında ne tür ünsüz ses gelirse gelsin onunla beraber “ ’ ” /hemze/ konmuştur. Bununla beraber Çağatay dilindeki gibi ince ünsüzler ardarda gelen kelimelerde /i/ sesine her hangi bir işaret konmamıştır. **Kelime içerisinde:** ارم (irim – kurum, İA. 27), مینب (minib – binip, bin- ET. 1.), بر (bir, ET. 1.), يُحتیرام (ihtiram, CÖ. 10). Çin’deki Kırgızların ilk el yazısı belgelerde kelime başında ’ (hemze) konmadan da yazılmıştır: تاعمین (ta’min – temin, KK. 10), كه چرىشته (keçirişte – geçinmekte, geçin- MA. 7), مکتىب (miktib – mektep, ÖA. 2). **Kelime sonunda:** ارى (iri – büyük, İA. 27), تهرى (teri – deri, ET. 1.), دندى (dindi – dini, ET. 1.), جبه ریلدى (ciberildi, ciber- – gönderildi, gönder- CÖ. 6), نرسیلرنى (nersileri – şeylerini, KK. 20), هۇشۇسده كى (huşusdeki – hususdaki, ÖA. 2).

5) /o:/ /o:/: Kelime başında “ا” /elif/ harfi ile “و” /vav/ harfi birlikte “او” /o/ sesini bildirir. **Kelime başında:** اور (or, or- – biç, biç- İA. 27), اونڭ (oñ – sağ, İA. 26), اوبوو (oboo – hava, İA. 15), اوكته بر (oktebr – kasım, ET. 1.), اولتور (oltur, oltur- – otur, otur- ET. 1.), اوئول (oşol – o, ET. 1.), اونىڭ (onñ – onun, CÖ. 9), اوقۇچىلارنىڭ (oқuuçılarnıñ – öğrencilerin, KK. 5), اوي (oy – düşünce, ÖA. 8). /o/ ünlüsü Çin’deki Kırgızların bazı ilk el yazısı belgelerinde Çağatay yazısındaki gibi kelime başında sadece “و” /vav/ harfi ile gösterilen şekli de vardır. وقوش (oқuş, oқu- – okumak, oku- MA. 9). Kelime içerisinde ve kelime sonunda sadece “و” /vav/ harfi kullanılmıştır. **Kelime içerisinde:** تور (tor – ağ, İA. 27), بوشون (boşon- – serbes kal-, İA.

15), موبنۇنا (moynuna – boynuna, ET. 1.), توڭكورۇش (toñkoruş – devrim, ET. 1.), قولو (qolo – bronz, İA. 14), بولغوندى (bolgondo, bol- – olduĝunda, ol- CÖ. 7), توغرسيدا (toğrısida – hakkında, KK. 6), بولۇب (bolub, bol- – olup, ol- MA. 11; ÖA. 5). **Kelime sonunda:** قولقو (qolqo – damak, İA. 14), دولونى (dolono – ağaç türü, İA. 13), (tono- – soy-, İA. 13), مولدى (moldo – molla, ET. 1.), قوجو (qoco – hoca, ET. 1.), بولغوندى (bolgondo, bol- – olduĝunda, ol- CÖ. 7), بولسو (bolso, bol- – olsa, ol- MA. 10).

6) /u:/ “ۇ” /elif/ harfi ile “ۇ” /zammalı vav/ harfi yan yana gelerek “ۇۇ” /u/ sesi ortaya konmuştur. **Kelime başında:** اۇر (ur- – vur-, İA. 16), اۇرۇۇ (uruu – soy, İA. 16), اۇچقۇچ (uçquç – pilot, İA. 18), اۇلۇۇ (uluu, ET. 1), اۇلۇت (ulut – millet, ET-1: 2), اويۇشمە (uyuşme – kurum, ÖA. 12). /u/ ünlüsü Çin’deki Kırgızların ilk el yazısı eserlerinde Çağatay yazısındaki gibi kelime başında sadece “ۇ” /zammalı vav/ harfi ile gösterilen şekline rastlamak mümkündür. اۇچرىن (uçrın – anın, CÖ. 8), اويۇشمە سى (uyuşması – kurumu, KK. 2), اۇباقىتدا (ubaqıtta – vakitte, MA. 4). Kelime içerisinde ve kelime sonunda sadece “ۇ” /zammalı vav/ harfi kullanılmıştır.

Kelime içerisinde: قۇر (qur- – kur-, İA. 16), تۇر (tur- – kalk-, İA. 16), بۇل (bul – bu, İA. 16), تۇۇلۇب (tuulub, tuul- – doğulup, doğ- ET. 1.), بۇزۇق (buzuq – bozuk, ET. 1.), معلوم (ma’lum – belli, CÖ. 5), اوقۇچىلارنىڭ (oquçılarnıñ – öğrencilerin, KK. 5), تۇرماقتا (turmaqta, tur- – durmakta, dur- MA. 8), بول (bul – bu, ÖA. 4). **Kelime sonunda:** دۇۇ (duu – gürültü, İA. 16), شۇرۇ (şuru – kölye, İA. 16), بۇۇ (buu – buhar, İA. 16), اۇيۇتقۇ (uyutqu – maya, ET. 1.), تولتۇردۇ (tolturdu, toltur- – doldurdu, doldur-ET. 1.), بولدى (boldu, bol- – oldu, ol- ET. 1.), تورولۇ (turulu – hakkında, CÖ. 10), بو (bu, KK. 6), اۇلۇچات (Ulu Çat, MA. 5), اغارتۇ (agartu – ağarmak (burada “eğitim” anlamında), ÖA. 12).

7) /ö:/ “و” /elif/ harfi ile “و” /hemze/ konulur. **Kelime başında:** اور (ör – yüksek, İA. 27), اونۇ (önü – rengi, İA. 27), اومۇر (ömür, İA. 27), اولۇمدن (ölümdün – ölümün, ET. 1.), اوز (öz, ET-1: 2). Ancak bazı kelimelerde “و” /hemze/ konmadan, sadece “و” /elif vav/ harfleri ile belirlendiğini de görmek mümkündür. اوزونىندە (özünında – kendisinin de, ÖA. 7). /ö/ ünlüsü Çin’deki Kırgızlar’ın ilk bazı el yazması metinlerinde Çağatay yazısındaki gibi kelime başında sadece “و” /hemzeli vav/ harfi şeklinde de görmek mümkündür. اوزلىرىنىڭ (özlirniñ – kendilerinin, KK. 3), اوتو (ötö – çok, MA. 7). Kelime içerisinde “و” /vav/ harfinin /ö/ olarak okunması için kelime başında hangi ünsüz harf gelirse gelsin yanına “و” /hemze/ konmuştur. Bununla beraber Çağatay dilindeki gibi ince ünsüzler

yanyana gelen kelimelerde /ö/ sesini bildiren her hangi bir işaret konmadan yazılmıştır. **Kelime içerisinde:** تور (tör – en yukarı taraf, İA. 27), جون (cön – dokunma, İA. 27), دوڭ (döñ – küçük tepe, İA. 27), اونور (önör – hüner, ET-1: 2), كوز (köz – göz, ET-1: 3), كوب (köb – çok, CÖ. 9), ئوتومز (ötömiz – geçeriz, KK. 9), توموندقده (tömöndükde – hürmetle, MA. 13), كورولوب (körülüb – görülüp, ÖA. 4). **Kelime sonunda:** تولو (tölö- – öde-, İA. 27), دوڭو (döñö – tepeye, İA. 27), كۇنگو (küngö – güne, ET-1: 2), وتو (ötö – çok, MA. 7).

8) “و” /ü:/ /ü/ ünlüsü de ince olduğundan, kelime başında “ا” /elif/ harfi ile “و” /zammalı vav/ harfi yanyana gelerek bunlara mutlaka “” /hemze/ konmuştur. **Kelime başında:** اۇر (ür- – havla-, İA. 27), اۇنو (ünü – sesi, İA. 27), اۇمۇت (ümüt – ümit, İA. 27), اۇچۇن (üçün – için, ET-1: 2), اوچون (üçün – için, ÖA. 2). /ü/ ünlüsü Çin’deki Kırgızların ilk el yazısı metinlerinde Çağatay yazısındaki gibi kelime başında sadece “و” /zammalı vav/ harfi ile yazılan şeklini de görmek mümkündür. اۇلگورتوپ (ülgürtüp, ülgürt- – yetiştirip, yetiştir- CÖ. 8). Bazı metinlerde kelime başında “ا” /elif/ harfi kullanılmadan sadece “و” /hemzeli vav/ harfi ile yazılan şeklini de görmek mümkündür. نوچون (üçün – için, KK. 20), ئۇي (üy – ev, MA. 12). Kelime içerisinde “و” /vav/ harfinin /ü/ olarak okunması için kelime başında ne tür ünsüz ses gelirse gelsin yanına “” /hemze/ konmuştur. Bununla beraber Çağatay dilindeki gibi ince ünsüzler yan yana gelen kelimelerde /ü/ sesini bildiren her hangi bir işaret konmadan yazılmıştır. **Kelime içerisinde:** تۇر (tür – tür, İA. 27), جۇن (cün – tüy, İA. 27), كۇلۇمسۇروب (külümsüröb, külümsürö- – gülümseyerek, gülümse- ET-1: 3), كورۇن (körün-, – görün-, ET-1: 3), اوچون (üçün – için, CÖ. 6), نوچون (üçün – için, KK. 20), تۈسەندۈرۈش (tüşendürüş, tüşendür- – anlatmak, anlat- KK. 25), ئۈيۈمدە (üyümde – evimde, MA. 6), حۇكۈمەتدەن (hükümetdin – hükümetin, ÖA. 6). **Kelime sonunda:** سۇرۇۋ (sürüü – sürmek, İA. 27), اۈزۈمدۈ (üzümdü – üzümü, İA. 27), كۇندۇ (kündü – günü, ET-1: 3), تۈرلۈ (türlü, CÖ. 6).

B. Ünsüz sesler: “ب” /b/, “پ” /p/, “ت” /t/, “ج” /c/, “خ” /ħ/, “د” /d/, “ر” /r/, “ز” /z/, “س” /s/, “ش” /ʃ/, “چ” /ç/, “غ” /ğ/, “ف” /f/, “ق” /q/, “ك” /k/, “ل” /l/, “م” /m/, “ن” /n/, “گ” /g/, “و” /v/, “نك” veya “ڭ” /ñ/. Moldo Kılıç, Moldo Niyaz ve Osmonalı Sıdık uulu’nun eserlerinde kullanılan aşağıdaki harfler Eşenalı Arabaev tarafından hazırlanan ilk alfabe kitabında ve Erkin Too gazetesinde kullanılmamıştır, fakat Çin’deki Kırgızların ilk el yazısı metinlerinde kullanıldığını görürüz: “و” /v/, “ح” /ħ/, “ص” /ʃ/, “ذ” /d/, “ز” /z/, “ط” /t/, “ظ” /z/, “ع” /ʕ/, “ه” /h/.

1) /b/ “ب” (boşon – serbes ol-, İA. 15), ساب (sab – saf, İA. 15), به له گى (belegi – hediyesi, ET-1: 3), بار (bar – var-, ET-1: 3), بيله ن (bilen, bil- – bilen-, bil- CÖ. 5; KK. 3), بلندوردوك (bilindürdük, bilindür- – bildirdik, bildir- KK. 7), باشقا (başqa, MA. 6), براميز (beramız, ber- – veririz, ver- ÖA. 2).

2) /c/ “ج” جان (can, İA. 17), اولجو (olco – ganimet, İA. 17), جايناب (caynab, cay- – yayılıp, yayıl- ET-1: 3), جوروك (cürök – yürek, ET-1: 3), جيبيريلدى (ciberildi, ciber- – gönderildi, gönder- CÖ. 6), ناجز (aciz, KK. 5), جان (can, MA. 7), جارم (carım – yarım, ÖA. 3). Çin’deki Kırgızların metinlerinde Çağatay dilindeki gibi bazı kelimelerde “ج” /c/ > “ي” /y/ değişmesi olmuştur: يازپ (yazıp, yaz- CÖ. 5), يتپ (yetip, yet- KK. 18), يورگوزوب (yurguzub, yurguz- – yürütüp, yürüt- KK. 21), ياخشى (yağşı – iyi, CÖ. 9).

3) /g/ sesinin kalın “غ” /ğ/ ve ince “گ” /g/ şekli kullanılmıştır. آغا (ağa – ağa, İA. 22), جورغو (corgo – yorga, İA. 22), اه گن (egin – tohum, İA. 30), سه گز (segiz – sekiz, İA. 30), گه زت (gezit – gazete, ET-1: 1), تۈزگون (tüzgön, түz- – hazırlayan, hazır- ET-1: 3), كۈرغان (kurgan, kur- – yapan, yap- ET-1: 3), قرغز (kırgız, ET-1: 3), به رگه ن (bergen, ber- – veren, ver- CÖ. 5), بولغوندى (bolğondo, bol- – olduğunda, ol- CÖ. 7), توغرسيدا (toğrısıda – hakkında, KK. 6), تۈرغان (turğan, tur- – duran, dur- MA. 6), قالغانلریغه (kalğanlarığa – kalanlarına, ÖA. 5).

4) /k/ sesinin kalın “ق” /q/ ve ince “ک” /k/ şekli kullanılmıştır. که لن (kelin – gelin, İA. 29), که م (kem – eksik, İA. 29), قول (kol – el, İA. 14), تالقان (talkan, İA. 14), قىزل (kızıl – kırmızı, ET-1: 3), قول (kol – el, ET-1: 3), کۈچ (küç – güç, ET-1: 3), گه زی (kezi – anı, ET-1: 3), قىلاميز (kılamız – kılız, kıl- CÖ. 5), ه که نسيزده ر (ekensizder – öyleymişsiniz, CÖ. 6), تۈمەنديکچه (tömendikiçe – hürmetle, KK. 8), ۇباقیتدا (ubakitda – vakitde, MA. 4), که چریشته (keçirişte, keçir- – geçinmekte, geçin- MA. 7), قزاق (qazaq, ÖA. 12), کورولوب (körölüb, körül- – görülüp, görül- ÖA. 4).

5) /h/ “خ” (hoquktu – hukuku, ET-1: 2), تاريخ (tarix – tarih, ET-1: 2), ياخشى (yağşı – iyi, CÖ. 9), خلقلار (halklar – halklar, KK. 25), خصوصده (hususdeki – hususdeki, ÖA. 2).

6) /ñ/ “ڭ” (tañ – tan, İA. 25), مۇڭ (muñ – hüznün, İA. 25), جاڭى (cañı – yeni, ET-1: 3), قاراڭغى (qarañğı – karanlık, ET-1: 3), اينىڭ (ayımñ – ayımın, CÖ. 4), ئۆزلىرىنىڭ (özliřniñ – kendilerinin, KK. 3), شە نجاڭ (Şencañ, MA. 1). Çin’deki Kırgızların ilk yazma metinlerinde nazal /ñ/ harfinin Çağatay yazısındaki gibi şekli de görülür. شوننك (şuning/şunıñ) – şunun, ÖA. 9).

7) /p/ “پ” (topu – takke, İA. 32), چاپان (çapan – cübbe, İA. 32), كاپيتاليس (kapitalis, ET-1: 1), پاتىيا (partiya – parti, ET-1: 1), پۇل (pul – para, ET-1: 1), سىتىپ (sıtıp, sit – satıp, sat- KK. 21). Aynı zamanda /p/ > /b/ değişmesi de olmuştur: اليب (alıb, al- ET. 1.), ايرداب (ırdab, ırda- – şiir söylemek, ET. 1), كۆب (køb – çok, CÖ. 9), بولۇب (bolub – olup, MA. 11; ÖA. 5), كۆرۈلۈب (körüülübi körül- – görülüp, görül- ÖA. 4), تۈزۈب (tüzüb, tüz- – düzenleyip, düzenle- ÖA. 3), تارتىب (tartib – düzen, ET-1: 3). Çin’deki Kırgızların ilk el yazısı metinlerinde /p/ > /f/ değişmesi de olmuştur: كوروف (köruf, kör- – görüp, gör- ÖA. 11)

8) /s/ “س” (siñdi – kız kardeş, İA. 32), سوقور (soqur – kör, İA. 33), كه (sayasi – siyasi, ET-1: 3), سلب (salıb – salıp, sal- ET-1: 3), سۇرانىش (ekensizder – öyleymişsiniz, CÖ. 6), سز (siz, KK. 6), سۇرانىش (suranış, suran- – rica etmek, MA. 2), سالماق (salmaq – ağırlık, ÖA. 2).

9) /t/ “ت” (tebetey – kızların baş giysisi, İA. 32), تاقييا (taqiya – kızların baş giysisi, İA. 32), تۈبكۈ (tübku – esas, ET-1: 3), تۈرلۈ (türlü, CÖ. 6), تۈرەن (tüşendürüş, tüşendür- – anlat-, KK. 25), تۈرەن (turğan, tur- – duran, dur MA. 6), تۈزۈب (tüzüb, tüz- – hazırlayıp, ÖA. 3).

10) /z/ “ز” (āz, İA. 23), قارز (qarız – borç, İA. 23), زامان (zaman, ET-1: 3), آزييا (Āziya, ET-1: 4), قىلامىز (qılamız – kılıp, kıl- CÖ. 5), مزمونىگه (mazmunige – muhtevasına, KK. 8), قىزماق (qızmatqa – göreve, MA. 5), اجىزلىق (acızlık – acizlik, ÖA. 5).

11) /v/ sesi “و” /v/, “ۆ” /v/ şeklinde kullanılmıştır: دوۋال (duval – duvar, İA. 19), اوۋال (uval – ayıp, İA. 19), فاتىۋا (fatıva – fetva, ET. 1.), ۋاسىياتارى (vasiyattarı – vasiyetleri, ET-1: 2), چارۋا (çarva – çiftlik faaliyetleri, ET-1: 2), نوۋە تلىك (novetlik – nöbetlik, CÖ. 5), جواب (cevab, KK. 7), اۋالدار (avaldar – ahvallar, MA. 8), ولايت (vilayet, ÖA. 1).

12) /f/ “ف” (Fergana, ET-1: 3), شەنجىگۋو (Şenciñfu, CÖ. 1), نفر (nafar – öğrenci, KK. 11), كوروف (köruf, kör- – görüp, gör- ÖA. 11).

13) /d/ “د” (dara – ayrı, İA. 7), دالدال (daldal – gölge, İA. 7), دەب (deb – diye, ET-1: 1), دەكەبر (dekebr – aralık, ET-1:4), دەمەك (demek, CÖ. 9), قایدە (qayida – kaide, KK. 11), ادام (adam, MA. 6), بوتادور (bütadur, büt- – bitecektir, bit- ÖA. 3).

14) /t/ “ر” (ādir – tepe üstü, İA. 7), آرا (āra – testere, İA. 7), تۈركۈستان (Turkustan – Türkistan, ET-1: 2), جووبكەر (coobker – sorumlu, ET-1: 1), ياردام (yardam – yardım, CÖ. 9), راسخودلىرىن (rašodlirnin – harcamalarının, KK. 5), رۇقسات (ruqsat – ruhsat, MA. 13), رائس (rais – reis, ÖA. 10).

15) توڭكورۇش (toñkoruş – devrim, ET-1: 1), آش /š/: آش (āş, İA. 9), آشار (āşar – yardımlaşma, İA. 9), قوشچۇ (qoşçu – çiftçi, ET-1: 1), ياخشى (yağış – iyi, CÖ. 9), قەشقەر (Qaşqar, KK. 2), بەرىشلارنى (berişlarını, ber- vermelerini, ver- MA. 13), سوراشقا (suraşqa, sura – sormaya, sor- ÖA. 6).

16) آدال /l/: آدال (ādal – helal, İA. 8), آلار (ālar – onlar, İA. 8), جل (cıl – yıl, ET-1: 1), له نین (Lenin, ET-1: 2), الیب (alıb, al- CÖ. 6), ویلايه تلیک (vilayetlik, KK. 2), ساقللغمام (saqlılığımam – sağlığımdan, MA. 11), قلیب (kılıb, kıl- – yapıp, yap- ÖA. 9).

17) مۇرۇت /m/: مۇرۇت (murut – bıyık, İA. 20), ماشاق (maşaq – buğday başı, İA. 20), مايرام (mayram – bayram, ET-1: 2), مه ه نه ت (meenet – emek, ET-1: 2), معلوم (ma'lum, CÖ. 5), مزمنیگه (mazmunıge – muhtevasına, KK. 8), مومکون (mümkün, MA. 12), معاوین (mu'avin, ÖA. 13).

18) نارن /n/: نارن (Narın, İA. 13), نان (nan – ekmek, İA. 13), مه ن (men, ET-1: 2), منتب (mintib – şöyle, ET-1:2), به رگه ن (bergen, ber- – veren, ver- CÖ. 5), نازار (nazar, ÖA. 10), نازار (nazar, MA. 11), نازار (nazar, MA. 11), نفر (nafar – öğrenci, KK. 11).

19) چاچ /ç/: چاچ (çaç – saç, İA. 18), آزرنچا (āzırınça – şimdilik, ET-1: 1), قزماچی (Kızmatçı, ET-1: 1), اوچون (üçün, CÖ. 6), بویونچه (boyunça, KK. 11), جازۇچۇ (cazuuçü – yazar, MA. 14), چاره (çare, ÖA. 6).

İmla Özellikleri

Arap alfabesindeki ilk el yazısı Kırgızca metinlerde imla yönünden bir taraftan Çağatay dilinin özelliklerini taşıırken, diğer taraftan yerli ağızların yazıdaki yansımalarını da görmek mümkündür. Tabi 1916'dan yani Ekim Devriminden sonra Rusça ve diğer yabancı dillerden alıntı kelimelerin yazıdaki özellikleri çoğunluk arzeder. Çin'deki Kırgızların yazılarında ise Uygurca, Moğolca ve Çince kelimelerin etkileri görülmektedir. İmla özelliklerini göstermeye çalıştığımız bu bölümde örnekler /Kaynak göstergesi/, /transkripsiyon/, /Kırgız Dilindeki yazılış şekli/, /Türkiye Türkçesindeki yazılış şekli/ olarak gösterildi.

A. Ses yönünden değişikliğe uğrayan kelimeler:

İA.: özine – KT. özünö (TT. kendisine), ençiktü – KT. ençilüü (TT. kendine ait), kiteb – KT. kitep (TT. kitap), keñeş hukumatı – KT. keñeş ökümetü (TT. Sovyetler Hükümeti), kemunus partiyası – KT. kommunist partiyası (TT. komunist partisi), çaab – KT. çaap (TT. mağlub etmek), berib – KT. berip (TT. verip), özünçe – KT. özünçö (TT. ayrı), Turkistendegi – KT. Türkstandağı (TT. Türkistan'daki), cüzünde – KT. cüzündö (TT. yönünde), sual – KT. sobol (TT. suval, soru), cobop – KT. coop (TT.

cevap), kilingen – KT. kelingen (TT. gelinen), heçkim – KT. eç kim (TT. hiç kimse), türük – KT., TT. türk, köb – KT. köp (TT. çok), turde – KT. Türdö (TT. türde), olarga – KT. alarga (TT. onlara), şunuñ için – KT. oşol üçün (TT. şunun için), ruu – KT. uruu (TT. soy), alipbe – KT. alippe (TT. alfabe) (1); eskertib – KT. eskertip (TT. hatırlatmak), ozgertilib – KT. özgörtülüp (TT. değiştirilip), vakıt – KT. ubakıt (TT. vakit), şonduktan – KT. oşonduktan (TT. onun için), bolmakçı – KT. bolmokçu (TT. olacak), ab açık – KT. ap açık (TT. açık bir şekilde), kılınkıça – KT. kılınğıça (TT. yapılanaya kadar), tekşerilib – KT. tekşerilip (TT. kontrol edilerek), toluqtanmakçı – KT. toluktalmakçı (TT. doldurulacak), sureti – KT. sürötü (TT. resmi), körsetilbedi – KT. körsötülbödü (TT. gösterilmedi), ol – al (TT. o), körnüb – KT. körünüp (TT. görülüp), halık – KT. Kalk (TT. halk), kemesiye – KT. Komissiya (TT. komisyon), ötüb – KT. ötüp (TT. geçip), mamaleket – KT. mamleket (TT. memleket), bolo galsa – KT. bolo kalsa (TT. olursa), tübünen – KT. tübünön (TT. dibinden, esasından) (2); eskertüv – KT. eskertüü (TT. uyarı), aşkıç – KT. açkıç (TT. anahtar), cardık – KT. carlık (TT. yarlık), kelmegen – KT. kelbegen (TT. gelmeyen), hatalıq – KT. katalık (TT. hatalıq), qalam – KT., TT. kalem, hızmatçı – KT. kızımatçı (TT. hizmetçi), ölçöb – KT., TT. Ölçöp (3).

ET-1: abıdan – KT. abdan (TT. çok), emçik – KT. emçek (TT. meme), deb – KT. dep (TT. diye), qurmattab – KT. urmattap (TT. hürmetle), albey – KT. albay (TT. almadan), coobker – KT. coopker (TT. sorumlu), hoquqtu – KT. ukuktu (TT. hukuku), qıçoıytub – KT. küçötüp (TT. güçlendirip), oqtabr – KT. oktyabr (TT. ekim), bahıt – KT. bakıt (TT. mutluluk), vasiyat – KT. osuyat (TT. vasiyet) (1); tüzüçüvü – KT. tüzüçüsü (TT. taahhüt), murungı – KT. murunku (TT. önceki), halkı – KT. kalkı (TT. halkı), baygambar – KT. paygambar (TT. peygamber), vaqtıda – KT. ubagında (TT. vakitte), moñgul – KT. mongol (TT. Moğol), Yenesey – KT. Ene-Say (TT. Yenisey), Şarqı Turqıstan – KT. Çıgış Türkstan (TT. Doğu Türkistan), Koqon qanı – KT., TT. Kokon hanı (2); bolgan – KT. bolgon (TT. olan), dekebr – KT. dekabr (TT. aralık) (3).

CÖ: tovençilik bilen – KT. tömönçülük menen (TT. hürmetle), yizib – KT. cazıp (TT. yazıp), ma'lum – KT. maalım (TT. belli), kılamız – KT. kılábız (TT. kılırız), sizlerniñ – KT. sizderdin (TT. sizlerin), bundan – KT. mindan (TT. bundan) (5); onıñ – KT. anım (TT. onun) (6); novetlik – KT. nöömöttük (TT. nöbetlik), neticesin – KT. natıycasız (TT. neticesini) (7); cadvel – KT. cadıbal (TT. cadıval) (8); ma'lumat – KT. maalımat (TT. bilgi), yaqşısı – KT. caqşısı (TT. iyi), yardım – KT. cardam (TT. yardım), köb

– KT. köp (TT. çok), dersge – KT. darska (TT. derse) (9); turulu – KT. turaluu (TT. hakkında) (10);

KK: kılamız – KT. kılábız (TT. kılıız), özlirmñ – KT. özdörünün (TT. kendilerinin), nomırlıq – KT. nomurduk (TT. numaralık) (3); Uluçat – KT., TT. Uлуу-Çat (4); mekteb – KT., TT. mektep, yemek-içmek – KT. tamak-aş (TT. yemek içecek şeyler) (5); deb – KT. dep (TT. diye), yazgan – KT. cazgan (TT. yazan), iken – KT. eken (TT. imiş), togrısıda – KT. tuurasında (TT. hakkında) (6); bilindürdük – KT., TT. bildirdik, şunuñga – KT. uşuga (TT. şuna), a'mal – KT. amal (TT. amel), kılıb – KT., TT. kılıp, tekşurub – KT. tekşerip (TT. kontrol edip), cevab – KT. coop (TT. cevap), digen – KT. degen (TT. diyen) (7); körüb – KT., TT. körüp, tuşenduq – KT. tüşündük (TT. anladık) (8); kaytarıb – KT. kaytarıp (TT. geri çevirip), ötömis – KT. ötöbüz (TT. geçeriz) (9); kılınuvatқан – KT. kılınıp catkan (TT. yapılmakta olan) (10); har – KT. ar (TT. her), özlırı – KT. özdörü (TT. kendileri) (11); taşlavatsaq – KT. taştap atsak (TT. bırakırsak), ularga – KT. alarga (TT. onlara), tesir – KT. taasir (TT. tesir) (13); kelmise – KT. kelbese (TT. gelmiyorsa), kirek – KT. kerek (TT. gerek) (14), hazırkı – KT. azırkı (TT. şimdiki), burun – KT. murun (TT. önceki) (16); hizmetçi – KT. kızmatçı (TT. hizmetçi), mudir – KT., TT. müdür, mu'allim – KT. mugalim (TT. öğretmen), bolub – KT. bolup (TT. olup) (17); ahval – KT. abal (TT. hal) (18); hese – KT., TT. ese (19); yurguzub – KT. cürgüzüp (TT. yürüzüp) (22); kembıgal – KT. kembagal (TT. fakir) (23); kuvvet – KT. kubat (TT. kuvvet) (24); halk – KT. kalk (TT. halk) (25); hürmet – KT. urmat (TT. hürmet) (26).

MA: şul – KT. uşul (TT. şu), suranış – KT. suranıç (TT. rica etmek) (3); karşılık – KT. karıştuu (TT. aitlik) (7); avaldar – KT. abaldar (TT. haller) (8); buruntan – KT. muruntan (TT. önceden), salamatdıgım – KT. salamattıgım (TT. sağlıgım) (10); ruqsat – KT. uruksat (TT. ruhsat) (13).

ÖA: beramız – KT. berebiz (TT. veririz) (2); qaralıb – KT. karalıp (TT. bakılıp), tömen – KT. tömön (TT. aşağı), bütadır – KT. bütör (TT. bitecektir) (3); dib – KT. dep (TT. diye), ilik – KT. elüü (TT. elli), halıq – KT. kalk (TT. halk), şurendı – KT. surandı (TT. yalvardı) (4); kalğanları – KT. kalgandarı (TT. kalanları) (5); hükümet – KT. ökümöt (TT. hükümet), çare – KT. çara (TT. çare), körülgen idi – KT. körülgön ele (TT. görülmüştü) (6); hazır – KT. azır (TT. şimdi) (8); şuning(ñ) – KT. uşunun (TT. şunun), bizlirning(ñ) – KT. bizdin (TT. bizim) (9); körüf – KT. körüp (TT. görüp) (10).

B. Yabancı kelimelerin yazılışı:

Yabancı kelimeler 1920'den sonra Kırgızca metinlerde bazıları değişikliğe uğramış, bazıları da her hangi bir değişikliğe uğramamıştır. Bu tür kelimeleri hangi dilden alındıysa, o dildeki yazılış şekli ile beraber gösterilmiştir: معارف (ar. معرف ma'rif, İA. 1), هم (far. هم hem, İA. 1;), لغات (ar. لغات lugat, İA. 1), شيوا (far. شیوه şive, İA. 1), هه چ (far. هیچ hiç, İA. 1), هم (far. هم hem, ET-1: 2), اجبز (ar. عاجز a'ciz, ÖA. 5), ولايت (ar. ولايت vilayet, KK. 2; ÖA. 1), نه مواللیری (ar. نه مواللیری emval, KK. 20), مكتب (ar. مكتب mekteb, KK. 5), عريضه (ar. عريضه 'arize, ÖA. 2), اقتصاد (ar. اقتصاد iktisad, KK. 15), دين (ar. دين ta'min, KK. 10), دن (ar. دن ta'min, KK. 10), بحتيرام (ar. بحتيرام ihtiram, CÖ. 10), خصوص (ar. خصوص huşuş, ÖA. 2), معلوم (ar. ma'lum, CÖ. 5; CÖ. 5), حکومت (ar. hükümet, ÖA. 6), حقوق (ar. حقوق hoquq, ET-1: 2), خلق (far. خلق halk, KK. 25), تاقیيا (ar. تاقیيا taqiyya, İA. 32), زمان (ar. زمان zaman, ET-1: 3), فاتیوا (ar. فتوى fatıva, ET. 1), و اساسیيات (ar. و اساسیيات vaşiyat, ET-1: 2), اژال (arapça hal (abal) kelimesinin çoğul şekli "ahval" kelimesinden alınmıştır. ar. احوال, MA. 8), نفر (ar. نفر nafar, KK. 11), قأیدیه (ar. قأیدیه kayide, KK. 11), رائس (ar. رئیس rais, ÖA. 10), ساقلنغ (far. ساقلنغ saqılıg, MA. 11), معاون (ar. معاون mu'avin, ÖA. 13), نازار (ar. نازار nazar, ÖA. 10), ئیدارا (ar. إدارة idara, CÖ. 1), مراجه ت (ar. مراجعات murac'at, KK. 1), ناهییه (çin. Nahiye, bölgeye ait, KK. 4), شه نجی (çin. şenci – bölge derecesi, KK. 4), موافیق (ar. موافق muvafık, KK. 14), هم همه (far. همه hamma, hepsi KK. 14), به ك (far. بك bek, pek, KK. 15), معلم (ar. mu'allim, KK. 17), بیله ن (çag. bağ. Bilen, ile (ÖA. 3), كمال احترام (ar. kamal ihtiram, eksiksiz hürmet, ÖA. 10), كاتیب (ar. كاتیب katib, ÖA. 14).

Grammer Özellikleri

XVII. yüzyıldan sonraki Kırgızca dediğimiz metinler Çağatayca'dan ne kadar farklılık arz etse de, bir taraftan tam olarak ayrılamamış, diğer taraftan Kırgızca'nın o zamanki yerli ağız dili özellikleri karışık bir şekilde metinlerde yer almıştır.

Geniş zaman: bil+di+r+ür (OS. 4:10) > KT. bil+di+r+er (TT. bil+di+r+ir), bil+ür (OS. 5:22) > KT. bil+er (TT. bil+ir), bol+ur+sız (OS. 7:41) > KT. bol+or+suz (TT. ol+ur+suz), kör+ær (MK. 7:47) > KT. kör+ör (TT. gör+ür), tirkil+ir (MK. 6:46) > KT. tiril+er (TT. diril+ir), tirbil+ir (MK. 7:49) > KT. terbel+er (TT. titre+r), oñgıl+ır (MK. 7:51) > KT. oñol+or (TT. düzel+ir), ber+er (MK. 7:52) > KT. ber+er (TT. ver-ir).

Zamir: uşbu (OS. 5:24) > KT. uşul (TT. şu).

Bağlaç ve edat olarak kullanılan "ile": minen (MN. 13b) > KT. menen (TT. ile), dagın (MN. 11a) > KT. dahi (TT. dahi), hem (MN. 15b) >

KT. dağı (TT. hem), u (MN. 4b/16) > KT. dağı (TT. dahi). “ile” bağlacının Çağataycadaki “birle” şekli de kullanılmıştır: Rızkı birle nasibini (MK. 11:133) > KT. Irıskı menen nasibini (TT. rızık ile nasibini), edeb birlen (OS. 3:7) > KT. adep menen (TT. edep ile), dürbü birlen (OS. 5:21) > KT. dürbü menen (TT. dürbün ile), bilen (CÖ. 5; KK. 3).

Yönelme hali: taraf+ge (MN. 20a) > KT. tarap+ka (TT. taraf+a), caylov+ga (MN. 3b) > KT. cayloo+go (TT. yayla+ya). kal+gan+lar+ı+ga (ÖA. 5) > KT. kal+gan+dar+ı+ga (TT. kal+an+lar+ı+na), mekteb+i+ge (KK. 5) > KT. mekteb+i+ne (mektab+ı+na), mazmun+ı+ge (KK. 8) > KT. mazmun+u+na (TT. muhteva+sı+na), ber+iş+ge (CÖ. 9) > KT. ber+iş+ke (TT. ver+me+ye).

I.şahsın çoğul şeklinin “-bız” eki “-mız” şeklinde kullanılmıştır: ümitkar+ı+mız (MK. 4:4) > KT. ümütkör+ü+büz (TT. ümüt ettiğimiz), baş+ı+mız+ga (OS. 6:36) > KT. baş+ı+bız+ga (TT. baş+ı+mız+a), ber+a+mız (ÖA. 2) > KT. ber+e+biz (TT. veririz), kıl+a+mız (KK. 3) > KT. kıl+a+bız (TT. kılırız), öt+ö+miz (KK. 9) > KT. öt+ö+büz (TT. geçeriz), ber+a+mız (ÖA. 2) > KT. ber+e+biz (TT. veririz), kıl+a+miz (CÖ. 5) kıl+a+bız (TT. kılırız).

I.şahsın görülen geçmiş zamanı: al+du+m (OS. 3:6) > KT., TT. al+dı+m, yaz+du+m (OS. 5:25) > KT. caz+dı+m (TT. yazdım)

Bulunma hali: kün+ler+de (OS. 7:42) > KT. kün+dör+dö (TT. gün+ler+de). ubakıt+da (MA. 4) > KT. ubakıt+ta (TT. vakit+de), üy+ü+m+de (MA. 6) > KT. üy+ü+m+dö (TT. ev+i+m+de).

İsim: tav (OS. 5:21) > KT. too (TT. dağ), qarav (OS. 7:40) > KT. koroo (TT. ağıl).

İsimden isim yapma eki: sanā+gir (MN. 22b/7) > KT. sanaa+ger (TT. dertlenen), hızman+gir (MN. 24a) > KT. kızman+ker (TT. hizmet eden).

İyelik halinin ince ünsüzlerden sonra geldiği “-nıñ” ve “-nin” şekli de vardır: ay+ı+nıñ (CÖ. 4) > KT., TT. ay+ı+nın, omı+ñ (CÖ. 9) > KT. anı+n (TT. onun), okuu+çı+lar+nıñ (KK. 5) > KT. okuu+çu+lar+dın (TT. öğrencilerin), öz+lir+nıñ (KK. 3) > KT. öz+dörü+nün (TT. kendilerinin), öz+ü+nın (ÖA. 7) > KT. öz+ü+nün (TT. kendinin), hükümet+din (ÖA. 6) > KT. ökümöt+tün (TT. hükümetin), şu+ning(ñ) (ÖA. 9) > KT. uşu+nun (TT. şunun), rashod+lır+nın (KK. 5) > KT. rashod+dor+u+nun (TT. harcamalarının), alippe+nıñ (İA. 2) > KT. alippe+nin (TT. alfabenin).

Sıra sayı sıfatları: törtünçi (OS. 5:26) > KT. törtünçü (TT. dördüncü), üçünçi (OS. 5:27) > KT. üçünçü (TT. üçüncü).

Çoğul ekinin sadece “-lar” şekli kullanılmıştır: kalganları (ÖA. 5) > KT. kal+gan+dar+ı (TT. kal+an+lar+ı).

“-luu” eki ile türemiş sıfatlar: boto+luv (MN. 46-b.) > KT. boto+luu (TT. botolu), boy+luv (MN. 3b) > KT. boy+luu (TT. boylu), kumar+luv (MN. 30a) > KT. kumar+luu (TT. kumarlı), saya+luv (MN. 33a) > KT. saya+luu (TT. sayalı), muñ+duv (MN. 12b) > KT. muñ+duu (TT. tasalı), sın+duv (MN. 13b) > KT. sın+duu (TT. görkemli), magız+duv (MN. 9a) > KT. mañız+duu (TT. anlamlı), qan+duv (MN. 21b) > KT. kan+duu (TT. kanlı), qak+tuv (MN. 13b) > KT. kat+tuu (TT. katı, sert), narq+tuv (MN. 20a) > KT. nark+tuu (TT. adetli), kuş+ti (MK. 5:22) > KT. küç+tüü (TT. güçlü), kuyruq+lı (MK. 6:40) > KT. kuyruk+tuu, (TT. kuyruklu), tür+li (MK. 6:44; OS. 4:18) > KT. tür+düü (TT. türlü).

Ünlü ünsüz uyumu korunmamıştır (singormanizm): uyum+ı (ET-1: 2) > KT. uyum+u (TT. kurumu), nomır+lıq (KK. 3) > KT. nomur+duk (TT. numaralı).

Soru eki: bil+ür+mü+siz (OS. 4:11) > KT. bil+e+siz+bi (TT. bilir misiniz).

-(Dp Zarf -fiil eki: al+ıb (ET. 1.; CÖ. 6) > KT., TT. al+ıp; bol+ub (MA. 11; ÖA. 5) > KT. bol+up (TT. olup), tuul+ub (ET. 1) > KT. tuul+up (TT. doğurup), kör+ül+üb (ÖA. 4) > KT. kör+ül+üp (TT. görülüp), kül+ümsürö+b (ET-1: 3) > KT. kül+ümsürö+p (TT. gülümseyip), yur+guz+ub (KK. 21) > KT. cür+güz+üp (TT. yürütüp), tart+ıb (ET-1: 3) > KT. tart+ıp (TT. disipilin).

-GAn Sıfat-fiil eki: öt+gen (OS. 4:11) > KT. öt+kön (TT. geçen), bol+ub+dı (OS. 4:13) > KT. bol+gon ele (TT. olmuştu).

Çıkma hali: üy+ü+n̄+den (OS. 7:44) > KT. üy+ü+nön (TT. evinden), cennet+den (MN. 15b) > KT., TT. cennet+ten, at+ı+dın (MN. 12b) > KT. at+ı+nan (TT. atıdan), içi+din (MN. 15b) > KT. içi+nen (TT. içiden), cir+din (MN. 3a/18) > KT. cer+den (TT. yerden), bulbuluñ+nan (MN. 12b) > KT. bulbulu+nan (TT. bulbulundan), Nayman+nan (MN. 8b/008) > KT., TT. Nayman+dan, caş+ı+tıq+dan (MN. 4b) > KT. caş+tık+tan (TT. gençlikten), barı+dın (MK. 8:68) > KT. baarı+nan (TT. hepsinden).

Fiilden isim yapma eki: kıl+guçı (OS. 5:24) > KT. kıl+gıç (TT. kılıcı).

Fiilin olumsuz şekli: kör+me+se+n̄iz (OS. 3:8) > KT. kör+bö+sö+n̄üz (TT. görmüyorsanız), kıl+al+ma+zak (OS. 6:34;) > KT. kıl+al+ba+sak (TT. yapamazsak), bil+al+ma+zak (OS. 6:35) > KT. bil+al+ba+sak (TT. bilemiyorsanız).

III.şahıs fiilin emir kipi: bil+sün (OS. 3:6) > KT., TT. bil+sin)

Sonuç

XIX. yüzyılın sonunda XX. yüzyılın başlarında Çağatay yazı dilinin son dönemindeki özellikleri taşıyan iki farklı coğrafyadaki Arap alfabesindeki Kırgız yazı dili için bazı ilmi ip uçları verilmeye çalışıldı.

Rus bilim adamı E. Tenişev, bazı bilim adamlarının hâlâ, 1916 Ekim Devrimine kadarki dönem olarak bilinen Milli Döneme dek, Kırgızların ne edebi dili, ne de yazısı olmuştur, düşüncesine sahip olduğunu üzülen dile getirir [3, 2]. Fakat son zamanlarda yeni bilimsel çalışmaların ışığında görüyoruz ki, Kırgızlar 1930'lara kadar Çağatayca karışımındaki Arap alfabesindeki Kırgız yazı dilini kullanmaya devam etmişler. 1930'dan sonra hem alfabe değiştirilmiş, hem de imla, gramer üzerinden sistematik çalışmalar yapılmaya başlamıştır.

Çin'deki Kırgızların Çağatay yazısını esas alan Kırgız yazısına da, aynı şekilde 1930'dan sonra değişiklikler yapmaya başlamışlardır. 1932-1933'lerde Kırgızistan'dan Çin'deki Kırgızların yoğun olarak yaşadığı Eski Uluuçat bölgesine göç öden Kırgızların arasında okuma yazmayı bilen o dönemin aydın sayılan Moldo Ormon ismindeki hocanın da olduğunu Çin'deki Kırgız bilim adamları kendi kitaplarında bahsetmişlerdir [13, 17]. Moldo Ormon hoca küçük yaşlarında Tatar asıllı molla hocalardan tahsil görmüştür. Kazan şehrinde yayınlanan ders kitaplarını Tatarca'dan Kırgızca'ya tercüme etmiş, Kırgızlar yeaşadığı köylerde okul açmış, özellikle gençlere Arap alfabesindeki Kırgızca yazıyı öğretmeye çalışmıştır. Elbette bu ders kitaplarının arasında 1924'de İşenalı Arabayev tarafından hazırlanan Arap alfabesindeki 27 harfli Kırgızca Alfabe Ders Kitabının da olduğunu özellikle vurgulamak lazım [11].

1934'ten başlayıp bir çok dağlık bölgelerde yeni açılan Kırgız okullarında işte o yazı öğretilmiştir. Fakat maalesef Kırgızca ders kitapları yayınlanmadığından, okullardaki derslerde, Uygurca, Kazakça ders kitaplarından sözel olarak çevrilerek yararlanılmış, Kırgızca eğitim-öğretim bu şekilde sağlanmıştır. 1938'de Kaşkar'da Bölge Eğitim Başkanlığının ilk toplantısında Kırgızca ders kitaplarını hazırlamak gündeme gelmiştir. Bu toplantıda Kaşkar Eğitim Başkanı Sabit İbirayım'ın başkanlığında Turgan Kocombayev, Abdıkadir Toktorov, Emin Satıbay, Kamal Akmat, Isak Apendi vs. olmak üzere komisyon kurulmuştur. İlk olarak Abdıkadir Toktorov ilkokul 1-4. sınıf öğrencileri için "Alfabe" ve "Kırgız Dilinin Kolay Ders Kitabı"nı hazırlamıştır. Elbette bu çalışmaların hepsi Kırgız yazısını okullarda öğretmeye teşebbüsten öteye gidilememiştir. Bahsedilen

ilk çalışmalar Kırgız yazısını Çağatay yazı dilinden tam olarak ayırmış değildir. O zamanlar hazırlanan ders kitapları Kaşkar Eğitim Başkanlığının kontrolünden geçtikten sonra Kaşkar'daki "Güney Tiyanşan" gazetesinin yağ matbaasından, taş matbaasından basılmış ve Kırgızların ilkokullarına dağıtılmıştır. Fakat maalesef Çin'deki Kırgızların bahsedilen ilk ders kitapları "Kültür Devrimi" (1960-1979) sürecinde tamamı ateşe atılmış ve yok edilmiştir. Bugünlerde bunların bir tane bile örneği kalmamıştır. Bu ders kitapları hakkında Doge (Moğol), Vang Cınmın (Çin Bilim adamı), Toktosun (Kırgız Bilim adamı), Üseyin Hacı, Colbors Almas, Ayıp Abdilda (Çin'deki Aktoo Bölgesindeki Kırgız Bilim adamları), Kurman (Çin'deki Karacül Bölgesindeki Kırgız Bilim adamı) vb. bir çok bilim adamları bu ders kitaplarını gördüklerini ve kullandıklarını, fakat yakılarak yok edildiğini söylemişlerdir.

Çin'deki Kırgızlar "Kültür Devrimi"nde (1959-1979) yaklaşık 20 sene kendi yazı dilinden mahrum edilmiştir. Bu arada Kırgızlar Uygurca, Kazakça eğitim görmüşler ve bazı Kırgız yazarlar, şairler eserlerini Uygurca, Kazakça yazmaya çalışmışlardır. Ancak 1980'den sonra Kırgız yazı dili tekrar kullanılmaya başlanmış ve bir çok gelişmeler meydana gelmiştir.

Kırgızistan'daki Kırgızlar 1928'de Latin Alfabesine geçtikten sonra bir daha Arap alfabesini hiç kullanmamışlardır. Ancak Çin'deki Kırgızlar bugüne kadar Arap alfabesindeki Kırgız yazısını kullanmaya devam etmektedirler.

Kısaltmalar:

CÖ. – Ceke Ötünüç El Yazısı	v.b. – ve başka
çin. – Çince	yy. – yüzyılları
çağ. – çağatayca	ar. – arapça
ET. – Erkin Too Gazetesi	KK. – Kayrılıu Kat El Yazısı
far. – Farsça	MN. – Moldo Niyaz El Yazısı
İA. – İşenalı Arabayev Alfabe Kitabı	MA. – Mektebe Arız El Yazısı
ÖA. – Ötünüç Arız El Yazısı	MK. – Moldo Kılıç El Yazısı
KD. – Kırgız Dili	OS. – Osmonalı Sıdıkov El Yazısı
TD. – Türk Dili	

Kaynaklar

1. Ercilasun A. B. *Türk Dili Tarihi*. – İstanbul, 2004.
2. Ekman C. *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (Hazırlayan: Osman Sertkaya). – Ankara, 1996, S. 79-108.
3. Tenişev E. *Drevne-Kırgızskiy Yazık (Eski Kırgız Dili)*. Bişkek, 1997, S. 38.

4. Aziz Niyallo. *Po Gornim Tropam: Pamirskie Puteviye Zametki (Dağdaki iz: Pamir Seyahatinden Notlar)*. Moskova-Taşkent, 1933, S. 5.
5. Şükürov C. *İz İstorii Kirgizskogo Yazıka (Kirgiz Dilinin Tarihinden)* // KirgFAN SSSR. Trudı İnstitutu Yazıka, Literaturı i İstorii (Dil, Edebiyat ve Tarih İş Enstitüsü), III. sayı. Frunze, 1952, S. 69-72.
6. Yunusalıyev B. M. *Otracenie Dialektnih Osobennostey v Sanatah Moldo Niyaza* (Molla Niyazın eserindeki ağız özelliklerinin yansıması // Tyurkologičeskie İsledovaniya: Sbornik Statey).
7. Karasayev K. H. *Kirgiz Tilinin Orfografiyalık Sözdüğü (Kirgiz Dilinin İmla Sözlüğü)*. Frunze, 1966, S. 73-79.
8. Osmonov Ö., Asankanov A., *Kirgizistan Tarihi*, Bişkek, 2003, S. 549.
9. Mambetakun M. *Kirgiz Edebiyat Tarihi*. 2.cild. Şincan Halk Yayınevi. Ürümçü. 1996, S. 26.
10. Samoyloviç A. N. *K İstorii Literaturnogo Sredneaziatskogo Turetskogo Yazıka (Orta Asya'daki Türk Edebi Dilinin Tarihine Baktığımızda)*. Kitapta: Mir-Ali-Şir. Leningrad, 1928; K. K. Yudahin. *Materialı k Voprosu o Zvukovom Sostave Çağatayskogo Yazıka (Çağatay Dilinin Ses Birikimleri ile İlgili Konulara Malzemeler)*. Kitapta: Kultura i Pismennost Vostoka (Düğü Kültürü ve Yazıları) 4. Baku, 1929.
11. Eşenalı Arabay oğlu. *Kirgiz Alfabeti*. Taşkent. 1924. Kirgiz Cumhuriyeti Alıkul Osmonov Milli Kütüphanesi. Nadir Bulunan Kitaplar Bölümü. Kayıt Numarası № 28550
12. “Erkin Too” (Hür Dağ) Gazetesi. Cuma, 5 Kasım, 1924. İlk Sayısı. Kirgiz Cumhuriyeti Alıkul Osmonov Milli Kütüphanesi. Nadir Bulunan Kitaplar Bölümü. Kayıt Numarası № 1924.
13. Abdıkadir Toktorov. *Yazuubuzdun cakınkı zaman tarihin eseteğenibizde (Yazımızın yakın tarihine göz attığımızda)*. Dil ve Tercüme Dergisi. 1990, 2. sayı. S. 17.
14. Toktorov A. *Жазуубуздуң жакынкы заман тарыхын эстегибизде*. Тил жана котормо журналы. (A. Toktorov. Yazımızın yakın tarihine göz attığımızda. Dil ve Tercüme Dergisi). 1990, 2. sayı. S.17.
15. Юдахин К. К. *Материалы к вопросу о звуковом составе чагатайского языка*. В кн.: Культура и письменность Востока, кн. 4. (K. K. Yudahin. Çağatay Dilinin Ses Birikimleri ile İlgili Konulara Malzemeler). Kitapta: Düğü Kültürü ve Yazıları. 4.c. Baku, 1929.

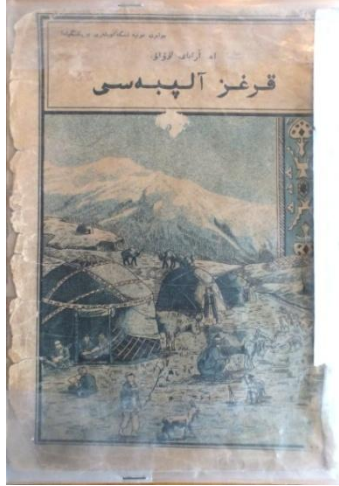
Arşiv Materyalleri:

- Ceke Ötünüç Kat (Şahsi Müracat Mektup). Çin Halk Cumhuriyeti, Şincan Uygur Özerk Bölgesi, Dil ve Yazı Komisyonu Arşivi. Kayıt Numarası № 05
- Kayrılı Kat (Müracat Mektup). Çin Halk Cumhuriyeti, Şincan Uygur Özerk Bölgesi, Dil ve Yazı Komisyonu Arşivi. Kayıt Numarası № 06
- Mektepke Arız (Okula Dilekçe). Çin Halk Cumhuriyeti, Şincan Uygur Özerk Bölgesi, Dil ve Yazı Komisyonu Arşivi. Kayıt Numarası № 07
- Ökmötkö Kat (Hükümete Mektup). Çin Halk Cumhuriyeti, Şincan Uygur Özerk Bölgesi, Dil ve Yazı Komisyonu Arşivi. Kayıt Numarası № 08
- Eşenalı Arabay oğlu. *Kirgiz Alfabeti*. Taşkent. 1924. Kirgiz Cumhuriyeti Alıkul Osmonov Milli Kütüphanesi. Nadir Bulunan Kitaplar Bölümü. Kayıt Numarası № 28550
- “Erkin Too” (Hür Dağ) Gazetesi. Cuma, 5 Kasım, 1924. İlk Sayısı. Kirgiz Cumhuriyeti Alıkul Osmonov Milli Kütüphanesi. Nadir Bulunan Kitaplar Bölümü. Kayıt Numarası № 1924.

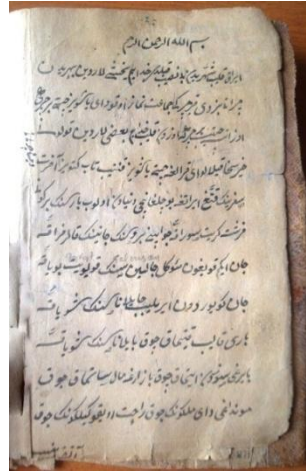
S. İdirisov, Çağatay Dilinin Etkisindeki Kırgız Dili

Ekler:

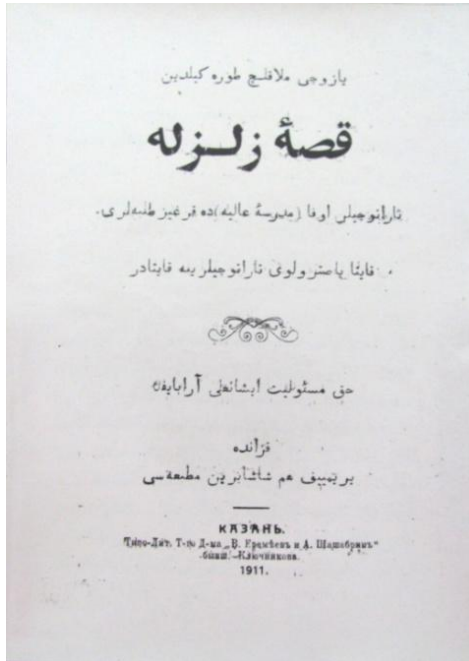
Ek – 1: Alfabe Ders Kitabı

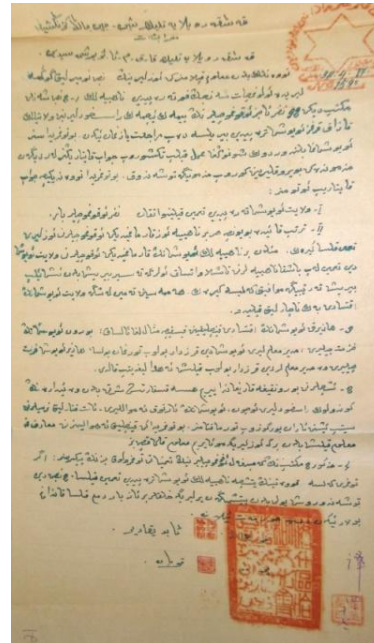
Ek – 2: Moldo Niyaz Eseri

Ek – 3: Moldo Kılıç Eseri

Ek – 3: Kayrılı Kat (Müracat Mektubu)

УДК 81'1

**ВЗАИМОПОНИМАНИЕ ЛЮДЕЙ: МЕСТО И РОЛЬ
НЕВЕРБАЛЬНЫХ СРЕДСТВ ОБЩЕНИЯ**
UNDERSTANDING OF PEOPLE: THE PLACE AND THE ROLE OF
NON-VERBAL COMMUNICATION MEANS

Рамиля БЕРДАЛИЕВА*

Резюме

В настоящее время невербальная сторона общения стала предметом изучения как традиционных, так и развивающихся направлений лингвистики, как семиотика, социолингвистика, психолингвистика, сопоставительное языкознание, этнолингвистика и др. На данный момент существуют различные толкования природы происхождения, сущности и структуры процесса коммуникации. Общение и коммуникация - частично совпадающие, но не тождественные понятия, имеющие как общие, так и отличительные признаки. Общими являются соотнесенность с процессами обмена и передачи информации и связь с языком как средством передачи информации. Сложность процесса общения заключается в том, что общение параллельно предполагает обращение к невербальным средствам. Передача невербальных сообщений осуществляется осознанно и целенаправленно, с учетом адресата, на основе тех правил, которые приняты в данной этнокультуре.

Ключевые слова: Жесты, мимика, этнокультура, коммуникант, пространство, невербальное поведение, невербальные средства.

Summary

At present, the non-verbal aspect of communication has become a subject of study in both traditional and emerging areas of linguistics, as semiotics, sociolinguistics, psycholinguistics, comparative linguistics, ethnolinguistics and others. At the moment, there are different interpretations of the nature of the origin, nature and structure of the communication process. There are common correlation with the processes of exchange and transfer of information and communication with the language as a means of communication. Complexity of the process of communication is that parallel communication involves an appeal to the non-verbal means. Transfer of non-verbal messages is done consciously and deliberately, taking into account the destination, based on the rules that have been adopted in the ethnic culture.

Keywords: Gestures, facial expressions, ethnoculture, space, communicant, nonverbal behavior, nonverbal means

* Кандидат филологических наук, Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави. Туркестан-Казахстан.

Candidate of Philological Sciences, H. A. Yasavi international Kazakh-Turkish University. Turkestan-Kazakhstan. E-mail: ramilyasha@mail.ru

Как известно, общение - сложный процесс взаимодействия между людьми, заключающийся в обмене информацией, а также в восприятии и понимании партнерами друг друга. Субъектами общения являются живые существа, люди. В принципе общение характерно для всех живых существ, но лишь на уровне человека процесс общения становится осознанным, связанным с вербальными и невербальными актами [1, 12].

Основное назначение процесса общения заключается в том, чтобы люди контактировали между собой, обменивались информацией и стремились к пониманию друг друга. Дело в том, что поведение людей в процессе коммуникации определяется целым рядом факторов разной степени значимости и влияния. Во-первых, это связано с особенностью механизма инкультурации, в соответствии с которым освоение человеком своей родной культуры осуществляется одновременно как на сознательном, так и бессознательном уровне. В первом случае это происходит посредством социализации через образование и воспитание, а во втором - процесс освоения человеком своей культуры происходит стихийно, под влиянием различных житейских ситуаций и обстоятельств. Причем, эта часть культуры человека, как показывают специальные исследования, является не менее значимой и важной в его жизни и поведении, чем сознательная часть. В этом отношении культуру можно сравнить с дрейфующим айсбергом, у которого на поверхности воды находится лишь небольшая часть, а основная часть айсберга скрывается под водой. Эта невидимая часть нашей культуры находится в основном в подсознании и проявляется лишь тогда, когда возникают неординарные, непривычные ситуации при контактах с другими культурами или их представителями. Подсознательное восприятие культуры имеет большое значение для коммуникации, поскольку если поведение коммуникантов базируется на нем, тогда становится особенно трудно заставить участников коммуникации создать другие рамки восприятия. Они не в состоянии сами сознательно определять процесс восприятия другой культуры. Во-вторых, не менее важным фактором, определяющим коммуникативное поведение людей, является ситуация, которую Эдвард Холл определил как «культурные очки». Она состоит в том, что большинство людей рассматривают собственную культуру как центр и меру всех вещей. Нормальный человек обычно не осознает,

что образцы его поведения и способы восприятия окрашены его собственным цветом.

Повседневное поведение большинства людей характеризуется наивным реализмом. Они исходят из того, что мир таков, каким они его себе представляют, и состоит из бесчисленного количества само собой разумеющихся вещей, предметов, людей, событий, которые воспринимаются как естественные и нормальные. Как правило, люди не догадываются об относительности своего мировоззрения. Нередко это порождает убеждение, что собственная культура превосходит другие. Тогда другие культуры недооцениваются по сравнению с собственной. Все, что отклоняется от собственных норм, привычек, типов поведения, считается низкопробным, безобразным, безнравственным. Подобное сознание превосходства «своего» формирует соответствующую модель высокомерного поведения с пренебрежительным отношением к другим культурам.

В-третьих, поведение людей в процессе коммуникации определяется также окружающей обстановкой и обстоятельствами коммуникации. Наши действия не одинаковы в разной обстановке. Место нахождения человека навязывает определенную линию поведения. Сознательно или бессознательно мы придерживаемся соответствующих правил поведения, принятых в данной культуре. Например, формы поведения в религиозных храмах в разных культурах различаются весьма существенно. Так, в Мексике мужчины и женщины ходят в церковь вместе и молча стоят во время службы. В Иране, напротив, мужчины и женщины не ходят вместе и во время службы поют псалмы. Обстоятельства коммуникации также диктуют свои требования к поведению участников [2, 34].

Как известно, в межличностной коммуникации происходит нечто большее, чем просто передача и восприятие слов. Точное значение слов формулируется из единого комплекса речевых и несловесных средств, которые не только используются, но сами присутствуют в процессе общения как неотъемлемая часть любой коммуникации. Вербальное общение наиболее исследованная разновидность человеческой коммуникации, в то время как несловесная сторона общения требуют более глубокого своего изучения.

Общими коммуникативными характеристиками речи являются следующие:

- речь является частью коммуникативной культуры и культуры вообще;

- речь способствуют формированию общественной роли коммуниканта;

- с помощью речи осуществляется взаимное общественное признание коммуникантов;

- в речевой коммуникации создаются специальные значения.

То, как мы говорим, дает представление другому коммуниканту о том, кем мы являемся. Можно переформулировать известную поговорку: Скажи мне, и я скажу, кто ты. Это обычно бывает наиболее очевидным, когда коммуникант исполняет определенную социальную роль, например, руководитель и подчиненный, директор школы, капитан команды и т.д.

Невербальное общение более известно как язык поз, жестов, различные формы самовыражения человека, которые не опираются на слова. Психологи и многие другие специалисты считают, что чтение невербальных сигналов является важнейшим условием эффективного общения, так как:

- 70 % информации человек воспринимает именно по зрительному (визуальному) каналу;

- невербальные сигналы позволяют понять истинные чувства и мысли собеседника;

- отношение к человеку формулируется под влиянием воздействия невербальных факторов - походки, жестов, выражений лица, манеры держаться, стиля одежды и т.д. Еще одной очень важной характеристикой невербальных сигналов является то, что они спонтанны, бессознательны, их нельзя подделать, и от того они наиболее искренни [3, 51].

Успешность общения зависит от правильного выбора как вербальных, так и невербальных средств.

Невербальное общение включает пять подсистем:

- пространственная подсистема (межличностное пространство);
- взгляд;
- оптико-кинетическая подсистема (мимика, пантомимика, внешний вид и т.д.);
- паралингвистическая или околоречевая подсистема (характеристика голоса, тембр, тональность) ;
- экстралингвистическая или внеречевая подсистема (темп речи, паузы, смех, кашель и т.д) [4, 16].

В невербальной коммуникации используются все возможные символы, кроме слов, которые несут определенную информацию.

Очень часто невербальная коммуникация осуществляется одновременно с вербальной. Например, обмен взглядами, выражения лица, улыбка или выражения неодобрения, живой или остановившийся взгляд создают атмосферу для успешности коммуникации. Не менее важна еще одна разновидность невербальной коммуникации, которая заключается в том, как мы произносим слова, ведь как установлено учеными, 38 % информации передается через голос. Другими словами, во многих случаях то, как мы говорим важнее слов, которых мы произносим.

Когда мы говорим, что человек обладает интуицией, мы имеем в виду, что он обладает способностью читать невербальные сигналы другого человека и сравнивать с вербальными сигналами. Например, если мы считаем, что человек сказал неправду, то имеем в виду разногласия между тем, что он сказал и как он сказал. Особенно к невербальным сигналам чувствительны женщины, которые обладают врожденной способностью читать невербальные сигналы, фиксировать мельчайшие подробности.

Невербальные сигналы бывают врожденные, генетические, приобретенные и культурно обусловленные. Несмотря на множество исследований в области невербальной коммуникации ведутся горячие споры о том, являются ли невербальные сигналы врожденными или приобретенными, передаются они генетически или приобретаются каким-либо другим путем. Доказательства были получены через наблюдения за слепыми и глухонемыми людьми. Ученые установили, что способность улыбаться глухих и слепых от рождения людей проявляются без особого обучения, что подтверждают гипотезу о врожденных жестах. Представители разных культурных сообществ используют совершенно одинаковые выражения лица, при проявлении эмоции, что позволяет заключить о врожденности некоторых невербальных сигналов.

Большинство жестов невербального поведения являются приобретенными. Значения многих движений и жестов культурно обусловлены. Психологи установили, что «язык тела» выражает то, что мы хотим и не можем сказать. Он гораздо правдив, нежели слова, и, что человек больше доверяет не словам, а тому, как они сказаны. Оказывается, степень доверия человека словами составляют 20 % тогда как степень доверия к невербальному общению 30 %. Особенно человек доверяет интонации собеседника и другим

паралингвистическим компонентам невербального общения как темп речи, паузы, смешки т.д.

Каждый из нас в той или иной степени чувствителен к проявлениям внимания или невнимания со стороны других людей. Восприимчивость к невербальным проявлениям отношения к нам другого человека отражает базисную человеческую потребность в межличностных отношениях.

К невербальным сигналам, которыми должен владеть человек, относятся поза, мимика, жестикуляция, дистанцирование, интонация. Овладение этими сигналами происходит путем кропотливой работы над собой в течение всей жизни, однако, основные знания и умения должны формироваться в период младшего возраста и стать основой для дальнейшего совершенствования своих коммуникативных способностей

Производить психодиагностику можно и в соответствии со структурой невербального поведения человека (по схеме В. А. Лабунской), т.е. оценивать в одном комплексе акустическую, оптическую, тактильно-кинестезическую, пространственно-временные характеристики, сопровождающие процесс коммуникации. Но в любом случае, какая бы схема не была реализована, важно учитывать все элементы и использовать все каналы восприятия. Понимание «языка тела» должно быть связано и с осмыслением психических состояний, влияющих на их динамику, интенсивность и ритмичность.

В своем исследовании В. А. Зуев указывает на некоторые методы, дающих возможность с определенной долей погрешности истолковать невербальное поведение собеседника/ аудитории. Наиболее популярный и безопасный из них – механизм сличения [5, 50]. Данный метод заключается в осмысленном сопоставлении увиденного с хранящимися в опыте и памяти эталонами. При этом число последних может быть расширено за счет изучения теоретического и практического материала, изложенного в работах по невербальной семиотике и экспрессивному поведению, имеющих под собой научную основу.

Другой способ - моторное проигрывание - имитация экспрессивного репертуара собеседника. Через уподобление человеку, воспроизведение компонентов его поведения, мы можем вызвать такое же состояние как у него и у себя, что позволит легче оценить и сделать вывод о характере эмоциональных переживаний собеседника, того, что он хочет выразить нам с помощью невербальных проявлений.

Эмпатийное проникновение - более тонкий метод. Другая его номинация – метод «горячей эмпатии». Он требует откликнуться на переживание собеседника чем и распознать его эмоциональное и чувственное состояние. «Сопереживание - неотъемлемая и необходимая часть ... творчества» [5, 57].

Другой метод, предложенный психологами, - механизм проецирования. Он основывается на приписывании объекту тех психологических характеристик, которые свойственны наблюдателю, и поэтому коэффициент погрешности значительно возрастает, что, как правило, почти всегда приводит к неверному истолкованию. Проекция считается ошибочным методом при восприятии.

Как доказано, внутреннее состояние, существующее на данный момент у собеседника, уникальным образом преломляется в его внешнем поведении. Умение грамотно «считывать» поступающую «скрытую» и «открытую» невербальную информацию об эмоциональном и физическом состоянии человека специалисты называют калибровкой.

Таким образом, невербальные средства являются важнейшим дополнением речевой коммуникации, естественно вплетаясь в ткань межличностного общения. Их роль определяется не только тем, что они усиливают речевое влияние на коммуникатора, но и в том, что они помогают участникам общения выявить намерения друг друга и делают процесс коммуникации более открытым. Познание «тайн» удивительного языка тела поможет без труда понимать тайные мысли собеседника, понять его намерения и желание общаться с вами.

Литература

1. Биркенбил В. *Язык интонации, мимика, жестов*. - М., 1997- 205 с.
2. Клюев Е. В. *Речевая коммуникация*. - М., 1998 – 365 с.
3. Лабунская В. А. *Экспрессия человека: общение и межличностное познание*. - Ростов н/Д: Феникс, 1999. - 608 с.
4. Чанышева З. З. *Взаимодействие языковых и неязыковых факторов в процессе речевого общения*. - Уфа: БГУ, 1984. - 80 с.
5. Формановская Н. И. *Речевой этикет и культура речи*. - М., 1989. - 267 с.

ТҮРІК ТІЛІН ШЕТЕЛДІКТЕРГЕ ОҚЫТУ ЖӨНІНДЕ ON THE TEACHING TURKISH FOR FOREIGNERS

Йохан ВАНДЕВАЛЛЕ*

Түйіндеме

Мақалада автор түрік тілін шетелдіктерге (фламандықтарға) оқыту саласындағы қырық жылдық тәжірибесіне сүйене отырып, бұл тақырып жөніндегі өз ойы мен ұсыныстарын білдіреді. Сондай-ақ мақала авторы өзі құрастырған «Haydi Türkçe Konuşalım» атты оқулығында қолданылған және оны өзге оқулықтардан ажырататын жалпы принциптерді түсіндіреді. Автордың ойынша, курстың нәтижелілігі мен студенттердің қызығушылығын арттыратын бұл принциптерді әрбір студент, әрбір тілді үйренуші пайдалануға болады. Екінші жағынан, автор өз студенттерінің түрік тілін оқу барысында фонология, морфология, синтаксис пен лексика салаларында кездесетін қиындықтарды және оларды шешудің жолдарын да қарастырады.

Кілт сөздер: Тілді оқыту принциптері, коммуникациялық жүйе, тілдік тәжірибе, фонологиялық қиындықтар, морфологиялық қиындықтар, синтактикалық қиындықтар, лексикалық қиындықтар.

Summary

In this article, drawing on 40 years of experience in teaching Turkish to Flemish adults and students, the author communicates his personal observations and suggestions in this domain. In the first part of the article, a number of general principles are explained, which have deliberately been included in Haydi Türkçe Konuşalım, the course book compiled by the author, and which differentiate it from other course books. According to the author, these principles, which increase both the course's effectiveness and the students' interest, can be applied to all types of students and languages. In the second part, the author discusses the problems encountered by his own students while studying Turkish in terms of phonology, morphology, syntax and lexicon, and describes the solutions to these problems. Their struggles can be attributed to the huge expanse between the Turkish language and the Flemish students' mother tongue and their other foreign languages. For each Turkish structure discussed, the question is raised whether the same structure causes a problem for Kazakh students or not.

Key words: Principles of foreign language teaching, communicative system, language experience, phonological difficulties, morphological difficulties, syntactic difficulties, lexical difficulties.

* Доктор, Гент университеті, Гент- Бельгия.
Dr., Ghent University, Ghent -Belgium. E-mail: j.vandewalle@ugent.be

1. Түрік тілін кімдерге оқытамыз, оқыттық? Мен алғаш рет 1973 жылы, 13 жасымда, ата-анаммен бірге Түркияға жасаған саяхатымызда түрік тілінде сөйледім. Түрік халқы мені өте жылы, өте қонақжай түрде қарсы алды. Сол себепті екі жылдан соң екінші реткі Түркия саяхатынан кейін түрік тілін толық үйренуге шешім қабылдадым. Бірінші сабағымды 1977 жылы орта мектептің соңғы класында бердім. Бірінші оқушым Түркияға саяхатқа шығуды жоспарлаған француз тілінің мұғалімі болды. Университетте оқып жүрген кезімде жеке адамдарға түрік тілінен сабақ берсем, 1985 жылы Гент университетінің Шетел тілдері орталығында екі түрік тілі курсын ұйымдастырдым. Бұл курстарға студенттер және түрік тілін үйренгісі келетін жандар қатысты. Сондай-ақ Гент қаласындағы тағы бір қоғамдық ұйыммен бірге түрік тілі курсын ұйымдастырдым. 1993 жылы әйелім Линда Гезелспен бірге өз институтымыз «Ориентал, Шығыс тілдері мен мәдениеттерін оқыту орталығын» аштық. Түрік тілі және араб тілін үйрету курстарын ұйымдастырдық. Бұл курсқа да студенттер мен тіл үйренгісі келетін түрлі мамандық иелері қатысты. 2006 жылы Гент университетінің Тілмаштық және аудармашылық департаментінде түрік тілі бөлімі ашылғанда, бөлім басшысы ретінде студенттерге түрік тілінен сабақ бердім. “Науди Түркче Конушалым” атты түрік тілін оқыту тәжірибелеріміздің негізінде құрастырылған екі томдық оқулық 2008, 2012 жылдары баспадан шықты.

Оқулықтың мазмұнын түсіну үшін ең алдымен түрік тілі курстарының контекстіне және курсқа қатысушылардың ерекшеліктеріне назар аудару керек. Контекст тұрғысынан екі факт маңызды болды: Бірінші факт: 1964 жылдан бастап Бельгия мен Түркия арасында қол қойылған келісім негізінде жұмыс істеу мақсатымен Бельгияға Түркиядан иммигранттар келе бастады, Бельгия қоғамы ішінде Түрік ұлттық қоғамы пайда болды. Екінші факт: Түркия 1970 жылдан соң Бельгиялықтар үшін тартымды бір демалыс елі (орны) бола бастады.

Түрік тілі курсындағы тіл үйренушілер тобы мынадай категориялардан тұратын:

- түрік тілін Түркияда қолданғысы келетін туристер, гидтер, археологтар;

- түрік тілін Бельгияда қолданғысы келетін, мамандықтары бойынша Бельгияға келіп білім жетілдіріп жатқан түріктермен кездесетін оқытушылар, дәрігерлер, медбикелер, дәріханашылар,

полицейлер, әлеуметтік қызметкерлер, т. б.;

- түрік достары бар, түрік ұлтының жігітіне тұрмысқа шыққан немесе үйленген бельгиялықтар

Бұлардың түрік тілін ең алдымен практикалық мақсаттармен, практикалық мұқтаждықтары үшін үйренетіні айқын, яғни филологиялық немесе лингвистикалық мақсатпен үйренбейді. Бұл ерекшелік тәсілімізге практикалық бағдарын берді.

Түрік тілін үйренушілердің тіл тұрғысынан ерекшеліктерін қарастырайық: олардың барлығы фламандықтар, яғни Бельгияның солтүстік өңірлерін мекендейтін, ана тілі ретінде нидерландша сөйлейтін ұлттан болды. Нидерланд тілі үндіеуропалық тіл шоғырындағы герман тілдері тобына жатады, 23 миллион адам сөйлейтін бір тіл. Бұған ең жақын тілдер - неміс және ағылшын тілдері. Курсқа қатысушылар көбінесе шетел тілі ретінде басқа Батыс Еуропа тілдері – ағылшын, француз, неміс тілдерін де білетін. Кейбіреулері орта мектепте латын тілін немесе көне грек тілін де таңдаған. Курсқа қатысушылардың ортасында туристік мақсатпен итальянша, испанша үйренгендер де болды. Демек барлық қатысушылар түрік тілін үйрену барысында бір немесе одан да көп шет тілін оқу тәжірибесіне сүйене алатын. Мысалы, олар жаңа сөздерді жаттап алудың жолдарын білетіндіктен, сол үшін арнайы әдістер ойлап табуымыздың қажеті болмады. Тіл үйренушілердің бұл тәжірибелері оқулықты құрастыруда бізге жеңілдік келтірді.

Қазіргі кезде университетте курстарға негізінен студенттер қатысады, яғни олар – болашақ аудармашылар мен тіл мамандары. Олардың әлі нақты мамандықтары болмағандықтан оқулықтың практикалық бағдары оларға өте ұнайды, олар үшін ыңғайлы. Шетел тілін оқу тәжірибелері біздегі тіл үйренушілер тобының тәжірибесімен бірдей.

2. Түрік тілін оқыту барысында қандай принциптерге сүйенеміз? Тақырыптарды іріктеп алғанда **ең пайдалы, ең қажетті тақырыптардан** бастадық. Әр этапта жаңадан үйренетін тақырып бұрынғы тақырыптармен астасып жатады. Студент немесе курсқа қатысушы белгілі ситуацияларда қатынас жасай алатынын сезеді. Тақырыптарды оқып шығайық:

1. Біреумен танысу.
2. Дүкеннен зат сатып алу.
3. Мейрамханада тамақтану.
4. Көшеде жолды сұрау.

5. Автобуспен жол жүру.
6. Мектепте сабаққа қатысу.
7. Бір үйге қонаққа бару.
8. Отбасы туралы айту.
9. Қаланы аралау.
10. Гидтің түсініктемелерін тыңдау.
11. Дәріханаға, дәрігерге бару.
12. Бір күнде не жасайтынын түсіндіру.
13. Қиыншылықтармен кездесу, полиция учаскесіне бару.
14. Қонақ үйіне түсу.

- Басты форма ретінде диалогты таңдап алдық. Әр диалогтың жоспары бір сценарийге ұқсайды: мысалы мейрамханаға кіруден бастап шығуға дейін қандай сөйлемдер қолданылады? Диалогтық бірліктерге бай диалогтар, коммуникативтік қызметтерді атқару үшін қажетті формулалар, қолдануға әзір сөйлемдер, штамптар мен клишелер қамтылды. Диалогтарды жазу барысында саяхаттарда жинаған өз тәжірибелеріміз бен тілашарлардағы сөйлемдерді пайдаландық.

Бір тақырыпты меңгеру барысында студенттің сол ситуацияға қатысты барлық сұрақтарды қоя алатын және жиі қойылатын барлық сұрақтарға жауап қайтара алуы мақсатымыздың толық орындалғанының көрінісі болады.

Диалогтардың бір ерекшелігі мынадай: іс жүзінде жаңа ситуацияларға көшірілуі жеңіл болады. Сол мақсат үшін студенттің сөйлемдердегі кейбір сөздерді өзгертуі жеткілікті.

Студенттерге бұл диалогтарды үйде дауыстап оқуды, жаттап алуды, мүмкін болса түрік достарымен іс жүзінде жаттығуды ұсынамыз. Университетте ұйымдастырылған арнайы сұхбаттасу сабақтарында диалогты рөлдік ойындармен жаттықтырамыз.

- Диалогтарды бірте-бірте монологқа, монологтарды мәтінге айналдырамыз. Бірінші сатыда диалогтардағы репликалар қысқа болады. Екінші сатыда диалогтардағы кейбір репликалар ұзарып, қысқа монологтарға айналады. Содан соң монологтардан қысқа мәтіндерге көшуге болады. Оқулықтың екі томын бітіргеннен кейін өте қысқа газет хабарландырулары (жарты бет), қысқартылған халық ертегілері/аңыздары (жарты бет), хаттар (2-3 бет) және әңгімелер мен роман үзінділерін (10 бет) оқытамыз. Мәтіндерді іріктеп алу барысында студенттерді қызықтыратын және оларға түрік мәдениетін таныстыратын мәтіндер болуына көңіл бөлеміз.

Й. Вандевалле. Түрік тілін шетелдіктерге оқыту жөнінде

- Тілді ең алдымен бір коммуникация жүйесі, бір қатынас құралы ретінде қабылдаймыз. Сол үшін сабақта нағыз коммуникацияны жүзеге асыруды көздейміз.

Мысалы, студенттер бір-біріне сұрақтар қойып, бір-бірімен танысады. Студенттер бір оқиға туралы түрік тілінде өз ойын білдіреді.

Кейбір жаттығулар үшін студенттер екі немесе одан көп топқа бөлінеді, әр топқа әр түрлі ақпарат беріледі. Студенттер өзге топтар білетін ақпаратты сұрақтар қою арқылы үйренуге тырысады.

Студент қателесіп сөйлемнің мағынасын өзгертсе, яғни коммуникацияға зиян келтірсе, түсінбеген адамдай әрекет етеміз. Осылай студент мұндай қателер тудыратын түсінбеушілікті сабақта да сезеді.

- Жаттығуларға да коммуникативтік бағдар беруге тырысамыз. Кейбір сұрақтарға жауап беру студенттерден грамматикалық жүйені меңгеруді талап етеді. Мысалы:

1. Сұраққа болымсыз түрде жауап беріндер

Arkadaş-ımız-ı gör-dü-nüz mü?

Жауап: Hayır, arkadaş-ımız-ı gör-me-di-m.

Бұл мысалда студент тәуелдік жалғауы мен жіктік жалғауын өзгертеді, сұраулы сөйлемді хабарлы сөйлемге, болымды түрді болымсыз түрге айналдырады.

- әсіресе грамматикалық жаттығуларда әрқашан студенттерді жауап беріп жатқанда ойлануға, сөйлемнің мазмұнына назар аударуға үйретеміз. Мысалы,

а. етістікті жіктеңіз:

Dışarıdan çok gürültü geliyor, lütfen pencereyi kapat-...

Жауап: ...-ıg mısınız?

орнына

б. дұрыс жіктелген бір етістікпен толықтырыңыз:

Dışarıdan çok gürültü geliyor, lütfen pencereyi...

Жауап: ... kapatır mısınız?

«а» әрпіндегі жаттығудың кемшілігі мынада: жаттығуды орындау үшін соңғы сөзге қарау жеткілікті, мағынаны түсінудің қажеті жоқ. Студенттер ойлансын деп кейбір жаттығуларда бірден көп қиындықты да біріктіреміз.

- диалогтар мен жаттығуларға мәдениет, тарих, география, салт-дәстүрлермен байланысты ақпарат қосамыз. Студенттеріміздің әр Түркия азаматы білетін жалпы ақпараттан хабардар болуы түрік шындығын түсінуі үшін қажетті. Бұдан басқа бұл мағлұмат

студенттердің курсқа қызығушылығын да арттырады. Олардың түрікше сөздік қоры мен грамматикалық білімі төменгі сатыларда өте шекті болғандықтан, сол сатыда қолданылған диалогтарда тек үстірт мағлұмат қана беріле алады. Толық мағлұматты мұндай жағдайда студенттерге ана тілінде беруге болады.

- Оқулықтың шындыққа мүмкіндігінше жақын болуын өте маңызды деп санаймыз. Студент оқыған тілінің іс жүзінде қолданылатынын сезуі керек. Сол үшін көптеген құжаттар, суреттер, шындықтан алынған қысқа жазулар қосамыз. Өмір шындығынан алынған кейбір құжаттарды жаттығуға айналдыра аламыз. Мысалы: түрікше бір дастархан мәзірінен бірнеше жалғау мен жұрнақты өшіру арқылы грамматикалық жаттығу құрастыра аламыз. Немесе танымал бір әннің сөздерінен кейбіреулерін сызып тастасақ ән сөздері тыңдап түсіну жаттығуына айналады. Студенттер әнді тыңдап жетіспейтін сөздерді қосады. Бұл аталған принциптер жалпы принциптер, яғни оқытылатын шетел тілі мен студенттердің ана тіліне мүлде байланысты емес.

3. Түрік тілін оқитын фламандық тіл үйренушілеріміз/ студенттеріміз сабақ барысында қандай қиындықтарға кездеседі және бұл қиындықтарға қандай шешімдер таптық? Бұл қиындықтарға қазақ студенттері де кездесе ме?

Енді фонология, морфология, синтаксис мен лексика салаларындағы мәселелерді қарастырайық. Бұл мәселелер бір жағынан оқытылатын шетел тілімен, екінші жағынан студенттердің ана тілімен байланысты.

Мына диалогтар бірінші сабақ үшін пайдалы көрінеді:

Dinleyiniz ve cevap veriniz:

A

Adınız ne?

Adım Mehmet.

Aslen nerelisiniz?

Aslen: İzmirliyim.

Nerede oturuyorsunuz?

İstanbul'da oturuyorum.

B

Adınız Ali mi?

Hayır, adım Ali değil, adım Mehmet.

Ankaralı mısınız?

Hayır Ankaralı değilim, İzmirliyim.

Edirne'de mi oturuyorsunuz?

Hayır, Edirne'de oturmuyorum,
İstanbul'da oturuyorum.

Бірақ бұл диалогтар бірінші сабақта біздің фламандық студенттеріміз үшін ыңғайсыз. Оларға грамматикалық құбылыстардың барлығын бір мезгілде оқытпау керек. Бұл диалогтарда тәуелдік

Й. Вандевалле. Түрік тілін шетелдіктерге оқыту жөнінде

жалғау (ad-ınız, ad-ım), жіктік жалғау (nereli-siniz, İzmirli-yim), етістіктің нақ осы шақ формасы (otur-uyorsunuz, otur-uorum), зат есімнің септіктерінен жатыс септік (nere-de, İstanbul-da), сұраулы сұрақ (ne, nereli, nerede), күмәнды сұрақ (mi), болымды және болымсыз сөйлем (değil, otur-mu-uorum) үйретіледі. Бұл грамматикалық құбылыстардың кейбіреулері студенттерімізге мүлде таныс емес, сондықтан оларға қиын тиеді. Түрік тілінде кейбір жұрнақтар бір-біріне өте ұқсағандықтан оларды оңай шатастырып алады (асты сызылған жалғауларға назар аударыңыздар):

ad-ım -(I)m = -m, im, üm, im, um

İzmitli-yim -(y)Im = -im, üm, im, um, -yim, -yüm, -yım, -yum

dinle-yiniz -(y)InIz= -iniz, ünüz, ınız, unuz, -yiniz, -yünüz, -
yınız, -yunuz

ad-ınız -(I)nIz = -niz, -nüz, -nız, -nuz, iniz, ünüz, ınız, unuz

nereli-siniz -sInIz = -siniz, -sünüz, -sınız, -sunuz

Студенттеріміз шатастырмасын деп оқулығымызда жұрнақтарды, жалғауларды араластырмаймыз. Алғашқы төрт сабақта тәуелдік жалғауларды, ілік мен табыс септіктерді, бесінші сабақта жіктік жалғаулар, алтыншы сабақта етістіктің нақ осы шағы мен өзге септіктерді үйретеміз. “Hoşgeldiniz”, “teşekkür ederim” сияқты кейбір құрылымдарды алғашқы сабақтарда тек штамп, клише ретінде ғана үйретеміз. Бірнеше сабақтан кейін студенттердің назарын бұл штамптарға, клишелерге аударып сөздерді талдап грамматикалық жағын түсіндіреміз.

Енді кезегімен фонология, морфология, синтаксис және лексикаға тоқталып өтейік.

3.1. Фонология. Түрік тіліндегі дыбыстар мен дыбыстар тіркестерінің түгелге жуығы студенттеріміздің ана тілі нидерланд тілінде бар, тек қана “ı” дауысты дыбысы және “g” дауыссыз дыбысы жоқ. Бірақ, мысалы, нидерланд тілінде артикльде түрікше “ı” дыбысына жақын “e” дыбысы бар және “g” дыбысын фламандықтар ағылшын және француз тілінен жақсы біледі. Фламандықтарға түрік тілінің дыбыстары онша қиындық келтірмейді. Фламандықтардан гөрі Батыс Еуропада түрікше сөздерді дұрыс айтуда ағылшындар көп қиналады, өйткені ағылшын тілінде мысалы “ö” мен “ü” дауыстылары жоқ. Байқауымызша, фламандық студенттеріміз дауысты дыбыстардың түрік тіліндегі сингармонизм заңына да тез үйренеді. Тәжірибемізге қарағанда фламандықтарға түрік тілінің

фонологиясында ең қиын тиетін, геминаттар яғни қос қарқынды дауыссыздар (etti/eti сияқты). Екі дауыссызды бір ғана дауыссыз сияқты айтады, сол себепті бұл фонологиялық құбылысты арнайы жаттықтыру керек. Одан басқа студенттердің үйренуі қажетті, бірақ түсінуге нұқсан келтірмейтін бірқатар құбылыс бар: түрікшеде g, k, l дыбыстарының кейбір сөздерде жіңішкеруі және әсіресе парсы немесе арабшадан енген кейбір кірме сөздерде дауысты дыбыстардың созылыңқы айтылуы.

Қазақтардың түрікше сөйлегенде кездесетін қиындықтарын сіздер жақсы білесіздер. Менің ойымша, әсіресе түрікшедегі c, j, ç, ş дауыссыз дыбыстары, дауысты дыбыстардың сингармонизм заңындағы айырмашылық және дауыссыздардың жіңішке дауыстылардың алдында жіңішкермеуі қиындық келтіруі мүмкін.

3.2. Морфология. Бұл бөлімде түрік тіліндегі жұрнақ немесе жалғау қабылдау арқылы ең көп өзгертін сөз таптары – зат есім мен етістік туралы сөз етпекпіз.

3.2.1. Түрік тілінде зат есімдердің көптелуі, тәуелдік жалғауларды қабылдауы және септелуі. Мысалы: ev-ler-imiz-de.

1. Зат есімдердің көпше түрін жұрнақпен жасау студенттерімізге қиын тимейді, өйткені нидерланд тілінде де зат есімдердің көпше түрінде жұрнақ (көптік жалғау) қолданылады

2. Тәуелдік жалғауы студенттерімізге мүлде таныс емес, олар білетін ешбір Батыс Еуропа тілінде тәуелдік жалғауы жоқ, орнына зат есімнің алдында тәуелдеу есімдіктері қолданылады. Тәуелдік жалғауларды жаттықтырудың маңызы зор.

3. Септіктер нидерланд тілінде қолданылмайды, бұл нидерланд тілін ең жақын туыстас тілі - неміс тілінен ажырататын бірден-бір ерекшелік. Тек қана орта мектепте неміс немесе латын, көне грек тілін оқыған студенттер септік жалғауын біледі. Тәжірибелерімізге қарағанда студенттерге септік жалғауын меңгерту үшін ең тиімді практикалық тәсіл жалғаулардың қызметін анық және мысалдардың көмегімен бейнелегеннен кейін, түрік тіліндегі әр септіктің негізгі мағынасына сәйкес келетін нидерланд тіліндегі предлогтарды атап көрсету керек. Мұнда әсіресе табыс септік қиындық келтіреді, өйткені нидерланд тілінде табыс септік (яғни тура толықтауыш) үшін предлог қолданылмайды. Сондықтан студенттердің түрікше сөйлеп жатқанда табыс септікті қолдануда өте көп қиналатыны ғажап емес.

Фламандық студенттеріміз түрік тілінде етістіктердің талап ететін септіктерін көбінесе нидерландша сәйкес келетін етістіктер

талап ететін предлогтардың негізінде болжай алады. Әрине, кейбір ерекшеліктер де бар: *bir kimse-ye yardım etmek* (нидерланд тілінде тура толықтауыш қолданады), *bir şey-i düşünmek* сияқты (нидерланд тілінде предлогты топ қолданады). Мұндай етістіктерге ерекше көңіл бөлуіміз керек.

Қазақ студенттеріне түрік тіліндегі көптік, тәуелдік және септік жалғаулар жүйесі өте таныс болуы керек. Алайда кейбір етістіктер талап ететін септіктер қиын тиюі мүмкін: мысалы: *bir şey-den faydalanmak / бір нәрсе-ні пайдалану, bir öğrenci-ye bir kural-ı öğretmek / бір студент-ке бір ереже-ні үйрету, bir şey-i paylaşmak / бір нәрсе-мен бөлісу.*

3.2.2 Түрік тіліндегі етістіктердің жіктелуі және шақ формаларының қолданылуы

Фламандық студенттеріміз жіктеу құбылысын біледі, нидерланд тілінде де етістіктер жіктеледі, студенттеріміз білетін француз және неміс тілдерінде жіктеу одан да күштірек. Етістіктің түрік тілінде жіктелуінің өзі оларға жат көрінбейді, бірақ түрік тіліндегі шақ жүйесі мен нидерланд тіліндегі шақ жүйесі арасындағы нақты сәйкестіктерді көрсету өте күрделі. Түрік тілінде мағына жағынан әр шақ үшін бірнеше мүмкіндік бар, жеке формалардың мағынасын бейнелеп көп мысал келтіру арқылы мәселені шеше аламыз.

осы шақ:	-(i)yor, -(e/i)r, -mekte
келер шақ:	-(y)ecek, -(e/i)r, -(i)yor
өткен шақ:	-di, -miş, -miştir
қалау, бұйрық:	-(y)e, -sin, -se
керектілік:	-meli, -(y)ecek, -sin, -mesi gerek

Бұл қиындық тек қана фламандықтар кездесетін бір қиындық емес, қазақ студенттер де кездеседі деп ойлаймын.

3.3 Синтаксис. Енді синтаксиске көшейік. Кезегімен сөз тәртібі мен сабақтас құрмалас сөйлемдерді қарастырайық.

3.3.1. Түрік тіліндегі сөз тәртібі

Түркі тілдеріндегі сөз тәртібінің басты екі ережесі бар

1. Әр сөйлем мүшесінде анықтауыш анықталатын сөздің алдында тұрады, мысалы:

Ілік септіктегі зат есім	öğretmenin çocuğ <u>u</u>
Есімшемен жасалған бағыныңқы сөйлем	koşan çocuk
Послелогпен біріккен зат есім	eve doğru

2. Сөйлемде етістік сөйлемнің аяғында, толықтауыштан кейін тұрады.

Тәртіп мынадай:

бастауыш - толықтауыш – етістік çocuk elmayı **yedi** етістік, толықтауыш ретінде қолданылған Ali'nin geldiğini **biliyorum** бағыныңқы сөйлемнен кейін келеді

Бұл жағдайлар нидерланд тіліндегі жүйемен салыстырылғанда сөздердің сөйлемде орналасу тәртібінің қарама-қарсы екені байқалады. Фламандық студенттер ауызша сөзде де, жазбаша сөзде де түрік тіліндегі сөз тәртібін қолдануға көп қиналады. Сөз тәртібіндегі айырмашылықтар фламандық студенттер үшін түрік тілін үйренуде басты кедергі болады. Түрікше сөйлесу олардан шахмат сияқты ми гимнастикасын жасауды талап етеді. Сөйлеушінің айтқан сөздері мен ойлаған ойлары арасында белгілі мөлшерде параллельдік бар. Мысалы, фламандық студент бір сөйлемді айта бастағанда дереу бастауыштан соң етістікті ойлайды, өйткені етістік оның ана тілінде көбінесе екінші орында келеді. Ал түрікше сөйлескенде студент бұл ойлау жолын өзгертуге тиіс, бастауыштан соң алдымен толықтауышты ойлауы керек. Сөз тәртібіндегі айырмашылықтар, әсіресе, сабақтас құрмалас сөйлемдерді құрастыру мен түсінуді ауырлатады. Түрік тіліндегі сөз тәртібі қазақ тіліндегі сөз тәртібімен бірдей болғандықтан қазақ студенттері үшін сөз тәртібі саласында қиындық болмауы керек. Енді сабақтас құрмалас сөйлемдердің құрамындағы бағыныңқы сөйлемдерге тоқталып өтейік.

3.3.2. Түрік тіліндегі бағыныңқы сөйлемдер

Батыс Еуропа және орыс тілдеріндегі бағыныңқы сөйлемдерге сай болғандықтан түрік тілі үшін де “бағыныңқы сөйлем” терминін қолданып басты төрт түрлі бағыныңқы сөйлемді ажыратамыз. Алғашқы екі түрді орысша терминдермен атаймыз.

1. Относительное придаточное предложение: түрік тіліндегі есімшелермен жасалған бағыныңқы сөйлемдер.

Бұларды түрік тілінде “-(y)en типі” мен “-diği типі” деп екі типке бөлеміз:

[karıncaları yi-**yen**] balık

[karıncaların ye-**diği**] balık

-(y)en типі

-(y)en

-miş (olan)

-(y)ecek (olan)

-mekte olan

-...

-diği типі

-diği

-(y)eceği

-mekte olduğu

-miş olduğu

...

Й. Вандевалле. Түрік тілін шетелдіктерге оқыту жөнінде

Нидерланд тілі мен қазақ тілінде бұл айырмашылыққа толық сәйкес келетін бір айырмашылық жоқ, біздің студенттеріміз бұл айырмашылықта көп қиналады. Бұдан басқа нидерланд тілінде бағыныңқы сөйлемдер анықталатын зат есімнен кейін келеді және қатыстық есімдікпен басталады. Екі типті үйреніп бір-бірінен ажыратуы үшін студенттерге арнайы жаттығулар орындату керек.

2. Дополнительное придаточное предложение: түрік тіліндегі есімшелер және тұйық етістіктен жасалған бағыныңқы сөйлемдер.

Бұларды да екі типке бөлеміз: «-diği типі» мен «-mesi типі»

[Ali'nin atı döv-**düğü**] doğru. [Ali'nin atı döv-**mesi**] doğru değil.

-diği типі

-diği

-(y)eceği

-mekte olduğu

-miş olduğu

...

-mesi типі

-mesi

-mekte olması

-miş olması

...

Бұл түр бойынша да нидерланд тілі мен қазақ тілінде бұл айырмашылыққа толық сәйкес келетін бір айырмашылық жоқ. Яғни студенттерге үйрену қиынға соғады. Олардың ана тілінде сәйкес келетін бағыныңқы сөйлемдер етістіктен кейін келеді және жалғаулықпен басталады. Екі типті үйреніп бір-бірінен ажыратуы үшін студенттерге бұл түрге сәйкес арнайы жаттығулар орындатуымыз керек.

3. Түрік тіліндегі көсемшелермен және көсемшелердің баламасы болып табылатын құрылымдармен жасалған бағыныңқы сөйлемдер.

Бұларды да екі типке бөлеміз: жіктелмейтін нағыз көсемшелер, және жіктелетін құрылымдар, яғни көсемше баламалары:

[Siz gel-**ince**]

жіктелмейтін тип

= **нағыз көсемше**

-(y)ip

-(y)erek

-(y)ince

-meden önce

-dikten sonra

-(y)eli

-dikçe

...

[Siz gel-**diğ-iniz zaman**]

жіктелетін тип

= **көсемше баламасы**

-diği zaman

-diğinde

-diği için

-diğinden (dolayı)

-diği hâlde

-diği takdirde

-diğine göre

...

Нидерланд тілінде бұл логикалық немесе уақыттық байланыстар жалғаулықпен басталатын бағыныңқы сөйлемдермен білдіріледі. Түрік тіліндегі өзге бағыныңқы сөйлемдермен салыстырғанда бұл құрылымдарда фламандық студенттеріміз аз қиналады. Типтерді бір-бірінен ажырату да қиын емес, белгілі бір құрылымның қай типке жататыны айқын көрінеді. Фламандық студенттерімізге әр құрылымның мағынасын бейнелеп бірнеше мысал келтіреміз және ең маңыздысы нидерланд тіліндегі сол құрылымдарға толық сәйкес келетін жалғаулықтарды атап көрсетеміз. Осылайша олар қажетті құрылымды тандап алуда қиналмайды. Қазақ тілінде жалпы алғанда бұл жүйеге сәйкес келетін жүйе бар, көп қиындықтар кездеспейді деп ойлаймын.

4. Түрік тіліндегі шартты бағыныңқы сөйлемдер. Бұларды да басты екі типке бөлеміз, оларды “Realis” мен “Irrealis” деп атаймыз. Жалпы алғанда бірінші тип болуы мүмкін бір жағдайды, екінші тип болса шындыққа келмейтін немесе өткен уақытта болмай қалған бір жағдайды білдіреді.

[Çalış-**ir**san] sınavdan geçersin

[Çalış-**saydın**] sınavdan geçerdin

“Realis” деген тип

-(i)yorsa
-(i/e)rse
-(y)ecekse
-diyse
-mişse

...

“Irrealis” деген тип

-se
-seydi
-seymiş
-...

Өз тәжірибеме қарағанда екі типті бір-бірінен ажырату фламандық студенттерге ақыл-ой процесі тұрғысынан көп қиындықтар келтіреді. Қазақ тіліндегі шартты сөйлем жүйесі түрік тіліндегіден көп ерекше. Сол себепті қазақ студенттері де түрік тіліндегі шартты сөйлемдер оқығанда қиналады деп ойлаймын.

Грамматика туралы бұл аталғандардан мынадай қорытынды шығаруға болады: түрік және нидерланд тілінің арасындағы терең айырмашылықтар тілдік тәжірибесі шекті кейбір фламандықтар үшін түрік тілін толық үйренуге кедергі болып көрінеді. Алғашқы кезеңде түрік тілін үйренгісі келетін әр түрлі мамандық иелеріне түрік тілін үйреттік.

Сол себепті бірінші сатыда қолайлы және жеңіл бір түрік тілін оқытуға шешім қабылдадық. Оқулығымыздың бірінші томы

қарапайым, жеңіл грамматикалық жүйеге ие: диалогтарда қысқа жай сөйлемдер қолданамыз, грамматика зат есімнің көптік, тәуелдік және септік жалғаулары, етістіктің үш шағы және бұйрық раймен шектеледі. Саналы түрде алдымен ең жиі қолданылатын, ең кең тараған құрылымдардың оқытылуын талап ететін статистикалық тәсілдемеден ауытқып кетеміз. Мысалы бірінші томда

Ali Bey'le konuşabilir miyim?

деген кең тараған, бірақ күрделі құрылымның орнына тұйық райды пайдаланатын

Ali Bey'le konuşmak mümkün mü?

деген қарапайым құрылымды үйретеміз. Мамандықтарының контексті ішінде түрік тілі арқылы Бельгиядағы түріктермен қарым-қатынас жасауды көздейтін тіл үйренушілер үшін бұл қарапайым грамматикалық жүйе жеткілікті. Олар бірінші сатының аяғында үйренгендеріне қанағат етіп курстан шыға алатын. Бұл тәсіл университетте де жүзеге асырылады, оны студенттерімізге де ыңғайлы деп санаймыз. Әрине, студенттер бірінші сатыны бітіргеннен соң курстан шықпай-ақ екінші сатыға көшеді. Оқулықтың екінші томының грамматика саласындағы мақсаты бірте-бірте түрікшенің әдеттегі күрделі грамматикалық жүйесіне жақындау. Оқулықтың екінші томын бітіргеннен кейінгі сабақтарда тек қана шындықтан таңдап алынған, күрделі мәтіндермен жұмыс істейміз.

Университетте оқулықты негізге алатын курстан тыс екі қосымша курс ұйымдастырдық. Біріншісі – ауызша сөз іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыру, дамыту және жетілдіру үшін арнайы сұхбаттасу курсы. Ол курста тек қана түрік тілінде сөйлейміз. Курста өмір шындығына сай ситуациялар жасалады, сценарийлар арқылы жаттықтырылады, рөлді ойындар ойналады. Екінші қосымша курс – арнайы грамматика курсы, мақсаты – студенттерімізге түрік тілінің жалпы жүйесін, логикасын үйрету. Ол курста түрік тілінің әр ережесінің жалпы жүйенің ішіндегі орны түсіндіріледі. Сол сабақтардағы детальды теориялық түсініктемелер нидерланд тілінде беріледі.

3.4. Лексика. Оқулығымыздың негізі болып табылатын диалогтарды құрастырмас бұрын сол диалогтарда қолданылатын лексиканы анықтау барысында мына принциптерге сүйендік: Үш категориядан сөз іріктеп алдық.

1. Түрік тілінде жиі қолданылатын және кең тараған сөздер.

2. Белгілеген тақырыптарға, белгілі семантикалық өрістерге байланысты сөздер.

3. Оқулықта қолдану үшін өмір шындығынан алынған құжаттарда кездесетін сөздер.

Семантикалық өрістерді мүмкіндігінше толық беруге көңіл бөлдік. Мысалы, біреу “evli misiniz?” деп сұраса студент “bekârim, arkadaşım var, nişanlıyım, evliyim, dulum, boşandım...” сияқты әр түрлі жауапты қайтара алуға тиіс.

Түрік тілі үндіеуропалық тілдер шоғырына жатпайтын тіл болғандықтан түрік тілінің лексикасы жалпы алғанда фламандық студенттерімізге жат. Бұл фламандық студенттерге түрік тілін оқуды қиындатады.

Бірақ лексиканы үйренуді жеңілдететін бір фактор түрік тіліне Еуропа тілдерінен, әсіресе француз тілінен енген кірме сөздер бар, көбісі интернационалдық сөз деп аталатын бұл кірме сөздер студенттерімізге ана тілі нидерланд тілінен немесе олар үйренген өзге Еуропа тілдерінен таныс болуы мүмкін. Мысалы:

taksi, otobüs, metro, telefon, televizyon

Түрік тілімен ортақ бұл сөздердің осы тілдердегі мағынасы түрікшемен бірдей болса, оларды жиілігіне қарамастан диалог пен жаттығуларымызда қолдана аламыз.

Қазақ студенттері үшін жағдай өзгеше, түрік тіліндегі кірме сөздердің қазақ тілі мен түрік тілі бір тіл тобына, түркі тілдері тобына жатқандықтан және тарихи тұрғыдан бір мәдениет аумағына кіргендіктен ортақ түркі, араби және парсы сөздердің саны өте жоғары. Көптеген ортақ сөздерде фонологиялық өзгерістердің нәтижесінде айырмашылықтар пайда болған. Мысалы: түрік тіліндегі сөз басындағы у- дыбысына қазақ тілінде ж- дыбысы сәйкес келеді. Түркологияда осыған ұқсас бірқатар сәйкестіктер анықталған. Мұндай сәйкестіктерді білетін студенттер түрік және қазақ тілдеріндегі ортақ сөздерді жылдамырақ таниды.

Тілді үйренгенде мағыналары әр түрлі, бірақ тұлғалары бірдей сөздер қате түсініп қолдану қаупі бар. Бұл қауіп “аудармашының жалған достары” деп аталады. Жалған достар тобына интернационалдық сөздер де кіреді: Мысалы, түрік тіліндегі “enteresan” сөзінің мағынасы нидерланд тіліндегі “interessant” сөзінің мағынасынан өзгеше. Ана тілі түркі тілдері тобына жататын студенттерге түрік тілін оқыту барысында бұл мәселеге арнайы көңіл

бөлу керек. Ортақ түркі, араб және парсы сөздерінің ішінде «жалған достар» өте көп. Мысалы түрікше “bilim” сөзі мағына жағынан қазақша “білім” сөзіне сәйкес келмейді, “ғылым” сөзіне сәйкес келеді.

4. Қорытынды. Бұл мақалада әуелі фламандықтарға түрік тілін оқытуға арналған “Haydi Türkçe Konuşalım” оқулығын құрастыру барысында қандай жалпы принциптерді қолданғанымызды түсіндірдік. Бұл принциптерді оқытылатын әр тіл үшін және студенттердің тілдік тәжірибесіне қарамастан жүзеге асыруға болады.

Содан соң фонология, морфология, синтаксис және лексика салаларын қарастырдық. Бұл салаларда фламандық студенттеріміз, басқа да тіл үйренушілеріміз қандай қиындықтарға кездесетіндігіне көз жеткіздік.

Студенттердің тілдік тәжірибелерін есепке алудың маңызын көрдік. Тілдік тәжірибе дегенде тек қана студенттердің ана тілін емес, олар үйренген шетел тілдерінің барлығын да ескеруіміз қажет. Оқыту процесінде бұл тілдік тәжірибенің тиімді жақтарын пайдалана аламыз.

Тіл үйрену тәжірибесі жағынан бір-біріне ұқсас студенттерге сабақ оқытқанда олар жеңіл түсінетін мәселелермен уақыт жоғалтпай, бірден оларға қиын тиетін күрделі тақырыптарды жете түсіндіріп интенсивті түрде жаттықтыра аламыз. Осылай оқу процесін жеделдетуге болады. Студенттердің тілдік тәжірибесі әр түрлі болған жағдайда топтың ішіндегі әр студенттің тілдік мұқтаждықтарына көңіл бөлуге, ешбіреуін ұмытпауға тырысуымыз керек.

Адамдар арасында көпірлер құратын тілдерді бәріміз үйренейік, үйретейік.

УДК 818.992

**О СРЕДНЕВЕКОВОМ ОБЩЕТЮРКСКОМ ПАМЯТНИКЕ
«ГУЛИСТАН БИТ-ТЮРКИ» САИФА САРАИ
ABOUT MEDIEVAL TURKIC MONUMENT "GULISTAN BIT-TURKI"
BY SAIF SARAI**

Мирас ИДЕЛЬБАЕВ*

Резюме

В данной статье прослеживается поэтика и выявляются художественные достоинства дастана «Гулистан бит-тюрки» Саифа Сараи – наиболее известного в истории общетюркской словесности памятника литературы эпохи Золотой Орды. В нем нашли успешное развитие традиций средневекового восточного дастана. В результате анализа сочинения автор раскрывает, что поднятые поэтом общечеловеческие проблемы основаны на многовековом житейском и нравственном опыте тюркских народов; для достижения философской глубины и выпуклого показа морально-этических, явлений Сараи умело использовал разнообразные поэтические приемы.

Ключевые слова: памятник, поэтика, традиция, дастан «Гулистан бит-тюрки», эпохи Золотой Орды.

Summary

The poetics is traced and literary advantages are analyzed in the dastan "Gulistan bit-Turki" of Saif Sarai – the most known monument of literature of an era of the Golden Horde. The successful development of traditions of medieval east dastan is found there. As the result of the analysis of the composition the author opens that the universal problems lifted by poet which were based on centuries-old everyday and moral experience of the Turkic people; for achievement of philosophical depth and convex display moral and ethical, the phenomena Sarai skillfully used various poetic receptions.

Keywords: monument, poetics, tradition, dastan "Gulistan bit-Turki", era of the Golden Horde.

В XIII–XV в. Золотая Орда занимала огромную территорию от Иртыша до Днепра, от Волжской Булгарии до Хорезма. Здесь рождалась своеобразная культура, общая для многих населявших эти

* Доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент РАН, Башкирский государственный университет, Уфа-Башкортостан.
Professor, Doctor of philology, State University of Baskir, Ufa-Bashkortostan. E-mail: mirasidel@mail.ru

земли племен, основную массу которых составляли тюрки. Создателями этой культуры являлись ученые, писатели, поэты, которые жили на Урале, в Поволжье, Хорезме и Крыму. На территории государства Золотой Орды в XIII–XV вв. путем слияния древнего книжного тюрки с элементами местного кыпчакского говора формируется смешанный тюркский письменный литературный язык, которым в течение нескольких столетий вплоть до начала XX в. пользовались тюркские народы, создавали крупные поэтические и прозаические сочинения как лирического, так и эпического содержания, которые считаются достоянием евразийской, отчасти и мировой художественной словесности. В частности, в XIV столетии один за другим появились дастаны «Хосров и Ширин» Кутба, «Мухаббатнаме» Хорезми, «Джумжума султан» Хусамы Кятиба, «Гулистан бит-тюрки» и «Сухейль и Гульдерсен» Саифа Сарай.

Целью нашего исследования является прослеживание поэтики и выявление художественных достоинств одного из таких шедевров – дастана «Гулистан бит-тюрки» Саифа Сарай (1390) [1]. Разрозненные сведения об авторе свидетельствуют о том, что он был человеком образованным, владел арабским, персидским и тюркскими языками. Если из творчества выше названных авторов сохранились лишь по одной поэме, то из произведений Саифа Сарай до нас дошли два дастана — «Гулистан по-тюрки» («Гулистан бит-тюрки») и «Сухейль и Гульдерсен», более десяти газелей и рубаи, двустихия и подражания стихам других тюркских поэтов. Исследователь XX в. Э. Н. Наджип считает, что Сарай был знаменитым поэтом, который писал на прекрасном языке, понятном широким слоям читателей [2, 65- 66].

Впервые о Саифе Сарай сообщил в 1851 г. голландский ученый Р. Дози в своем описании восточных рукописей библиотеки Лейденского университета Голландии. В 1964 г. турецкий ученый Ф. Н. Узлюк опубликовал в Анкаре текст лейденского списка «Гулистан бит-тюрки». В последующие годы интерес к этому памятнику проявляли зарубежные ученые Ф. Кеprüлюзаде, А. Бомбачи и другие. Позднее изучением «Гулистана бит-тюрки» занимались литературоведы Н. Давронов, Э. Наджип, Х. Миннегулов [3; 4; 5]. Другое произведение Сайфа Сарай – «Сухейль и Гульдерсен» – было обнаружено Н. Давроновым в 1965 г. в Кокандском районе Узбекистана в составе рукописи под названием «Ядкар-наме». Эта рукопись была привезена из Аравии людьми, совершавшими хадж еще в XVIII в. [3, 62-64].

По предположению ученых, Сараи родился в 1321 г. в пределах Золотой Орды в селении Камышлы на Волге (по другой версии – в Хорезме). Жажда знаний приводит его в город Сарай, где он становится известным поэтом, но остается человеком неимущим. Об этом свидетельствует его горькое признание:

Придя, я стал беззаветно предан стихам в Сарае,

Но поэт в Сарае – это самый нищий человек во всем крае [5, 130].

Через какое-то время Сараи был вынужден оставить родные места и обосноваться в Египте. Как и вышедший из башкир поэт Насретдин ан-Насыри, он входил в круг просвещенных людей, встречался с видными писателями, среди которых были и турки. Сохранились стихотворные ответы Сараи на стихи восьмерых таких поэтов. Один из них, Мавляна Исхак, упомянут еще и в поэме «Гулистан бит-турки» [4,140]. Помимо классических произведений на персидском языке, Сараи хорошо знал турецкую литературу своего времени, высоко ценил творчество Хорезми, был, по-видимому, знаком и с вышеупомянутыми дастанами Кутба и Катиба. Частое обращение им в своей поэме к именам Хосрова, Ширина, Фархада, Науширванаа и др. говорит о его знакомстве с турецким переводом «Хосрова и Ширин» Низами.

Работая в канцелярии султана, Саиф Сараи не мог быть в стороне от политической жизни Египта. И тоска по родине, и служебные дела заставляли его следить за событиями, происходившими в Золотой Орде. Это находит отражение и в творчестве поэта. К примеру, трагическую судьбу Сухейля и Гульдерсен он связывает с опустошительными похода Тамерлана.

«Гулистан бит-турки» и «Сухейль и Гульдерсен» написаны поэтом в возрасте 70–74 лет. Как считает Н. Давронов, он умер в Египте в 1396 г. семидесяти пяти лет от роду [6, 219].

«Гулистан бит-турки» Сайфа Сараи является творческим переводом «Розария» («Гулистана») великого персидского поэта Саади (1203–1292). Его композиция представляет собой последовательное и логическое переплетение популярных в средневековой восточной литературе жанров прозы – хикаятов и хикметов и стихотворных – газелей, рубаи, касыды, мадхии, месневи и др. Башкиры, как и другие турецкие народы, были знакомы с «Гулистаном» на языке оригинала, а также по имевшимся еще до Сараи переводам на турки. Среди

многочисленных переложений на тюркский язык, появившихся вплоть до начала XX в., сочинение «Гулистан бит-тюрки» Саифа Сараи оказалось самым выдающимся. В совершенстве владея персидским языком, поэт выполнил творческий перевод с чувством огромной ответственности. Сохранение духа оригинала не помешало ему придать книге Саади новое злободневное звучание.

При переводе вошедших в книгу Саади стихотворных текстов Сараи допускает некоторую вольность: появляются его поэтические ответы на стихи оригинала, вариации и даже новые стихи. Если при переводе прозаических частей он неотступно следует за оригиналом (об этом можно судить по сводному тексту «Гулистана», составленному Р. М. Алиевым [9]), то в поэзии вступает в творческое состязание с автором, сохраняя при этом верность общему духу дастана Саади.

«Гулистан бит-тюрки» состоит из восьми глав, включающих также многочисленные прозаические хикаяты, хикматы и насихаты, предваряющие стихотворные нравоучения в форме рубаи, маснави, касыды, кытга и т. д. Во вступлении автор рассказывает историю создания произведения и посвящает его главному везиру египетского султана эмиру Батхасу.

В первой главе речь идет об отношении падишахов к народу, которые должны быть справедливы и милосердны к подданным. Мудрыми правителями называются Фаридун, Себуктегин, Науширван, Ормуз и др. Вторая глава посвящена жизни бедноты. Автор утверждает: подобно тому, как роза и простая трава произрастают в одном саду, так и все люди – дети одной страны. Матерью всех пороков автор считает духовную нищету. По его мнению, духовно богатый человек не нуждается в богатстве материальном. Несколько раз он приводит в пример легендарного мудреца Лукмана, с именем которого в ряде башкирских шежере связывается начало своего родословия. Образы многих героев, пословицы и поговорки этой главы встречаются в устной и письменной литературе башкир.

Третья глава учит воздержанию и смирению. Кто не доволен тем, что дала ему судьба, того непременно постигнет несчастье, утверждает автор:

О, воздержанность, ты мое богатство,
И нет большей ценности в мире, чем ты.
Знайте же, во всем был воздержан Лукман.
Кто не воздержан, в том нет и мудрости [4, 127].

В четвертой главе говорится о цене слова. Поэт советует быть скромным, не спорить с глупым и злым человеком, не перебивать говорящего, трезво воспринимать похвалу, больше верить хуле врага, чем лести друзей.

Чтобы достичь философской глубины, Сараи умело использует прием образных контрастов (правители и простые смертные, молодость и старость, красота и уродство) и указывает на морально-этическую подоплеку явлений. Молодость в понимании поэта – синоним красоты и любви (пятая глава). Причем внутренняя красота человека выше красоты внешней: «Все, что нам сердце согревает, то и взор наш ласкает» [4, 162]. Отцовская забота и равнодушие сына, мудрость старших и легкомыслие молодых — в таких противопоставлениях поэт показывает сложность человеческих отношений (шестая глава).

Седьмая глава посвящена воспитанию человека. Здесь говорится о пользе знаний, о труде и о ремеслах, о любви к родителям, о щедрости и жадности и т. д. Требования автора основаны на многовековом житейском и нравственном опыте тюркских народов, в том числе и башкир. Если человек не получил в детстве достойного воспитания, то трудно его исправить, считает Сараи:

Хоть в Хиджаз приведи осла,
Он ослом и останется [4, 195].

И учителям, и родителям следует быть строгими к детям, так как чрезмерная вольность развивает в них порочные наклонности.

Последняя глава состоит из коротких поучительных высказываний, названных «хикмат» (притча) и «насихат» (назидание). Здесь резюмируются почти все мысли предыдущих глав и закрепляются морально-философские постулаты книги. Особое внимание в этой главе уделяется людям науки, их оценке действительности в виде метких сравнений: «Ученый, не радеющий об интересах общества, подобен пчеле, не собирающей меда, или земледельцу, засеявшему, но не убравшему поле» [4, 221]. Ученые не обязаны стремиться попасть в окружение правителей, наоборот, «правители сами должны искать советов у мудрецов» [4, 222].

В притчах и назиданиях о воспитании автор превыше всего ставит душевную красоту человека: «Бриллиант и в грязи не утратит красоты»; «Золото блесит и среди мусора» [4, 233] и т. д. Им вторят башкирские поговорки и афористические стихотворные строки поэтов.

В XIX выдающийся башкирский поэт-просветитель Мифтахетдин Акмулла писал:

Никак не страшна доброму имени хула,
Хоть не радуют сердце наветы зла.
Золото и в грязи сохранит благородство,
Сойдет грязь, оно засверкает снова [8, 60-61].

Сараи опирался на древние традиции тюркской поэзии, в частности, на «Котадгу билиг» («Благодатное знание») Юсуфа Баласагунлы (1069–1070), «Диван лугат-ат тюрк» («Словарь тюркских наречий») Махмуда Кашгари (1073–1074) и др. М. Ф. Кеprüлюзаде утверждал: «Подобно тому, как „Котадгу билиг“ Юсуфа Баласагунлы является венцом древнетюркской литературы, так и „Гулистан по-тюркски“ оставил глубокий след в литературе средних веков» [9, 362].

Уместно будет добавить несколько слов и о другом дастане Саифа Сараи «Сухейль и Гульдерсен». Он отличается от «Гулистана бит-тюрки» своим небольшим объемом (всего 160 строк) и авторской самостоятельностью. В начале поэт повествует об опустошительных походах Тимура (Тамерлана). В кровопролитной битве в Ургенче военачальник Сухейль попадает в плен, и Тимур велит бросить его в темницу. Во сне Сухейль видит красивую девушку, которая оказалась дочерью шаха. Она же мельком замечает пленника, когда его водят в подземелье, и влюбляется в него. Усыпив стражу, Гульдерсен освобождает Сухейля, и они убегают в пустыню. Но влюбленным не суждено было насладиться счастьем: девушка умирает от голода и жажды, а Сухейль, потеряв любимую, закалывает себя кинжалом.

Это сочинение создано в традициях тюркских дастанов средневековья с многовековыми общечеловеческими проблемами. И все же, в отличие от них, в нем нет места религиозным мотивам и мифической фантазии. Все здесь связано с реальными событиями, с положением Золотой Орды в эпоху завоеваний Тимура. Обращением к теме любви в гибельное для народа время Сараи подчеркивает нравственно-философскую направленность дастана, утверждает величие духа человека. Мастерски использует Сараи приемы контраста и ассоциаций. Например, наделенная свойствами живого существа, природа в дастане скорбит о трагической смерти Сухейля и Гульдерсен:

Буря поднялась от его стенаний,
Небо затянуло пыльной стеною.

Тела влюбленных замело песком,
Лишь пустыня видела упавших ничком.

Об огромных страданиях, которым подвергались народы захваченных им стран, писали и после Сайфа Сараи. В башкирских легендах и преданиях, в рукописных сочинениях «Последний из рода Сартай» (конец XIV в.) и «Таварих-и Булгария» («Булгариевы истории») Гали Сокрыя (XIX в.) также описываются события, связанные с нашествием войск Тимура на Урал и в Поволжье.

Гуманистическое по содержанию, пронизанное романтическим духом творчество Сайфа Сараи яркой страницей вошло в историю общетюркской литературы и оказалось созвучной нашему времени. Его «Гулистан бит- тюрки» и «Сухейль и Гельдерсен», являясь самыми заметными творениями тюркской литературы средних веков, имеют ряд черт несомненного сходства с другими дастанами эпохи. Во-первых, несмотря на то, что написаны они в подражание известным образцам или были их переводами, приобрели самостоятельное звучание. Как правило, авторы тюркских дастанов средневековья посвящали свои сочинения какому-нибудь знатному человеку. В соответствии с этим они включали в себя посвящение, вступление, основную часть и послесловие. Во-вторых, ни один из поэтов не обошел темы любви в тесной связи с общественными и морально-этическими проблемами времени. Все эти особенности имеют место в сочинениях Сайфа Сараи.

Влияние дастанов Сараи, а также «Хосрова и Ширин» Кутба, «Мухаббатнаме» Хорезми, «Джумжумы Султан» Кятиба, на башкирскую литературу шло разными путями. Люди, знакомые с восточной классикой, знали их первоисточники на арабском или персидском языках и были подготовлены к восприятию произведений тюркских мастеров. Особенно заметно их влияние на творчество таких башкирских поэтов дореволюционного периода, как Салават Юлаев, Габдрахим Усман, Тажетдин Ялсыгулов, Гали Сокрый, Мифтахетдин Акмулла, Мухамметсалим Уметбаев, Сафуан Якшыгулов, Шаихзада Бабич и др.

Библиография

1. Сайф Сараи. *Гулистан. Лирика Дастан* /подготовил к изданию, автор предисловия и заключительной статьи Х. Ю. Миннегулов. Казань: Тат. кн. изд., 1999. 296 с. (на татар. яз.).
2. Наджип Э. Н. *Тюрко-язычный памятник XIV века «Гулистан» Сайфа Сараи и его язык*. Алма-Ата, 1975. Ч. 1. (на русск. яз.).

М. Идельбаев. О средневековом общетюркском памятнике ...

3. Давронов Н. А. *Дастан «Сухейль и Гульдерсен» Саифа Сарай* // Узбекский язык и литература. 1968. № 2 (на узбек. яз.).
4. Миннегулов Х. Ю. *Саиф Сарай. Жизнь и творчество*. Казань: Изд. КГУ, 1976. 190 с. (на татар. яз.).
5. Миннегулов Х. Ю. *Новые произведения Саифа Сарай* // Казан утлары. 1972. (на татар. яз.).
6. Давронов Н. А. *Саиф Сарай. Жизнь и творчество*. Ташкент, 1966 (на узбек. яз.).
7. Саади. *Гулистан*: Критический текст, перевод, предисловие и примечания Р. М. Алиева. М., 1959 (на русск. яз.).
8. *Акмулла Мифтахетдин* // Автор предисловия и примечаний А. Х. Вильданов. Уфа: Башк. кн. изд., 1981. 224 с. (на башк. яз.).
9. Кепрюлюзаде М. Ф. *История турецкой литературы*. Стамбул, 1926. Т. 1. (на турецк. яз.).
10. *История узбекской литературы*. Ташкент, 1978. Т. 1. (на узбек. яз.).

ӨОЖ 398.5

**Ы.ДҮЙСЕНБАЕВТЫҢ ФОЛЬКЛОРТАНУЛЫҚ ЕҢБЕКТЕРІ
ЖӨНІНДЕ**
WORKS ON FOLKLORE OF I. DUYSENBAEVA

Бақытжан ӘЗІБАЕВА*

Түйіндеме

XX ғасырдағы белгілі филолог-ғалым Ы.Т.Дүйсенбаев әдебиет тарихына арналған еңбектерінен бөлек ұлттық фольклорымызға қатысты зерттеулерімен де танымал. Ол отандық фольклортану тарихында алғаш болып «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосына арналған ғылыми басылымды дайындап, жарыққа шығарды. Ы. Дүйсенбаев үздіксіз іздестіру жұмыстарының нәтижесінде аталған эпостың ең көне нұсқаларын (1834, 1841, 1864) тауып, зерттеді және ғылыми айналымға енгізді. Осы ғылыми басылымды дайындау барысында өлмес мұрамыздың нұсқалары мен версияларына мәтінтанулық салыстыру-салғастыру жұмыстарын жүргізді.

Ғалымның 1973 жылы жарық көрген «Қазақтың лиро-эпосы» атты монографиялық зерттеуі қазақ эпостануына қосылған қомақты үлес болып табылады.

Кілт сөздер: Фольклор, нұсқа, эпос, қазақ эпостануы, ұлттық фольклортану.

Summary

A prominent scientist-philologist of the twentieth century I. T. Duisenbaev, in addition to works on the history of literature, is known also for his works on the national folklore. He prepared and published the first in national folklore a scientific publication, devoted to the epos "Kozy Korpesh – Bayan Sulu". As a result of hard work resistance he sought out, studied and introduced into scientific circulation the earliest recorded epos (1834, 1841, 1864). In the process of preparing scientific publications, he spent a large amount of textual works on the comparative study of variants and versions of the immortal folk of the monument.

A significant contribution to the Kazakh epos studies is his monographic study "Kazakh lyric-epos" released in 1973.

Keywords: Folklore, version, epic, Kazakh epos, national folklore.

Қазақ КСР Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі, Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының еңбек сіңірген ғылым қайраткері, филология ғылымдарының докторы, профессор Ысқақ Тәкімұлы Дүйсенбаев 1910 жылы Ресей Федерациясы Омбы облысы, Таврия ауданы Қаушақпан ауылында туған. Мәскеудегі М.Горький

* филология ғылымдарының докторы, профессор. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты фольклортану бөлімінің меңгерушісі. Алматы-Қазақстан.
Doctor of Philological Sciences, Professor, head of Department of the Institute of literature and art.
M. O. Aueзов. Almaty-Kazakhstan.

атындағы Әдебиет институтын бітірген, Ұлы Отан соғысы кезінде әскери борышын өтеген. 1946-1961 жылдары ҚСР ҒА-ның президиумында ғалым-хатшы, өнертану секторының меңгерушісі, 1961-1974 жылдары М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты әдебиет тарихы бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарды.

Ы.Дүйсенбаевтың ғылыми зерттеулерінің негізгі нысаны – XVIII, XIX және XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті мен халқымыздың фольклорлық мұрасы.

И.В.Сталиннің өлімінен кейін (1953) «жылымық» кезең басталды. 1958 жылғы Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық Комитеті «Қазақ халқының әдеби-поэзиялық және музыка мұрасын зерттеуді сын тұрғысынан қарап пайдалану және оларды жақсарту шаралары туралы» атты қаулысы 1947 жылғы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің «Қазақ ССР Ғылым Академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмыстарындағы өрескел саяси қателіктер туралы», т.б.с.с. қаулылардың бүкіл қазақтың рухани әлеміне тигізген зардабын белгілі деңгейде жұмсартты, ғылым мен шығармашылықтың көкжиегін кеңейтіп, рухани өмірдің алға басуына жол ашты.

Осындай мүмкіндіктерді пайдалана отырып Ы. Т. Дүйсенбаев қазақ әдебиеті тарихының маңызды мәселелерін, тың тақырыптарын зерттеуге күш салды. Ол бұрын шығармаларын жариялап, зерттеуге тиым салынған Дулат, Шортанбай, Бұхар, Мұрат сынды ақын-жыраулардың шығармаларын алғашқылардың бірі болып зерттеп, монографиялық деңгейде қарастырды, олардың шығармашылық ғұмырбаянын анықтады, өлең, жыр, толғауларын жинап, жариялауға зор еңбек сіңірді. Сондай-ақ ғалым Абай Құнанбаев пен С. Торайғыровтың, С. Күлеевтің шығармаларын баспаға дайындау мәселесіне үлкен дайындық, ұқыптылықпен, жауапкершілікпен келіп, өзін дарынды мәтінтанушы ретінде көрсетті, жинақтарға жазылған алғы сөз, ғылыми түсініктерде жарияланып отырған шығармаларға жан-жақты талдаулар жасады. Басқаша айтқанда, зерттеуші қазақ әдебиетінің ірі тұлғаларының әдеби мұрасын жарыққа шығарумен бірге, олар туралы салмақты еңбектер де жазды.

Өз заманының, қоғамының арман-мүддесін, қайғы-қасіретін жақсы білген, жоғын жоқтаған, халқының ертеңіне алаңдаған Дулат, Шортанбай, Бұхар, Мұраттардың әдеби мұрасын зерттегенде Ы. Дүйсенбаевтың негізгі ұстанымы – біржақтылыққа жол бермеу, сыни көзбен объективті түрде, ғылыми тұрғыда зерттеп бағалау болды. Сонымен бірге, ғалым есімдері аталған ақын, жыраулардың поэзиясын

ортағасырлық түркі әдебиеті контекстінде қарастыру керектігін алға тартты.

Қазақ КСР ҒА-на 1946 жылы келгеннен өмірінің соңғы жылдарына дейін Ы. Дүйсенбаев қазақ әдебиеті шығармаларын жариялау, зерттеу жұмыстарына белсенді түрде қатысты, көптеген ұжымдық жұмыстарға ғылыми басшылық етті, жеке тараулардың авторы, жинақтардың құрастырушысы болды. Мысалы, ол көптомдық «Қазақ әдебиеті тарихының» өткен дәуірлерге арналған томдарын дайындауға жетекшілік етті және негізгі тарауларын жазды, «XVIII – XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары» (1962), «XX ғасырдың басындағы қазақ ақындарының шығармалары» (1962) атты жинақтар тікелей Ы. Дүйсенбаевтың басшылығымен баспаға дайындалды т.б.

Қазақ әдебиеті тарихын зерттеуші Ы. Т. Дүйсенбаев фольклортану саласында да елеулі із қалдырды. Бұл салада ғалымның сүбелі екі еңбегін айту керек: 1. Ол 1959 жылы «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының ғылыми басылымын дайындап жарыққа шығарды. Қазақ фольклортану ғылымында бұл тұңғыш ғылыми басылым болды [1]. 2. 1973 жылы зерттеушінің көп жылғы еңбегінің нәтижесі, қорытындысы іспеттес – «Қазақтың лиро-эпосы» атты монографиясы жарық көрді [2].

Атақты жырға арналған ғылыми басылымды дайындауға зерттеуші үлкен дайындықпен келді. Оның 1955 жылы «Қазақ халқының әлеуметтік-тұрмыстық эпосы» тақырыбына қорғалған кандидаттық диссертациясында бұл жыр зерттеудің негізгі нысаны болған. Ғылыми басылымды дайындау барысында зерттеуші ауқымды қарастыру, іздеу шараларын жүргізді, архив қорларынан ғылыми қауымға белгісіз болып келген жырдың бес нұсқасын тапты, олар:

1. 1951 жылы И. Н. Березиннің [3] мұрағатынан эпостың ғылымға белгілі нұсқаларының ішінде ең бірінші қағазға түскен «Қозы Көрпеш – Баян» атты нұсқасын тапты. Араб әрпімен жазылған мәтіннің соңында: «Жазған Омбы облыстық махкамасының письмоводителі Ғабдулхайыр Дербесалин, 20 сентябрь 1834 жыл» делінген. Ы. Т. Дүйсенбаевтың айтуынша: «Тегі бұл нұсқа «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының ең алғаш қағаз бетіне түскенінің бірі деп жорамалдауға келеді. Осы жағдай оны өте бағалы етеді де» [2, 48].

2. 1951 жылы И. Н. Березин материалдарынан жырдың тағы бір «Өлең Қозы Көрпеш һәм Баян сұлу» атты қолжазбаны іздеп тапты [4]. Араб әрпімен жазылған, қолжазбаның сыртында «Собрания со слов

киргизских переписывал толмач Аягузского внешнего окружного приказа Андрей Фролов, 1841» деген жазу бар.

3. 1951 жылы «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» деген тақырыппен қағазға түскен тағы бір жыр мәтінін іздестіріп табады. Қолжазба И.Н.Березин мұрағатында сақтаулы [5]. Қолжазбаның бірінші бетінде: «Жыр «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» өлеңші Шөженің айтуынша» делінген. Беттің орта шенінде «Шахар Омбыда» деп арабша жазылған сөз өшіріліп тасталған. Дәптердің төменгі сол жақ бұрышында орыс әрпімен «И. Березин» деп жазылған. Қолжазбаның ақырғы бетінде: «Жазылды 1864 жылда, 5 мартта, бейсенбі күні кешке таман» деп жазылған. Кейін өшірілінген. Кімнің жазғаны көрсетілмеген» [1, 314].

4. 1951 жылы И. Н. Березин қағаздарында Шөже жырлаған жырдың тағы бір нұсқасын табады [5]. Ол «Қисса-и Қозы Көрпеш» деп аталған. Хатқа 1877 жылы түсірген Ш. Абдрахимов.

5. Сол 1951 жылы ғалым И. Н. Березин архивінде Шөже вариантының тағы бір жазбасын табады. Қағазға түсірген М. Ж. Көпеевтің [6] айтуынша, ол мәтінді бала күнінде, шамамен ХІХ ғасырдың алпысыншы жылдарының ортасында Қақсалбай ақыннан жаттап алып, ел арасында айтып жүрген. Бірақ, эпосты қағаз бетіне кейінірек түсірген (шамамен 1905 жылы). Ы. Т. Дүйсенбаев атап көрсеткендей бұл жазбаның М. Ж. Көпеевтің ақындық редакциялауынан өткені байқалады.

Ғалым іздестіріп тапқан әр нұсқаны зерттеп, ғылыми тұрғыда сипаттап, ғылыми айналымға енгізді.

Ы. Т. Дүйсенбаев дайындаған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының ғылыми басылымы құрылымы жағынан төмендегідей: 1. Кіріспе мақала (3-35 бб.); 2. Мәтіндер (36-275 бб.), мұнда жырдың 6 нұсқасы қамтылған; 3. Ғылыми түсініктер (275-352 бб.); 4. Жырдың қазақ тіліндегі нұсқаларының тізімі.

Ы. Т. Дүйсенбаев аталмыш ғылыми басылымға өзі іздестіріп тапқан екі нұсқаны (1834 жылы Ғ. Дербесалин хатқа түсірген және 1864 жылы Шөженің айтуынан белгісіз біреу жазып алған мәтін), ХІХ ғ. баспа бетін көрген үш нұсқаны (В. В. Радлов 1870 жылы, И. Н. Березин 1876 жылы, Н. И. Ильминский 1878 жылы жариялаған үш нұсқа) және М. О. Әуезов 1936 жылы бастырған нұсқаны енгізген.

Ғылыми басылымның «Түсініктер» деп айдарланған тарауында құрастырушы аталған мәтіндерге жүргізген мәтінтанулық салыстыруларын ұсынған.

Ы. Т. Дүйсенбаев қазақ ғылымында бірінші боп 1841 жылы Фролов көшірген мәтін әкелі-балалы Уәлихановтар Жанақ ақыннан жазып алған нұсқа деп пайымдаған: «Бұл нұсқа (Фролов көшірген мәтін – Б. Ә.) Жанақ есіміне байланысты варианттан көшірілген болу керек. Ендеше, Жанақ версиясы дейтініміз осы И. Н. Березин бастырған нұсқамен бір болып шығады. Себебі, Фролов пен Березин варианттарының арасында оншалық айырма жоқ, көп жерлері бірін-бірі жолма-жол қайталап, дәлме-дәл түсіп отырады» дейді [2, 57].

Сол себептен болар Ы. Дүйсенбаев бұл жинақта қамтылмаған А. Фролов көшірген нұсқаны осы томға енгізілген И. Березиннің 1876 жылы жариялаған мәтінімен салыстырып 601 өлең жолының мәтіндік айырмашылықтарын, сондай-ақ Н. И. Ильминский 1878 жылы бастырған «Қозы Көрпеш» жырын түпнұсқамен салыстырып 142 жол өлеңдегі өзгешелік-айырмашылықтарын және Шөже нұсқасының үш жазбасын – 1864 жылғы мен 1877 жылғы Ш. Абдрахимов хатқа түсірген жазбаларын және М. Ж. Көпеевтің Шөже айтуынан үйреніп, кейін қағазға түсірген мәтіндерді өзара салыстырып, 974 өлең жолындағы айырма/өзгешеліктерді көрсетеді [7, 11].

Бірақ, өкінішке орай, зерттеуші анықталған айырмалардың себебін, өзгешеліктердің табиғатын зерделеп түсіндіруді мақсат етпеген, оларды тек тізіп шыққан.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының нұсқалары туралы» атты кіріспе мақаласында зерттеуші қазақ жырын осы тақырыптас башқұрт, ұйғыр, барабы татарлары мен алтайлықтардың жырларымен салыстырмалы түрде қарастырып, нұсқалардың мазмұндық жақындығын/өзгешелігін сипаттайды, әр этникалық нұсқаның ерекшеліктерін сөз етеді.

Ал мақаланың негізгі нысаны – сол кезде зиялы қауымға белгілі 16 нұсқаның ішінен сұрыпталып алынған ең көне, ертеректе қағазға түскен, баспа бетін көрген, сюжет дамуының бағыттарын айқындайтын 6 нұсқа зерттеушінің алдына қойған мақсатына, сол кездегі фольклор туралы ғылымның деңгейіне сәйкес қарастырылған.

Осы мақалада және «Қазақ әдебиетінің тарихы» ұжымдық монографияның (Том 1, 1-кіт., 1960) лиро-эпос пен «Айман, Шолпан» жырына арналған тараушаларда айтқан ойларын зерттеуші кеңейтіп, «Қазақтың лиро-эпосы» монографиясында (1973) ұсынды.

Еңбекте автор жырдың барлық түркітілдес версияларына ортақ мәселелерін зерттейді, әр этникалық версияның ерекшеліктерін анықтап, ойын былай қорытындылайды: «Қозы Көрпеш пен Баян

сұлудың трагедиялық махаббаты турасындағы аңыздың шыққан түп төркіні бір екендігін, кейін әрбір халық өзінің тарихи дамуына, өмір тіршілігінің ерекшеліктеріне сай өздерінің тума версияларын жасағандығын кесіп айтуымыз керек» [2, 46].

Ы. Т. Дүйсенбаев «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосында халқымыздың әдеттегі тіршілігі мен тұрмысы, салт-санасы, әдет-ғұрыптары, қазақ елі тұрмысының негізі – мал шаруашылығы, аңшылық көріністері айқын дейді. Жыр туралы жазған басқа авторлар (М. Әуезов, С. Сейфуллин, Қ. Жұмалиев, М. Ғабдуллин т.б.) тәрізді ол зерттеліп отырған эпостың батырлық жырлардан өзгешелігін сөз еткенде мұнда әсірелеу, көтермелеу мүлде жоқ екеніне және Қозы Көрпеш образының батырлық жырлар қаһарманына ұқсамайтынына баса назар аударады. Ы. Т. Дүйсенбаев: «Тіпті екі жастың тұңғыш рет кездесуінің өзін де ақын ешбір әсірелемей-ақ жайша ыспаттайды» дей келіп, мысал ретінде 12 жол өлең келтіреді де, ойын былай түйіндейді: «Бұл үзінділерде сырлап-өңдеу, көтере әсірелеу мүлде жоқ, бәрі де күнделік өмірдің әншейіндегі қарапайым суреті. Сонымен бірге мұнда батырлар жырында жиі ұшырасатын: батыр жігіттің керемет күшін, ерекше балалық шағын, немесе қиялға симайтын жүйрік атын сипаттайтын оқшау әсірелеулерді де кездестіре алмаймыз» [2, 49].

Ғалымның бұл жазғандарынан оның лиро-эпостық жырлардың негізгі жанрлық белгілерін қалай түсініп анықтағанын аңғаруға болады. Нақтылап айтқанда, ол бұл жерде лиро-эпостың негізгі жанрлық белгісін көрсетіп отыр.

Автор мұндай қорытындыға жырдың ең көне – 1834 жылы және 1841 жылы қағазға түскен нұсқаларын саралау нәтижесінде келген. Бірақ бұл тұжырым жырдың өзге нұсқаларының бәріне де қатысты.

Ал, М. Әуезов 1924-1925 жылдары жинап, 1936 жылы жариялаған нұсқаны салыстырмалы түрде зерттей келе, Ы. Т. Дүйсенбаев кейінгі ақын, жыршылардың енгізген өзгертулерін, жаңалықтарын санамалап, ойын төмендегідей түйіндейді: «Жоғарыда айтқанымыздай жеке адамның сырт пішінін, ішкі сезімін беруде, яки табиғат көріністері мен құбылыстарын сипаттауда кейіпкерлердің ішкі толғаныс-тебіреністерін ашуда айтушы ақынның шеберлігі айтарлықтай. Сондықтан да біз бұл нұсқаның (Жанак ақын үлгісінің) көркемдік қасиетіне, ақындық тәсіліне (приемына) қарағанда, көп жағдайда, оның жазба әдебиетке жанасып қалатынын ашып айта аламыз» [2, 82].

Осы еңбекте автор жырдың «әртүрлі ортада жасалып, заманы өткен сайын өзгеріп, жаңарып отырғанын және бұл процеске ақын, жыршылардың белсенді түрде қатысқанын әңгімелейді: «Мәселен, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры екі ақынның есіміне тікелей байланысты. Бір топ варианттары атақты Жанақ ақынның айтуынша тараса, екінші бір тобы аты шулы Шөже орындаған версияға апарып саяды. Сөз жоқ, сол екі ақынның өздері орындаған түпнұсқалары бізге сол қалпында келіп жеткен жоқ, дер кезінде қағаз бетіне түспегендіктен, кейінгі уақыттарда оларды басқа бір ақындар өздерінше айтып жүргендіктен, Жанақ пен Шөженің аттарына байланысты үлгілердің кейбіреулері өзгертіліп, өңделіп, мүлде жаңғырып кеткенін тану онша қиын емес... Бір ғана мысал келтірелік: Жанақ айтты деген белгілі вариантты кейінірек Сыбанбай, Бекбау, Бейсенбайлар орындап, поэманың көп жерлерін өзгертіп жіберген, керек десеңіз, географиялық атауларды да мүлдем жаңартқан» [2, 64-65].

Бұл жерде Ы. Т. Дүйсенбаев бір шығарманың мысалында жалпы фольклорға тән нұсқалылықты, бұл құбылыстың табиғатын, нұсқаларды туғызатын өмірлік ситуацияларды, фольклорлық үлгілердің ғасырлар бойы халық жадында сақталып бізге жетуіндегі, нұсқалардың пайда болуындағы ақын, жыршылардың қызметін дәл көрсеткен.

«Мұнда да жырдың дәнекері: қазақтың ескі әдеті «ежеқабыл»... Қозы Көрпеш пен Баян сұлу жүзбе-жүз көріспесе де, әкелері өздерін күн бұрын атастырғанын медеу етіп бірін-бірі сүйеді. Сөйтіп, олар әдет-ғұрыптың көп заңының біреуіне мойынсұнғандай, қабылдағандай болады» – дейді автор [2, 60]. Автордың бұл айтқаны дұрыс, дегенмен анықтама беру керектігі анық сезіледі. Қозы мен Баян бұрын атастырылмаған болса, ақын, жыршылар олардың махаббатын дәріптеп, жыр өзегіне айналдырмас еді. Өйткені атаеркі заманында кез келген жігіт пен бойжеткен, жалпы қоғамның бір де бір мүшесі үлкендердің, ауыл басы, ру басының рұқсатынсыз өз тағдырын өзі шешуге ерікті емес еді. М. О. Әуезов әйгілі жырға арналған көп жылғы еңбегінің толық аяқталып, 1948 жылы («Қазақ әдебиетінің тарихы») жарық көрген нұсқасында былай жазған болатын: «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында ғашықтық тақырыбы қазақ халқының бұрынғы құрылысында, тарихында болған ескілікті салтпен нық байланысты. Ол салт – рушылдық, феодалдық қоғамдар туғызған, заң еткен салт. Әйел

халін, жастар тағдырын аталық әмірмен, баталасумен сырттан шешетін заңды көреміз. Бұл өте ескі жыр болғандықтан баталасудың ең бір көне түрі көрінеді. Ана кұрсағында жатқан балалар, «белкұда», «ежеқабыл» деген шарт батамен қосылуға міндетті болады.

Рушылдық, феодалдық құрылыстың заңы, санасы бойынша жаңа туып, ер жететін Қозы, Баяндай екі жас та осыны өздеріне өмірлік қарыз, міндет санап, жыр бойында арман етіп көксейді.

Ғашықтық турасындағы романтикалық эпос, сөйтіп, бұрынғы қоғамдық құрылыстың ерекше ескі салтымен дәлелденіп жырланады. Жырдың ұзақ бойында ол салтты «теріс еді, ежеқабыл өрескел кертартпа, ауыр салт еді» деп, сынап қарау, мінеп-шенеу жоқ...

Тек сол батаны бұзған сараң, қатал, құлқыны жаман, арам кеуде Қарабайды жауыз етеді. ...Ол «жетім ұлға қызымды бермеймін» деп бұзыла көшеді. Антын жұтады» [8, 124-125].

Демек, Қозы Көрпеш пен Баян сұлуды заң ретінде жүретін ескі салтқа мойынсұнуға ешкім мәжбүрлемейді, керісінше олар өз заманының адал перзенті, сол тарихи-әлеуметтік жағдайда қалыптасқан тұлғалар болғандықтан Сарыбай мен Қарабайдың өзара берген анттарының бұзылуына үзілді-кесілді қарсы. Олар әкелерінің батасын өздеріне өмірлік парыз етіп, жүзеге асыру үшін аянбай әрекет етеді. Бұл туралы М. Әуезов былай дейді: «Ол тағдыр кітабына жазылғандай, бата байлау бұзылуға мүмкін емес. Оны жоқтаушылар да шығады. Сол жоқтаушылар қаншалық әлсіз болса да, қаншалық аз, көмексіз болса да «біз бармыз, батаның орындалуын біз жоқтаймыз, бізге жол бересің» деп шыққан халде, барлық мықты, дүлей, бітеу кеуде қарсылық, жауыздық күштің барлығы еріксіз әлсіремей қоя алмайды. Ол жоқшылар, жыр ішінде біріне бірі көрместен-ақ аңсап, ынтыға күштар болып, ғашықтық жалынмен ұмтылатын Қозы мен Баян болады» [8, 127].

Міне, сондықтан Қозы мен Баянның махаббатын баяндайтын аңыз-әңгіме өткен ғасырлардағы ақын, жыршылардың ықыласына бөленіп, репертуарынан берік орын алып, біздің заманымызға жетті.

Ы. Тәкімұлы жырдың іздестіріп тапқан жазбаларына байланысты академик Ә. Х. Марғұланның жазғандарын еске алған жөн. Ә. Х. Марғұланның жастайынан халық ауыз әдебиетіне қызығып өскен Ш. Ш. Уәлихановтың әкесімен бірге «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының бірнеше нұсқасын, солардың ішінде Жанақ ақынның айтуынан да жазып алғанын айтады [9, 19]. Ғалымның көрсетуінше, Жанақ ақын Қарқаралы даласының тумасы болғандықтан Аягөз

бен Қарқаралы тауының арасындағы далада ғана кездесетін нұсқаны жырлап беруі мүмкін. Бірақ Шоқанның бұл жазбасы әлі табылған жоқ [10, 366]. Ә. Марғұланның тағы бір мәліметінше, 1851 жылы Шоқан әкесі екеуі Құсмұрын даласында жазып алған тағы бір мәтінді сол жылы Омбы кадет корпусының мұғалімі Н. Ф. Костылецкий арқылы И. Н. Березинге тапсырады (ғылымда бұл мәтін Құсмұрын нұсқасы деп аталады – Ә.Б.) [10, 366]. Бұл нұсқаны да жырлаған Жанақ ақын. Демек Уәлихановтар Жанақтың орындауындағы эпос мәтінін екі рет жазып алады. Ал жырдың үшінші толық нұсқасын Шоқан атақты Шөже ақыннан 1864 жылы генерал М. Г. Черняевтің экспедициясына жүрер алдында Омбы қаласындағы пәтерінде жазып алады. Қолжазбаның сыртында Ш. Уәлихановтың қолымен жазылған белгілер бар. Бұл нұсқа да профессор И. Н. Березиннің мұрағатында сақтаулы [10, 366].

Сонымен Ы. Т. Дүйсенбаев 1951 жылы Березин мұрағатынан тапқан «Собрания со слов киргизских переписывал толмач Аягузского внешнего окружного приказа Андрей Фролов, 1841» деген жазуы бар мәтін 1841 жылы әкелі-балалы Уәлихановтардың М. В. Ладыженскийдің 1841 жылы ақпан айында жазған хатынан кейін Жанақ ақынның айтуынан жазып алған мәтіннің көшірмесі. Уәлихановтар эпос мәтінін көшіртіп, М. В. Ладыженскийге жіберген, түпнұсқасын өздеріне қалдырған. Ол әзірше табылған жоқ. Ал, Ы. Тәкімұлы сол 1951 жылы Березин мұрағатынан тауып, «Өлеңші Шөженің айтуынша» деген жазуы бар қолжазбаны кімнің жазғаны «белгісіз» деп көрсеткен нұсқаны хатқа түсірген Ш. Уәлихановтар. Тек оны Шоқан өзі емес, қасында бірге тұратын сауатты бір жігітке жаздырып, Ә. Марғұланның айтқандай қолжазбаның сыртына өз қолымен белгілер салған. Ы. Т. Дүйсенбаев көрсеткендей бұл жазба Шөже нұсқаларының ішіндегі ең толығы, мәтіннің тілі қоспалардан ада және ескі қазақ сөздері мен сөз тіркестері жиі кездеседі.

Аталмыш монографияда Ы. Т. Дүйсенбаев «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырымен қатар «Қыз Жібек», «Айман, Шолпан» жырларын және XVIII ғ., көбіне XIX ғасырда жырланған, алайда XX ғасырдың соңғы онжылдықтарына дейін қалың жұртшылыққа беймәлім болып келген бір топ жыр, дастандарды қарастырады.

Соңғы топтағы шығармаларды сөз еткенде автор олардың аннотацияланған мазмұнын ұсынып, жалпы сипаттама беретін шолумен шектеледі, ал «Қыз Жібек», «Айман, Шолпан» жырларын арнайы зерттеп, зерделейді.

Монографияның «Қыз Жібекке» арналған бөлігінде автор жырдың негізгі нұсқаларын сипаттайды, варианттардың саны жағынан аздығын алға тартып, оның себебін пайымдайды, жырды жариялап, тыңдаушылар мен оқырмандарға танымал болуына еңбек сіңірген ақын Жүсіпбек Шайхисламұлының рөлін айрықша атайды.

Ысқақ Тәкімұлы Төлеген образын кең түрде зерттейді. «Ақын Төлегеннің көркін сипаттағанда жас жігіттің жарқын бейнесін жасауға қажетті бояуларын түр-түрімен шебер пайдаланады... қазақ арасына мол тараған ертегі-аңыздар мен қисса-хикаяларда талай-талай патшалар мен шаһзадалардың бейнелері дайын атрибуттар арқылы жасалған болатын-ды» дейді [2, 96]. Көріп отырғанымыздай, автор біріншіден, сол сыр-бояулардың түп-төркінін, екіншіден, олардың формулалығын, басқа да ауыз әдебиеті үлгілеріне ортақтығын көрсетеді.

Зерттеуші Төлегенді ең алдымен өз сезімімен санасқан, ой-арманымен, іс-әрекетімен өзгешеленетін, бас еркіндігіне ұмтылған, өз тағдырына өзі қожа болып, бақытты өмірді көкसेген «жаңа адам», «жаңа заманның бел баласы», «жаңа заман өкілі» деп сипаттайды.

Ы. Т. Дүйсенбаев бірінші боп жыр екі бөлек бөлімнен тұратыны туралы: «Қыз Жібек» өзінің түп нұсқасында тегі Төлегеннің қайғылы қазасымен аяқталған болу керек, ал Сансызбай мен Жібектің әмеңгерлік салтты орындауы, яки қалмақтардың оқиғаға араласуы кейінірек жамалған қосынды» деп жорамалдаған. Сондықтан ол жырды екі тарауға бөліп зерттейді және жырдың екі кейіпкері – Төлеген мен Сансызбайдың атқаратын қызметіне (функциясына) сай сомдалғанын көрсетіп, олардың бір-біріне ұқсамайтынын дәлелдейді. Түйіндей келе зерттеуші былай дейді: «Егер Төлеген жас шағынан серілік құрып, өзіне: «Батырлық, байлық кімде жоқ? Ғашықтың жөні бір басқа» деген сөздерді өміріндегі девизи санаса, Сансызбайдың арманы мүлдем басқада жатыр. Ол батырлықты көксейді, сондықтан Сансызбай сауыт киеді, қару-жарақ асынып, соғыс өнеріне құмартады» [2, 103]

Ы.Тәкімұлының бұл жазғандары кейінгі зерттеулерде жалғасын тауып, фольклортану ғылымы тұрғысынан түсіндірілді.

«Қыз Жібектің» құрылымдық, композициялық тұрғысынан күрделілігін, екі сюжеттен тұратынын айта келіп зерттеуші былай қорытындылайды: «...біз көрсеткен сол екі бөлімнің көркемдік тұтастығы, стиль бірлігі жағынан бірінен-бірінің алшақ жатқан көрінеу айырмашылығы бар ма? Біздіңше ондай айғайлап тұрған ерекшелікті

Жүсіпбек қожа Шайхұлисламұлы нұсқасынан табу мүмкін емес. Өйткені, бұл поэма көп кейін өте дарынды ақынның орындауынан өткен соң өзінің осы бізге жеткен әсем түріне еніп, әбден жымдасып, толысып кеткен. Ендеше, «Қыз Жібек» дастанын екіге бөліп, екі туынды ретінде қараудың қажеті аз, оны тұтас бітімді, мінсіз композициясы бар, аса көркем шығарма деп таныған жөн» [2, 106].

Ал, «Айман, Шолпан» жырды саралау барысында Ы. Тәкімұлы мынадай мәселелерге назар аударады – жырдың жырланған мерзімін, жыр кейіпкерлерінің шынайы өмірде болған прототиптерімен байланысын, яғни эпостың тарихилығы, жырдың басты тақырыбы мен идеясы, «батырлық» ұғымының трансформацияға түсуі т.б.

Қ. Жұмалиев 1958 жылғы «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» атты еңбегінде «Айман, Шолпанның» сюжетіне арқау болған әдеттегідей екі жастың махаббаты емес, екі ру басының арасында болған егес, қарама-қайшылық, негізгі кейіпкерлері өмірде болған реальды адамдар, бұл жыр жаңа типтегі жыр үлгісі дей келіп, жырдың жанрын – тарихи деп анықтайды [11, 202-219].

Ы. Дүйсенбаев «Мұнда махаббат сарыны тіпті көмескі, жоқ десе де болғандай. Алайда қазақ қызының өз правосы үшін зор қайратпен күресіп, жеңіп шыққаны өте қонымды ыспатталған» дейді [2, 107].

Автор жырдың бас кейіпкері Айман, яғни әйел кейіпкер екенін, әрі жыр мазмұнының негізгі арқауын қазақ әйелдерінің бас бостандығы үшін ашықтан-ашық күресі екенін алға тартады. Айман образын саралай келе ғалым оның тапқырлығын, ақылдылығын, өткірлігін, айлакерлігін алға тартады, басқа да персонаждардың дәстүрлі эпос кейіпкерлерінен өзгешелігіне назар аударады.

Көтібар, Арыстан, Әсет өмірде болған адамдар, бірақ бұл жағдай жырды тарихи жырлар санатына жатқызуға негіз бола алмайды. Соңғы жылдары жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, мұнда жырдың мазмұндық негізін өте көне – «ұрланған әйелдің босатылуы» сюжеті құрайды. Дәстүрлі эпоста ұрланған қалыңдығын/әйелін батырдың өзі жау қолынан құтқарып алса, сөз болып отырған жырда кейіпкер әйел жеке қасиеттерінің арқасында тұтқыннан өзі құтылады. Ал оның негізгі құралы – шешендігі, тапқырлығы, ақылы, өткірлігі, айлакерлігі, даналығы. Демек көне сюжет хикаялық аспектіде дамып, жырланған [12, 92-105], [13, 146-153]. Мұның себебі, әрине, эпикалық шығармашылықтың даму заңдылықтарына тіреледі. Сонымен бірге тарихтан белгілі Көтібардың кейбір мінездері мен іс-әрекеттері белгілі бір рөл атқарды деп пайымдауға болады.

Басқа сөзбен айтқанда, көне сюжеттің жаңа заман кейіпкерімен байланыстырылып, хикаялық дастан шеңберінде жырланғанын аңғарамыз, ал бұл – эпикалық тұтастанудың мысалы.

Сонымен қатар, атап айту керек, автор аталмыш фольклорлық туындыларды көптеген жағдайда әдебиеттану ғылымы тұрғысынан зерттеп бағалайды, мысалы, ол кейіпкерлер образдарын «еңбек адамдары» мен «үстем тап адамдары», «жағымды – жағымсыз кейіпкер» тәрізді ұғымдар шеңберінде қарастырады. Халық ауыз әдебиетінде, жалпы қазақ санасына байырғы заманнан белгілі Ғайып Ерен Қырық Шілтен, Қыдыр, Ілияс образдарын ислам дінінің әсері деп көрсетеді, міндетті түрде туындының халықтық негіздерін іздеу, фольклорлық сюжет, мотивтердің қалыптасуында маңызды роль атқарған халықтың ғұрып, салттарын ескіліктің кертартпа заңдары деп анықтауы т.б. с.с. тұжырымдарын да осы санатқа жатқызуға болады.

Ы.Дүйсенбаев 1959 жылы дайындап жарыққа шығарған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» басылымы қазақ фольклортану ғылымында бірінші ғылыми басылым, ал 1973 жылғы кітабы – халық ауыз әдебиетінің үлкен бір жанрын құрайтын – лиро-эпостық шығармаларға арналған бірінші монография болып табылады. Бұл еңбегінде Ы. Дүйсенбаев аталған шығармаларды жан-жақты талдап, әсіресе олардың көркемдік жүйесін тереңдеп қарастырды. Автор лиро-эпосқа қатысты біраз келелі мәселелерді күн тәртібіне қойып, оларды білгірлікпен саралап, өз заманы ғылымының деңгейіне сай шешуге күш салды. Осы еңбектерімен Ы. Дүйсенбаев қазақ фольклортану ғылымының әрі қарай дамып, алға басуына айтарлықтай үлес қосты.

Әдебиеттер

1. *Қозы Көрпеш – Баян сұлу*. Ғылыми басылым. Құрастырған, кіріспе мақала мен түсініктерін жазған Ы.Дүйсенбаев. – Алматы, 1959.
2. Дүйсенбаев Ы. Т. *Қазақтың лиро-эпосы*. – Алматы, 1973.
3. *Материалы И. Н. Березина*. Сектор восточных рукописей Архива СПб. филиала ИВ РАН: фонд №5, оп. 2/267.
4. *Материалы И. Н. Березина*. Сектор восточных рукописей Архива СПб. филиала ИВ РАН: В.4043.
5. *Материалы И. Н. Березина*. Сектор восточных рукописей Архива СПб. филиала ИВ РАН: фонд №5, оп. I, ед. хр.12.
6. *Материалы И. Н. Березина*. Сектор восточных рукописей Архива СПб. филиала ИВ РАН: В.4428.
7. Мұқатаева Қ. *Ы. Т. Дүйсенбаевтың ғылыми мұрасы*. Филол.ғылымдарының канд. дисс. автор. – Алматы, 2007.
8. Әуезов М. *Қозы Көрпеш – Баян сұлу // Классикалық зерттеулер*. 11-том. Мұхтар Әуезов. Фольклор туралы зерттеулер. – Алматы, 2012. – Б. 111-141.

9. Маргулан А. Х. *Очерк жизни и деятельности Ч. Ч. Валиханова* // Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах (1984-1985). Том 1. – Алма-Ата, 1984. – С.9-77.
10. Маргулан А. Х. *Научный комментарий к эпосу «Козы Корпеш – Баян сулу»* // Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах (1984-1985). Том 1. – Алма-Ата, 1984. – С.366-367.
11. Жұмалиев Қ. *Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері*. – Алматы, 1958.
12. Азибаева Б. У. *Казахский дастаный эпос*. – Алматы, 1998.
13. Әзібаева Б. *Қазақ дастандары*. – Алматы, 2009.

ӘОЖ 7.011.26

**ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ КИІМ
ҮЛГІЛЕРІНДЕГІ ОРТАҚТЫҚТАР МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІ
«МӘДЕНИЕТ: ТІЛ: ҚОҒАМ» ҮШТІГІ КОНТЕКСІНДЕ
ЗЕРТТЕУДІҢ МАҢЫЗЫ**

**IMPORTANCE OF RESEARCH IN THE CONTEXT OF THE
TRILOGY "CULTURE: LANGUAGE: SOCIETY" OF SIMILARITIES
AND DIFFERENCES OF SAMPLES OF TRADITIONAL CLOTHES OF
THE CONTEMPORARY TURKIC PEOPLES**

Гүлғайша САҒИДОЛДА*
Әсем ҚАЙРАТҚЫЗЫ**

Түйіндеме

Жалпыадамзаттық өркениеттегі түркі өркениетінің алатын орны туралы мәселе көптеген отандық және шетелдік мәдениеттанушы ғалымдардың зерттеулеріне арқау болғаны белгілі. Олардың еңбектерінде қазіргі түркі халықтарының этникалық мәдениеттерінің бастау-арналарын көне түркі және орта түркі дәуірлерінен іздестірудің, қазіргі түркі халықтарының дәстүрлі мәдениеттерін өзара салыстыра зерттей отырып, олардағы ортақтықтар мен өзіндік ерекшеліктерді айқындаудың өзектілігіне ерекше мән беріледі. Бұл мәселелер әлемдік жаһандану үдерісінде түркі әлемінің рухани-мәдени тұтастығын сақтап қалуды қажет етіп отырған қазіргі заман үшін де көкейкесті мәселе болып қала бермек. Осы орайда қазіргі түркі халықтарының дәстүрлі киім үлгілерін түркілік мәдениеттің құрамдас бөлігі тұрғысынан «Мәдениет: Тіл: Қоғам» үштігі контекстінде пәнаралық деңгейде зерттеудің маңызы зор. Мақалада түркілердің киім үлгілерінің ішінен семантикалық статусы жоғары бас киім және оның құс қауырсынының асыл тастармен араластырып сәнделуі, сондай-ақ киімдердің жағасына, өңіріне, етек-жеңіне, белбеуге, т.б. салынатын ою-өрнектер түркілердің дүние бейнесінің мифологиялық-діни және эстетикалық-символикалық фрагменттеріне қарай жетелейтін мәдени кодтар тұрғысынан сараланады.

Кілт сөздер: Түркілік ортақ мәдениет, түркілердің дәстүрлі киім үлгілері, түркілік дүниетаным, мәдени дүние бейнесі, киімнің сәндік-эстетикалық семантикасы, ою-өрнек өнері, киім өрнектеріндегі түркілік ортақтық.

* филология ғылымдарының докторы, профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Астана/Қазақстан.

Doctor of Philology, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University. Astana - Kazakhstan.
E-mail: asem963@mail.ru

** Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты. Астана/Қазақстан.
Master student of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Astana-Kazakhstan.

Summary

It is well-known that the question of the place of Turkic civilization in the whole world civilization has been studied by scientists of many national and foreign culturologists.

In their works, special attention is paid to the search of the origins of the ethnic cultures of modern Turkic peoples in the ancient Turkic and Middle Turkic epochs, comparative study of the traditional cultures of modern Turkic peoples and the relevance of identities and peculiarities in them.

These issues remain a vital issue for the contemporary world, which requires preservation of the spiritual and cultural integrity of the Turkic world during the globalization process. In this context, it is important to study traditional samples of traditional Turkic peoples from the point of view of the Turkish culture in the context of the trilogy "Culture: Language: Society".

In the article, among the samples of Turkic samples, the semantic status of high headdresses and the design of the bird hinged with its precious stones, as well as the coat, region, saddle, belt, etc. ornamental patterns are distinguished from the cultural codes point of view that lead to the mythological, religious and aesthetic-symbolic fragments of the Turkic world.

Keywords: Turkic Common Culture, Traditional Turkish Patterns, Turkic Ideology, Cultural Image, Decorative-Aesthetic Semantics of Apparel, Ornament Art, Turkish Commonwealth in Apparel.

Мәдениет бір ұрпақтың келесі ұрпаққа жолдаған өмір сүру тәсілі болғандықтан, осы жалғастықты, мұрагерлікті жүзеге асыратын салт-дәстүрлер жүйесінің құрамдас бөліктерінің бірі – ұлттық киім үлгісі этникалық мәдениеттің өзегін құрайды.

Киім белгілі дәрежеде адамдардың жас айырмашылығын, әлеуметтік ерекшеліктері мен этникалық ортасын танытады. Ұлттық киім – бай тарихи-мәдени мұра, оны зерттеу бізді өткен ғасырлардағы әдет-ғұрып, салт-дәстүр, халықтың хал-ахуалынан кең көлемде жан-жақты хабардар етеді. Түркі халықтарының ұлттық дәстүрлі киім үлгілерінде олардың этникалық тарихының іздері, мәдени-экономикалық және әлеуметтік-географиялық ерекшеліктерінен туындайтын көне дәстүрлері бой көрсетіп, әр түркі халқының төлтума әсемдік талғамы, қолданбалы өнері (кесте тігу, тоқыма үлгісі, зергерлік өнері және т.б.), тіптен, көрші елдердің киіну мәдениетіне әсер-ықпалы көрініс береді. Осы орайда түркі халықтарының дәстүрлі киім үлгілеріндегі, киіну мәдениеттеріндегі ортақтықтар мен өзіндік ерекшеліктерді саралап, олардың тарихи-эволюциялық дамуын түркілердің мәдени құндылықтарына қатысты кешенді зерттеулер негізінде жаңаша зерделеу түркітанудағы өзекті мәселелердің бірі саналады.

КСРО құрамындағы түркі халықтарының этнографиясы, оның ішінде дәстүрлі киім үлгілері ХХ ғасырдың 30-жылдарынан кең ауқымда зерттеле бастады. С. П. Толстов, С. М. Абрамзон, Б. Х. Кармышева, Т. А. Жданко, Г. П. Снесарев, К. Л. Задыхина, М. В. Сазонова, А. С. Морозова, В. П. Курылев, В. Н. Басилов, Г. Н. Симаков, О. Б. Наумова, А. В. Коновалов, В. А. Прищепова және т.б орыс ғалымдарының зерттеулерінде түркі халықтарының дәстүрлі мәдениеті жан-жақты сөз болды.

Түркі халықтарының дәстүрлі тұрмыстық мәдениетін, соның ішінде дәстүрлі киім үлгілерін зерттеуге қосқан В. В. Восторов, Х. А. Аргынбаев, И. В. Захаров, Д. Х. Кармышев, У. Д. Ходжаев, Х. А. Кауанов, М. С. Мұқанов, У. Х. Шалекенов, У. Джанибеков, С. Касиманов, С. Акатаев, Н. Э. Масанов, К. Ш. Шулембаев, Б. Ибраев, А. Т. Толеубаев, А. И. Мухамбетова, С. И. Аджигалиев, Б. Г. Нуржанов, З. Ж. Наурызбаева, Т. Х. Габитов, А. Б. Наурызбаева, А. А. Галиев, А. Б. Калышев, Т. Асемкулов, А. Ф. Бурковский, А. Джумагулов, Л. Т. Шинло, К. И. Антипина, К. Мамбеталиева, З. Л. Амитин-Шапиро, Т. Баялиева, М. Айтбаев, Б. Алымбаева, Н. Муравьева, А. Вамбери т.б. ғалымдардың қосқан үлестері ерен.

Түркілердің дәстүрлі киім-кешегі заттық-тұрмыстық мәдениеттің бірден-бір көрінісі ретінде олар ұстанған көшпелі және жартылай отырықшы өмір салтына сай, географиялық ортаның табиғатымен үйлесімділікте, жүріп-тұруға ыңғайлы болып келеді. Соған байланысты киім-кешек жүйесінде түркілік ортақтықты танытатын ортақ тұстармен қатар, түркі халықтарының әрқайсысының дара этникалық мәдениетінің төлтума болмыс-бітімін танытатын бір-біріне ұқсамайтын өзіндік ерекшеліктер де орын алады.

«Адам – Киім» жүйесінде белден жоғарғы жаққа киетін киімдердің, олардың детальдарының семантикалық статусының жоғары болуына, керісінше, адамның белден төмен киімдерінің (етік, дамбал, белшалғыш т.б.) және олардың детальдарының (етек, ышқыр, байпақ, ұлтан, ұлтарак, өкше т.б.) семантикалық статустарының төмен болуына дүниенің мифтік қабаттарына, мифтік танымдағы жұп символдарға қатысты түркілердің ежелгі таным-түсініктерінің ықпалы зор.

Түркілер ұғымында бас киімнің семантикалық статусы жоғары, оған көк әлемімен байланыстырылатын киелілік қасиет дарытылады. Қазақ рәсімдерін түркі халықтарында кездесіп жататын аналогтерімен салыстыра зерделеген этнограф Н. Шаханова бас киімнің сакральді

«жоғары жаққа» қатысты семантикалық статусын *құт* ұғымымен сабақтастыра қарастыра келіп, «*бас – «құт» мекендейтін, ұялайтын орын*» деген түсініктің бас киімнің «қасиетті, киелі» саналуына негіз болғандығын айтады [1, 58-61].

Бас киімді құстың қауырсыны араластырылып жасалатын әшекей бұйыммен сәндеу, киімдердің етек-жеңіне рәміздік ұғымды тұспалдайтын ою-өрнек элементтерін салу түркілердің мәдени дүние бейнесінің эстетикалық және мифологиялық - діни фрагменттеріне жетелейді. Мәселен, Моңғолиядағы түркі ескерткіштерін зерттеуші ғалым Д.Баяр өзінің «Моңғолия аймағындағы көк түркілердің тас мүсіндері» мақаласында Хул Асгат жерінен табылған тас плитада бөрік киген үш адамның бейнесі бейнеленгенін, суретте тымақты бас киімнің желкелігі, екі ұзын құлақшыны мен сәл шығыңқы маңдайшасы көрініс тапқанын баяндайды. 1958 жылы Күлтегін құрметіне арналған еске алу кешеніне жүргізілген қазба барысында табылған, тастан жасалған бас бөлігіндегі тәжді ғалымдар диадема деп таныған болатын. Бес сайлы тәжі іспеттес бөріктің маңдай бөлігінде қанатын қомдап ұшқалы тұрған алып *құстың бейнесі* суреттелген. Ұшқалы тұрған құстың маңдай бөлігінде суреттелуі, ерте көшпелілер дүниетанымында қайтыс болған адамның жаны көкке ұшып құсқа айналады деген пікірге саяды. Тағы бір қызықты мәлімет 2001 жылы Білге қаған кешеніндегі қазба барысында табылған бес тісті диадема. Мұнда да маңдай бөлігінде қанатын жайып тұрған құстың бейнесі суреттелген. Тәжінің немесе диадемасының маңдайшасына бейнеленген жыртқыш құс бейнесі тек түркі ақсүйектеріне тән белгі болған [2, 84–95].

Археологиялық мәліметтер мен жазба деректер әр кезеңде және әр территорияда «үш мүйізді» бас киімдер («тәждер») ер адамдармен қатар әйел адамдар ортасында да кең таралғанын айғақтайды [3, 64; 4, 54-55].

Бичикту-Бомның бір композициясында қолына бала ұстаған ұзын етекте шекпен киген *үш мүйізді бас киімді* әйел адам бейнеленген. Үш мүйізді бас киімді әйел Алтайдағы қудыргәлік қой тастағы көріністе де салынған. Үш мүйізді бас киім Жетісудағы әйел тас мүсіндерінің қатарында да орын алады. Г.Кубарев нақты әйел бейнесі бейнеленген және «*үш мүйізді тәжді*» тас мүсіндерді зерттеушілер балалар мен жауынгерлер қамқоршысы Ұмай ана бейнесімен жиі салыстырады [5, 157-158].

Халық мәдениетін таңбалайтын маңызды дереккөздердің бірі оның тілі десек, түркі тілдерінде бас киімнің тұтас өзіне қатысты қолданылатын атаулардың өзі сан түрлі болып келеді. Мәселен, *бөрік* [6] елтіріден, аң терісінен істелген, матамен тысталған, құлақсыз бас киім. Бөрік қазақтың ертеден келе жатқан ұлттық бас киімі болып, қыстық және жаздық бөрік болып бөлінеді. Қыстық бөрік ішіне жүн немесе мақта салып тігіледі. Ал жаздық бөрік мақта салынбай қос астарланып тігіледі [6, 110-113].

«Бөрік» сөзі түркі тілді халықтардың бәріне ортақ сөз. Бұл лексеманың этимологиясы жайлы ғалымдар әртүрлі пікір айтады. Көрнекті түркітанушы ғалым Н. К. Дмитриев бөріктің аң терісінен жасалуына байланысты бұл атауды «бөрі» сөзімен байланыстырады [7, 325]. Э. В. Севортянный пікірінше, «бөрік – бұ+рүк – бүрүк и далее бөрк – бүрк представляет собой производное, образовавшееся с помощью отглагольно-именного аффикса- /a/ – к от глагола бөр-буру «покрывать». Причем, «бөрк//бүрк» и все остальные, односложные формы представляют собой вторичные образования, явившиеся результатом редукции закрытого гласного второго слога и стяжения двусложной производной обнови в односложную» [8, 152].

Сол сияқты *жыға* атауының түркі тілдерінде үш түрлі мағынада қолданылатыны байқалады: *құс қауырсыны, асыл тасты алтын әшекей* (екеуі де бас киімдікі) және *бас киімнің тұтас өзіне* қатысты қолданылады. Қазақ тілінде *жыға* - «қылыш өтпес үшін батырлардың бас киімінің артқы жиегіне бастырылған зат». *Жыға* атауы қазақ тілінде «қыздардың бас киіміне қадайтын құс қауырсыны» деп те түсіндіріледі. Өзбектерде *жыға* – «сопақша металға түрлі түсті асыл тас, құс қауырсыны орнатылған әшекей». Бұл әшекейді бас киіміне үйлену тойында күйеу жігіт те, сүндетке отырғызылған күні жас бала да тағады. *Жыға* түркімен тілінде де көнерген сөз ретінде сақталған, онда да екі түрлі мәнде: «кітаптың бет аралығына белгі ретінде салып қоятын құс қауырсыны және сұлтан, яғни алтынды әшекей. Қырғыз тілінде *жыға* деп қалыңдық және хан киетін биік бас киімді, сұлтанды (әшекейді, асылды) айтады. Ол - Осман түріктерінің тілінде де солай: «аграфь, султан на чалме» және «головное украшение новобрачных» делінген. Түркі тілдеріндегі осы *жыға* атауы – парсы сөзі [9, 134].

Қазақтарда қыз баланың, сал-серілердің бас киіміне *үкі* қадау дәстүрі о баста табиғаттан тысқары, пайымдауға сыя бермейтін сиқырлы – сұғанақ күштердің, дәлірек айтқанда, жын, перілердің «салқынын» бойына тартып, пәле-жаладан, сұқ көзден, ауру-сырқаудан

сақтайды-мыс деген көне наным-сенімімен сабақтасады. Қымбат аң елтірісімен көмкеріліп, төбесіне үкі қадалатын ұлттық баскиім – көмшат бөрікті ерлер де, қыздар да киген. *Үкілі көмшат бөрік* бойжеткендерге арналып айрықша сәнмен тігілген [9,75].

Камшат бөрік.

Үкілі көмшат бөрік

Қазақтар тіл көзден сақтау үшін *үкі* мен *тұмарды* қатар пайдаланса, түріктер негізінен *тұмарға* ерекше мән береді. Мәселен, түріктердің әшекей бұйымдары «*takılar*» деп жалпы аталады, яғни қазақ және түрік тілдеріне ортақ *taq-* «тағу» түбір етістігіне барып саятын «тағынатын заттар». Тақылардың бірі - *hamaylı*. Ішінде құран сүрелері мен аяттары жазылған мойынға тағатын әшекей. Қолтықтан белге дейінгі аралықта түсіп тұрады. Пішіні үшбұрышты немесе ромб тәріздес келеді. Осман дәуірінде *hamaylı* адамдарды тіл көзден және басқа да жамандықтардан қорғау үшін тағылған. Ұшына міндетті түрде теңге, сақина тағылады [10, 12].

Хамайлы

Түріктердің *hamaylı* әшекейі қазақтың тіл-көзден сақтау үшін мойынға тағынатын *тұмары*мен семантикалық-функционалдық жағынан толық сәйкес келеді. Тұмардың тұмарша, бойтұмар деп аталатын түрлерін зергерлер күмістен бұрыштап немесе жұмыр түтікше тәріздендіріп жасаған, ішіне құран сүрелері жазылған қағаз салынады және басқа да тіл-көзден сақтайтын нәрселер қолданылады [10, 107]. Мұндай наным-сенімнен туындаған үрдіс киімді солға қаусырыну, киімнің жағасына, шалғайына, етек-жеңіне оқа тігу, кимешектің өңіріне, жақтауына ою-өрнек салып, кесте жүргізу т.б. түрінде де көрініс береді.

Түркілердің дәстүрлі киіну мәдениетіндегі ортақтықтардың бірі – киімнің сәндік-эстетикалық үлгілеріне, әшекей бұйымдарға оюлар мен өрнектерді басты элементтер ретінде қолдануында. Мәселен, қазақтардағы киімнің жаға-жеңіне, өңіріне кестеленетін, сондай-ақ сырға, шашбау, белбеу т.б. киім аксессуарлары бетіне салынатын ою-өрнектердің *өсімдік типтес, зооморфтық, торлы, шимай, ирек, шырмауық, төртайшық, егізжұп, қосмүйіз, тоғызтөбе, қырықмүйіз, төрткүл, бесбас, сегізгүл, алтыбасар, бестемше, онекі таспа* т.б. түрлері түркі халықтарының көбінде кездеседі.

Қазақ халқының дәстүрлі тұрмыстық-заттық мәдениетінде ою-өрнектердің: 1) өсімдіктердің гүлі, жапырағы, сабағы, дәні т.б. негізгі элементтері бейнеленетін өсімдік типті; 2) жануарларды, яғни аң-құс, балық т.б. түрлі жәндіктерді және олардың мүшелерін бейнелейтін зооморфтық типі; 3) дөңгелек, ирек, шимай, торкөз т.б. түрде көрініс беретін космонологиялық типтері орын алады. Дегенмен зооморфтық үлгіге басымдылық беріледі. «Арқар мүйіз», «Қошқар мүйіз» оюлары халқымыздың күнделікті тұтыну заттарында, үй мүліктерінде әсемдік сипатта жиі қолданылады [11, 12].

Мұндай негізгі өрнек түрлерінен бөлек қазақ шеберлері көп қолданылатын ою-өрнек элементтерінің мынадай атаулары бар:

1) Аспан әлеміндегі құбылыстарға байланысты өрнектер: ай, күн, жұлдыз, айшық, аймүйіз, құс жолы, жұлдызша, кемпірқосақ т.б.

2) Заттардың атауына байланысты өрнектер: балға, балта, тарақ, балдақ, күмбез, табақ, қарамақ т.б.

3) Эпиграфиялық өрнектер – яғни жазуды өрнек тәріздендіріп, белгілі бір заттың бейнесіне келтіре әдемілеп, астарлап жазу.

4) Ру таңбалары мен ел таңбалары және малға салынатын ентаңбаларға байланысты ою-өрнек элементтері: тұмар, айшық, босаға, абақ, тарақ, көз, шөмгіш, шылбыр, көсеу, ашамай т.б. [11, 29].

Қазақ ою-өрнектерінің негізгі типтері

Қазақтардың тұрмыстық мәдениетінде «бақыт-береке, байлықтың және мал-жанның көбеюінің символы» ретінде ұғынылатын «қошқармүйіз» ою-өрнегі сырмақта, басқұрда, алашада, кілемде, былғары, сүйек, ағаш зергерлік бұйымдардың барлық түрлерінде кеңінен қолданылады. Қазақтың «қошқар мүйіз» оюымен семантика-графикалық тұрғыдан сәйкес түсіп жататын түрік халқының «қошбоунузу» (қош «қошқар», боунуз «мүйіз») оюы тұрмыстық заттарды сәндеудегі негізгі элемент болып табылады [12, 167].

Қошқар мүйіз

Қошбоунузу

Қошқар мүйізге ұқсайтын түрікте «Eli belinde» (сөзбе-сөз: қолы белінде) өрнегі де бар. Қошбоунузу өрнегінде қошқардың екі мүйізі екі жаққа иіліп тұрса, «Eli belinde» өрнегінде адам екі қолымен белін таянып тұрады. «Қосбоунузу» еркек, «elibelinde» әйел түсінігінде қолданылады. Бұл екі өрнектің қосындысынан «bereket» өрнегі келіп шығады. Берекет сөзінің мағынасы береке, бақыт ұғымын береді. Демек, бұл өрнектер екі халықта тек сыртқы бейнесі жағынан ғана емес, арқалайтын символдық мәні тұрғысынан да ортақтық құрайды [10, 24].

Elibelinde

Bereket

Қазақ және түрік халықтарының дәстүрлі киім үлгілерінде «қошқар мүйіз» тобына енетін ою-өрнектер киімнің жаға-жеңіне, өңірлеріне зер жіппен кестеленіп, киімнің эстетикалық-сәндік және символикалық-нанымдық (ырымдау) семантикасын жетілдіруге қатысады.

Сайып келгенде, қазіргі түркі халықтарының дәстүрлі киім үлгілерінде және олардың атауларында ұқсастықтар көптеп кездеседі. Мұның басты себебін түркілік мәдениеттің тарихи тектестігімен, түркі әлемінің жалпытүркілік, арғытүркілік, көнетүркі және ортатүркілік кезеңдердегі біртұтастығымен түсіндіруге болады. Түркі халықтарының әрқайсысының төлтума этникалық мәдениеті олардың дәстүрлі киім үлгілерінде өзіндік ерекшеліктерді қалыптастырғаны сөзсіз.

Дәстүрлі ұлттық киім үлгілері және олардың сәндік-эстетикалық безендірілуіндегі ұлттық нақыш – әр заманның талабына сай толықтырыла, жетілдіріле отырып ұрпақтан ұрпаққа мирастыққа қалдырылатын ұлт мәдениетінің баға жетпес асыл қазынасы. Олай болса, түркі халықтарының дәстүрлі киім үлгілерінің көне нұсқаларын, жоспарлы түрде кең көлемді далалық экспедициялар ұйымдастыру арқылы жинауды ел аузындағы мәліметтерді жазып алумен қатар жүргізу; заманауи техникалық жетістіктерді пайдалана отырып құжаттау; мұражайлардағы киім-кешектерге жаратылған мата, аң терілері, былғары, шекпен, жұқа киіз т.б. бұйымдардың сақталу және өңі тоза бастағандарын қайта қалпына келтіріп, арнайы альбомдар, буклеттер шығару; киім-кешек және әшекей-бұйымдар, киім детальдарына салынатын ою-өрнектер атауларын салыстырмалы тұрғыдан арнайы зерттеу, лексикографиялаудың арнайы нысанына алу [1] түркі әлемінің мәдени құндылықтарын сақтау және кеңінен насихаттау, келер ұрпаққа табыс ету ісіне қосылатын үлкен үлес болмақ.

Әдебиеттер

1. Шаханова Н. *Мир традиционной культуры казахов.* – Алматы: Қазақстан, 1998. – 169 с.
2. Баяр Д. *Каменные монументы как тюрков на территории Монголии // Тюркское наследие Евразии VI-VIII вв.* – Астана: Түркі мұрасы, 2012. – 227 б.
3. Курманкулов Ж., Жаныбеков Б.Ш. *Каменное изваяние шаманки в «трехрогом» головном уборе из Северного Прибалхашья // Маргулановские чтения. Тезисы.* – Петропавловск, 1992. – 400 с. б.;
4. Ермоленко Л.Н. *К проблеме изваяний в «трехрогих» головных уборах.* Вып.1. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 1995. – 353 с.

5. Табалдиев К. *Наскальные гравюры древних тюрок Алтая раннесредневековые тюрки Тянь-Шаня* // Тюркское наследие Евразии VI-VIII вв. – Астана: Түрк мұрасы, 2012. – 227 б.
6. Сагидолда Г. С. *Түркі-моңғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері*. – Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2011. – 304 б.
7. Дмитриев Н. К. *Грамматика башкирского языка*. Издательство Академии Наук СССР, 1948. – 493 с.
8. Севортян Э. В. *Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву "Б"* /АН СССР.Ин-т языкознания. – Москва: Наука,1978. – 349с.
9. *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі*. Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 869 б.
10. *Geleneksel Türk Giysi Aksesuarları*. – Ankara, 2012. – 76 б.
11. *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі*. – Алматы, 1996. – №9. – 559 б.
12. Өмірбекова М. Ш. *Қазақ ұлттық киімінің лексикасы*. – Алматы: Дәуір, 2015. – 465 б.

ХАЛЫҚ ӨНЕРІНДЕГІ АКТЕРЛІК ЭЛЕМЕНТТЕР
THEATRICAL AND ACTOR'S ELEMENTS IN NATIONAL CREATION

Кәрімбек СЕЙТМЕТОВ*
Айткүл СЕЙТМЕТОВА**

Түйіндеме

Мақалада қазақтың кәсіби актерлік өнерінің тууына, қалыптасуына негіз болған халықтың тұрмыс-салтына, әдеп-ғұрыпына байланысты лирикалық өлеңдердің, эпикалық жыр-дастандардың, айтыс өлеңдерінің, шешендік сөз сайыстарының құрылысынан актерлік өнер элементтері айқындалып зерделенген. Актерлік орындаушылық өнер элементтерінің фольклордағы үйлену салтына, жерлеу ғұрыпына байланысты тұрмыс-салт өлеңдеріндегі көріністері айқындалған.

Кілт сөздер: Фольклор, дәстүр, актер, орындаушылық, театр өнері, актерлік өнер.

Summary

Kazakh professional actors were the basis for the formation of the birth of the art of living, a way of ethics-related ғұрыпна questions lyric poetry, epic poetry cycle of poems Oratory, studied acting elements of art defined the construction of the contest. Actor performing arts folklore elements related to the overall tenor of the way of the wedding, funeral defined өлеңдеріндегі scenes of everyday life.

Keywords: Folklore, tradition, actors, theater arts, theater performance, the actor's art.

Адамзат тарихындағы рухани мәдениеттің маңызды саласы - театр сахнасында орындалатын актерлік өнер. Актерлік өнер әлемдегі барлық халықтардың эстетикалық танымының көрсеткіші болып есептеледі. Ахмет Байтұрсынов театр сахнасында өмір шындығының актер өнері арқылы бейнеленуін былайша атап көрсетеді: "Уақиға көз алдында болып, адамдардың тіршілік жүзінде айтысып-тартысып өмір кешкенін көреміз. Тіршілік майданында адамдардың ақылы жеткенше амалдап қайратына қарай қару қылып алысқаны, арбағаны, қуанғаны,

* Өнертану ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры, Түркістан-Қазақстан.
Candidate of Art Criticism, Professor of K.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University. E-mail: seytmetov_karimbek@mail.ru

** Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы, Түркістан-Қазақстан.
A senior lecturer of the K.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University. Turkestan, Kazakhstan. E-mail: aitkul.seitmetova@mail.ru

жылағаны, ойнағаны, күлгені, сүйінгені, жауласқаны өмір жүзіндегідей көрініп көз алдыңнан өтеді" [1, 457].

Актерлік – ата-бабалық салт-дәстүрлерден, әдет-ғұрыптардан бастау алатын өнер. М. Әуезов "...театр өнеріне елдің салты, ескі өнері беретін жем өте көп. Біздің елде театр ерте күннен бар болатын" [2, 28], – дейді. Ғасырлар бойы адамдар ұрпақтары орындаушылық өнердің осы түрін ерекше ықыласпен қабылдайды. К.С. Станиславский барлық жастағы актерлер өнерінің адамдарды қоршаған тіршілік тынысымен үндесе – өріліп отыруына ерекше мән береді: "Біздің ісіміз жаратылыстың табиғи заңдары бойынша өмір мен искусствоның біздің көз алдымызда өріс алып келе жатқан эволюциясын шын көңілмен, жақсы ықыласпен бақылап отыру... Актер творчествосының процестері де өзінің табиғи, жаратынды негіздері жағынан қарттар үшін қандай болса жас ұрпақтар үшін де сол күйінде болмақ" [3, 642]. Демек, актерлік өнердің халық этикасы аясында қалыптаса, дами келе өркениеттің даму кезеңдеріне ұласатыны айқындалады.

Актерлік орындаушылық өнер – әлем мәдениетіндегі театрдың пайда болуы мен қалыптасуындағы негізгі арна. Актерлік орындаушылық өнердің тууы мен қалыптасуы дүние жүзі халықтарының фольклорлық ұлттық ойын-сауықтары мен әдет-ғұрып, салт-жырларынан бастау алады. Мысалы, славяндардағы скоморохтар, грузиндердегі берикаоба, өзбектер мен тәжіктердегі масқарампаздар мен қызықшылар – бәрі де халық өнерінің қойнауынан өсіп-өнетін актерлік орындаушылықтың үлгілері. Актерлік – орындаушы мен қабылдаушы қауымның психологиялық байланысын қалыптастыратын өнер. Ежелгі Эллада мәдениетінің қаймағы болған грек театрының репертуарлары халықтың тұрмыс-салтындағы еңбек, шаруашылық кәсіп дәстүрлерін, фольклордағы мифтік сюжеттерді, қанатты сөздерді, ән әуендерін, билерді пайдаланатын болған. Ал, қазақ мәдениетінің қайнар көзі – фольклордағы арналардың актерлік орындаушылық өнерге негіз болғаны – өнердің эстетикалық табиғатын айқындайтын басты ерекшелік.

Қазақ мәдениетіндегі кәсіби актерлік өнердің тууына, қалыптасуына негіз болған халықтық драматургиялық шығармашылықты профессор С. А. Қасқабасов үш топқа саралап, ғылыми жүйелеп, жіктейді: "Бірінші топқа түрлі-түрлі тұрмыстық және шығармашылық әдет-ғұрыптары, үйлену мен жерлеу салты жораларымен қосыла жүретін әр түрлі әрекеттер мен ауызша поэтикалық шығармалар жатады. Оларды біз шартты түрде "халықтық

драматургиялық шығармашылықтың календарлық еңбек және әдет-ғұрып, салт формалары" деп атадық. "Екінші топты әр түрлі рулардан, тайпалардан, аудандардан, аймақтардан көп адам келген халықтық жиындар мен әр қилы салтанаттар кезінде орындалатын сан алуан халық ойындары мен көңіл көтеру сипатындағы көрсетілімдер құрайды. Бұл топ "халықтық драматургиялық шығармашылықтың арнайы көңіл көтеру – ойындық формалары" деп аталады. Ақырында, үшінші топқа сал-серілер аталатын әнші-ақындардың және өнерпаз сауыққой – сайқымазақтардың және жәрмеңкедегі жартылай кәсіби актерлердің, сонымен бірге ХХ ғасыр басындағы ұйымдастырылған алғашқы драмалық үйірмелердің қызметтері де кіреді" [4, 7-8]. Бұл жіктеуден қазақ мәдениетіндегі актерлік өнердің ежелгі бастаулары мен кәсіби даралану, мамандану дәстүр жалғастығы тұрғысында бағалаудың жүйелілігі саралана көрінеді. Актерлік өнердің қазақтың ұлттық мәдениетіндегі бастау көздерін, халықтық негіздерін жан-жақты ашу, айқындау аса маңызды мәселе.

Қай ұлттың өнерін мысалға алсақ та ол өнер ғайыптан, өздігінен көктен түсе қалмайды. Оның туатын, туындайтын орны, ошағы болады. Сол топырақта дүниеге келген өнер белгілі бір шартқа, болмысқа, ұлттық құбылысқа бағынады. Ұлттық өнеріміздің, оның ішіндегі актерлік өнер түрінің дүниеге келу орны – халық арасы, ел іші, халық шығармалары. Сол халық шығармаларының сахна өнеріне етене жақын үлгілерін әдеби-эстетикалық көркем сипатқа жеткізіп келген орындаушыларды дала актерлері ретінде түсінеміз. Актерлік өнердің тууы мен қалыптасуына негіз болған ежелден қалыптасқан ұлттық ойын-сауықтар, әдет-ғұрып, салт-дәстүр рәсімдері кезіндегі көріністер М. Әуезов айтқан ұлттық өнердегі дала (қыр) театры ұғымын байқатады. Зерттеушілер Ш. Құсайынов пен Ы. Дүйсенбаев та ауыз әдебиеті мен халық ойындарының рухани мәдениетіндегі дала театры болатындығын айтады: "Театры жоқ елдің театр орнына көретін сауығы – еңбек мерекелері мен өлгенге ас беру, қыз ұзату, бала сүндеттеу сияқты ойын-тойларының өзекті арқауы ән мен күй, драмалық театр элементіне жататын халық ойындары болғаны да даусыз" [5, 81]. Драматург-жазушы Қ. Мұхамеджанов "Қазақ драматургиясының даму жолдары" атты зерттеуінде халық шығармашылығы түрлерінде "театр-драмалық элементтері мол жатты" [6, 425], –дейді.

Фольклор – өнер атаулының қайнар көзі. Профессор Р.Нұрғалиев: "Қазақ драматургиясының барлық жанрларының негізгі

қайнар көзі, алтын арқауы, күре тамыры – ауыз әдебиеті, фольклордың сан-алуан нұсқалары", –дейді [7, 216].

Ойын-сауықтар, әдет-ғұрып, салт-дәстүр рәсімдері кезінде орындалатын тұрмыс-салт, айтыс өлеңдерін, лирикалық дастандарды орындаушылардың шығармашылығында театр, актер өнері заңдылықтарына сәйкес элементтердің болуының, ғасырлар бойы қалыптасқаны, әрине, кейінгі дамудағы классикалық кәсіби актерлік дәстүрге эстетикалық іргетас болды. Зерттеуші Е. Жакыповтың пікірі де біздің ойымызбен үндес: "...бұл салт-ғұрыптар пьесаға деталь болып енгенімен сахнаға, режиссер ісіне ұтымды. Ол сонда көріктеніп, ажарын ашады. Ал, пьесаның нағыз негізі – фольклорлық кесек туындылар" [8, 29].

Қазақтың кәсіби актерлік өнерінің тууына, қалыптасуына негіз болған фольклорлық-этнографиялық ұлттық дәстүрдегі тұрмыс-салт ойын-сауықтар мен әдет-ғұрыптар, өлең-жырлар, шешендік қанатты сөздер, лирикалық және айтыс өлеңдері, жыршылық, бақсылық ойындарды орындаушылық тұрғысында арнайы қарастыру, халқымыздың ертеден дәріптеп, қастерлеп келген ұлттық халық өнерлеріндегі актерлік шеберліктің тегін тектеу, болмысын тану – мақаланың басты мақсаты.

Қазақ театрындағы актерлік өнердің дүниеге келіп, қалыптасуына ерекше ықпал етуші көне ауыз әдеби шығармашылығы мұраларында, халқымыздың актерлік өнерінің бастауы болған фольклорлық шығармалар. Олай болса, алдымен ұлттық өнеріміздің өзегі болатын қазақтың ескіден келе жатқан көне ауыз әдеби мұраларынан актерлік өнердің элементтерін іздестіруге болады.

Қазақтың мәдениеті тарихындағы кәсіби актерлік өнердің тууына, қалыптасуына негіз болған фольклорлық-этнографиялық ұлттық дәстүрдегі тұрмыс-салт ойын-сауықтары мен әдет-ғұрыптар, өлең-жырлар, шешендік қанатты сөздер, лирикалық және айтыс өлеңдер, жыршылық, бақсылық ойын. Бұлар жайында халқымыздың тұрмысы мен кәсіпшілігінен, рухани байлығынан, эстетикалық талғамынан мәлімет мол. Рас, ол кездегі алуан түрлі орындаушылық өнер түрлерін қазіргіше актерлік өнер деп атамағанымен, оған негіз боларлықтай актерлік өнер элементтерін молынан кездестіруімізге болады.

Қазақ фольклорындағы үйлену салтына байланысты ауыз әдебиеті мұраларына жататын "Жар-жар", "Беташар", "Қоштасу", "Сыңсу" өлеңдері актерлік ойынға икемделген, сахнада әрекет туғызатын орындаушылық өнер түрі. Бұған қатысатындардың әр

қайсысы өзіне ғана лайық міндетін рөл сияқты бұлжытпай, асқан шеберлікпен жоғары көркемдік деңгейде орындап отырған. Мұнда сахналық әрекетке, орындаушылық өнерге қажет көркемдік құбылыстарды, тіпті дайын мизансценаларды кездестіруге болады. Синкретистік өнерге лайық мазмұн – сипат мұнда мол, ұлттық музыкалық театрдың дайын үлгілері бар.

"Жар-жар" өлеңінің екі топқа бөлініп, яғни, қыз бен жігіт болып топтасып, алма-кезек айтысуынан сахналық сөз қатынасын, ішкі мағыналық тартысты, ой қозғалысын танытатынын, театр тілімен айтқанда мизансценаны аңғарамыз [9, 19]. "Жар-жар" өлеңінің құрылысында сахна туындысына тән ұзатылар қыздың трагедиялық мұны, жігіттер айтатын жұбатудың романтикалық-реалистік әуені араласа келе өлеңдегі драмалық, трагедиялық хал-ахуалды шынайы сахналық туындымен үндестіреді. М. Әуезов халық әдебиетіндегі осындай жанрлардың театр сахнасы үшін дайын шығармалар екендігін айтқан еді. "... ұзатылатын қыздың тойында еркек пен әйел қақ жарылып алып айтысатын "Жар-жар" мен "Беташар" бүгінгі заманның сахнасына қою үшін ешбір қосымша керек қылмайды. Солар сияқты толып жатқан айтыс өлеңдерінің қай-қайсысы болса да қалай болса солай қоюға болады" [10, 53]. Ұлы суреткердің өзі осы айтқан пікіріне орай атаған өлеңдерді өзінің пьесаларында үйлестіре пайдаланды. Оған "Қарагөз" пьесасында Асан сал мен Сырым бастаған топтардың айтқан "Жар-жары" мысал бола алады. Қарагөздегі "Жар-жар" сахнасындағы трагедиялық оқиғаның мұңды бояуын қалыңдатып, Мөржан тобының наразылығын араластыру арқылы тартысты ширықтыра, оқиғаны шиеленістіре түсуге дәнекер болады [11, 214-216].

"Сыңсу" өлеңінің мазмұны да актерлік өнер элементтеріне тән лирикалық мұңды, сахналық психологиялық ішкі көңіл-күй, сезім толғаныстарын байқатады. Өлеңнің ішкі мағыналық кеңістігінде ата-анасымен, ауылымен, туыс-жақындарымен, құрбы-құрдастарымен қимай қоштасуы, жат-жұртқа амалсыз кетіп бара жатқаны, қам көңілді іштей торығуы, егілуі сахнадағы кейіпкердің келбетіне келеді. Қыздың егілген қалпына қосыла елжіреген, кейбіреуінің қызды жұбатқан көңіл-күйі де актер ойынына ұқсас. Қыз жеңгелерінің қыздың оң жақтағы өткінші дәуренін қимай, ұзатылуды еріксіз мойындайтын мұңды әуен-сарын (аужар) айтуы – бәрі де актерлік іс-әрекеттерден айнымайтын ұлттық салт-дәстүрдің сахналық суретін танытады.

Актерлік өнердің халықтық тұрмыс-салт аясында қалыптасуының жарқын үлгісі – "Беташар" өлеңі. "Беташар" - әншілігі, домбыра

тартатын қабілеті жоғары ақындық өнер иесінің шығармашылық тұлғасымен көрермен-тыңдаушы халықтың алдында орындалатын тәлім-тәрбиелік насихат өлеңі. Өлеңнің композициялық құрылысында көпшілікті көңілді ететін әзіл-қалжың, юмор, ирония, сарказм бейнелеулері мол қолданылады. "Беташарды" айтушы ақынның, келіннің, тыңдаушы қауымның іс-әрекеттері, мінезделуі (келіннің ақ желек бүркенуі, жұртқа тағзым етуі, тыңдаушылардың ду-ду әңгімемен, күлкімен қабылдауы, өлеңнің сюжеттік- композициялық құрылыммен белгілі әуенмен орындалуы және т.б.) – бәрі де актерлер қатысатын сахналық қойылымның психологиялық шығармашылық қалпын көрсетеді. Яғни, "Беташардағы" келін оның ата-енесі, ауыл ақсақалдары, қайнағалары мен қайнылары, қайын сіңлілері – бәрі де сахнадағы актерлердей өзара қарым-қатынастар желісінде танылады. Ал "Беташар" айтушының осы тойдың негізгі жүргізушісі, жетекшісі тұлғасында болуы сахналық қойылымның режиссері секілді көрінеді. Орындаушының суырыпсалма ақындығы, әуез аспабын меңгерген өнерпаздығы, ауыл адамдарының мінез-құлқын, келіннің білуі тиісті өнеге ұлағатын жетік білетін психолог екендігі, өлеңді жырлау үстіндегі дене қимылдары мен бет-әлпет құбылыстары оның актерлік өнер элементтерін жинақтаған шеберлік тұлғасын аңғартады.

"Сыңсу" жырын айтушы арудың ішкі психологиялық көңіл-күй құбылыстарын білдіретін сәттер, "Беташарды" орындаушы ақынның өлең жолдарын алуан түрлі әуезге салып құбылта, күлдіре көпшілік назарын өзіне аударып әр қилы әрекеттер жасауы, актердің сахнада берілген жағдайға байланысты өтетін тірлік-тіршілігі. Қазақ фольклорындағы үйлену салты өлеңдері – М.Әуезовтің пікірінше көшпенділер мәдениетіндегі актерлік өнер элементтерін жинақтаған шығармалар.

Қазақ фольклорындағы жерлеу ғұрыптарына қатысты "Қоштасу", "Естірту", "Жоқтау", "Көңіл айту" мұң-шер өлеңдері – сахналық қойылымдарға жақын актерлік өнер элементтерін танытатын шығармалар. Бұл өлеңдер – актерлік өнердегі монолог қызметімен ұқсас, тектес сахналық-поэтикалық туындылар. Бұлардың актерлік өнерге, сахналық қойылымға жақын қасиеттерінің бірі – оның белгілі бір жағдайға, белгілі бір оқиғаға байланысты айтылып отыруында болып табылады. Міне, осы жағынан біздің сахналық өнерімізге, актерлік ойынымызға жақындығын байқасақ, екінші жағынан, оның суырыпсалмалық қалыпта, яғни, қолма-қол, не күні бұрын шығару

тәсілінің өзінен орындаушылық өнер түрін көреміз. Ал өлеңнің "Қоштасу" түрінің М.Әуезов мынадай ерекшелігін ажыратып, атап өткен: "Жалпы қоштасу түрінде айтылғанмен, бұл жырлардың мазмұны, сыр-сипаты әралуан болып келеді. Мәселен, өмірмен қоштасу, туған жермен қоштасу, ғашық жарлардың айырылысуы, жақын достан, жүйрік аттан, қыран құстан айырылу, тағы басқалар" [12, 3]. Ажал келіп, өлім сағаты соғар алдында қарт ата, аяулы ана балаларымен бақұлдасып, артына өсиет қалдырады, өмірді қимаған зарын, жетпей кеткен мұратын, ащы арманын айтады.

"Қоштасудың" мол тараған бір тақырыбы елі-жұртымен, туған жерімен қоштасуға байланысты туған нағыз халықтық тақырып. Ауылы ауа көшіп бара жатқанда мұндай өлеңді ақындар шығарған. Кейде сол ауылдың қыз-бозбаласы шығарып, соңына дүйім ел, тұтас ру айтатын болған" [13, 3]. М.Әуезов аузымен аталып отырған "қоштасулар" бойынан біздің актерлік өнерімізге тиелесі, сахна өнеріне қатысты, адам психикасын толғантатын, ішкі көңіл-күйді қозғайтын, бейнелеуге жақын көптеген элементтер түрлерін көреміз. Мұнда сонымен қатар, автор көрсеткендей "қоштасу" сәттерінің бір түрі, ол адамның өмірімен "қоштасуы" өте ауыр, трагедиялық хал. Осы сәтті актерлік орындау түріне алсақ, онда біз өмірмен "қоштасушы" ананың не атаның өтіп жатқан оқиғаға байланысты ішкі психологиялық иірімдерін, адам жан дүниесіндегі толқуларды, ішкі әрекет арқылы туындайтын сезім дүниесін, қасындағылармен өтетін қарым-қатынасын және оның сол сәттегі ағайын-туған, балаларына арналған өсиет ретінде айтылар монологтарына куә болған болар едік. Монологты айтушы үнінің біртіндеп әлсірей бастағандығын, оның көз алдынан өткен өмір суреттерінің біртіндеп баяу өтіп жатқанын ол іштей көріп не сезген күй кешер еді. Әрине бұл көріністер бірнеше адамның қатысуымен өтетін көпшілік сахнасына айналған болар еді. Ал мұны сахналық тілге айналдырсақ, К. С. Станиславскийдің "Орта зейін шеңбері" элементін еске түсірген болар едік. "Орта зейін шеңбері – ауқымды әрекет желісіне қазықталған. Ол кіші зейін шеңберіне қарағанда кең кеңістік тілейді. Бұл екі-үш немесе төрт-бес адамдық шағын көріністерді қамтып ойнауға қолайлы. Творчестволық ауа райы, шет-шегарасы, кеңістік пен ара-қатынастар да соған ыңғайланған" [14, 4]. Одан кейінгі "туған жермен қоштасу" кезін актерлік ойын өрнегіне айналдырсақ, "қоштасушы" кейіпкердің сахна төрінде елін, жерін қимай ішкі дүниесі астан-кестен күйге түсіп, қатты психологиялық күй кешу сәттерінен туындаған сыртқы физикалық

әрекет түрін көрген болар едік. Бұл көріністе орындаушы актердің сөзбен де, сөзсіз де іс-әрекет арқылы "қоштасу" түрін атқаруына болатынын байқауға болады. Мысалға, М.Әуезовтің "Еңлік-Кебегіндегі" Еңліктің қоштасу өлеңінен [15, 246] халық эстетикасы мен кәсіби актерлік шығармашылықтың, көркемдік шешіммен үйлесім тапқанын көреміз. Әнмен айтылатын монолог рухындағы "Елім-ай" сынды өлеңдері [16, 388] сахнада актермен көпшілік топ қосылып айтатын халықтық трагедия түрінде болады. Туған елмен қоштасу түрінде болып келетін осындай өлеңдер "Қозы Көрпеш-Баян сұлу", "Еңлік-Кебек", "Қыз Жібек" дастандарында да кездеседі. Бұлардан адамның сағыну, қоштасу, алыстағыны іздеу, оған құмарту сияқты сәттерін байқасақ, соған байланысты ғажап актерлік ойын өрнектерінің әр түрлі сезім түрлеріне құрылған, ішкі толғаныстардан туындаған актер жан дүниесінің өзгеше бір ойын ерекшелігі көрінеді. "Қоштасу" өлеңінің айтылу, орындалу түрінің өзі ұлттық салт-дәстүрімізге құрылған, актердің сахнадағы ойын-өрнегінің аса бір көрнекті тұсын көрсетеді. Сондай-ақ қоштасу түрлерін орындаушы адамдардың актер тәріздес мизансценалық тәсілді пайдалануы, оларды нақты бір музыкалық аспаптың сүйемелдеуі, күйзеліске түсуі актердің сахналық элементтерді пайдалану сәттерін көз алдына келтіреді. Егер біз осы "Қоштасу" сахнасының белгілі бір көрінісін нақты бір ойын өрнегі деп алсақ, онда сахнадан белгілі бір мұңлы музыкаға бағындырылған топтық не жеке мизансценаларға құрылған шағын сахналық көрініске куә болған болар едік. Сонымен бірге орындаушы әрбір өлең жырларын кейіпкер монологы үлгісіндегі сөйлеу тәсілдерін пайдаланып, тебірене қоштасқан. Автор атап айтқандай, "қоштасу" өлеңдерінің түрлері көп. Олардың барлығынан да сан алуан сахналық элементтер мен актерлік орындауға ыңғайлы өлеңдерді айқын аңғаруға болады. Халықтық жыр-дастандар қаһармандарының нағыз драмалық өмірін бейнелейтін дайын сюжет, дайын пьеса болса, актерлер үшін тұрмыс-салттық бейнелеу тәсілдерін қолданған шеберлік мектебі болды.

Жоғарыдағы тәріздес актерлік өнерімізге негіз боларлық, сахнада орындауға дайын салт-дәстүріміздің бірі – "естірту" өлеңі. Осы өлеңнің өзегінде актерлік шеберлікті шыңдайтын, оған жем боларлық сөз ерекшеліктері, оның астары, түсінігі, ішкі икемі, ишараты, бірдеңені меңзеуі, мизансценалық орын т.б. көптеген сипаттары – актерлік өнер түріне келеді. Мәселен, естірту, көңіл айту өлеңі – қазақтың сонау ерте

замандағы салты бойынша қайтыс болған кісіні от басы ошақ-қасы мүшелеріне, жақын - жұрағаттарына естіртуші адам өзінің айтайын деген сөзін, естірткелі отырған оқиғасын тұспалдап, жұмбақтап, ишаратпен, өлеңмен, күймен, кейде әртүрлі салыстырулармен хабарлап жеткізуге тырысқан. Мысалы, Өз-Жәнібек ханның Жиреншеге айтқан естіртуінде осындай бейнелі сахналық қойылымда болатын сипат бар. Естіртуші – қайтыс болған кісінің үйіндегі адамдардың психологиялық хал-ахуалын өзінің сезімімен ұштастыра отырып жеткізеді. Сөзінің астарлы мағыналарымен мегзей жеткізуде қайғырушының кейпіне актердей ене, сендіре, жұбата толғайды. Өнер тарихында ауыр қазаны күй тілімен («Ақсақ Құлан, Жошы хан» күйі), тақпақпен естірту, көңіл айту, жұбату да болған [17,189]. Осы естірту, көңіл айту, жұбату өлеңдерінің табиғатын сахна, актер өнері тұрғысынан бағаласақ, пьесадағы осындай монологтардың күдіреті тек қана сөздің мағыналық астарларымен айқындалады. Мысалы, Ш.Айтматов шығармасының негізінде қойылған "Ана - Жер Анада" Сыбанқұлдың ұрыс майданында шейіт болғанын хабарлаған қаралы қағаздың келгенін Толғанайға естірту сахнасы мұңлы музыканың сүйемелдеуімен қара көлеңке сахнада өтуі – оның трагедиялық мазмұнын тереңдетіп, орындаушы аузынан шыққан сөз қаралы құбылысты мүлде қоюлатып жіберген.

Сонымен қорыта айтарымыз, "естірту", "көңіл айту" салты актерлік, сахналық өнерімізге етене жақын, орындауға қолайлы, белгілі бір мизансценалық формасы бар құрылым.

Актерлік өнер дәстүріне нәр берген шығармалардың бірі – "жоқтау" өлеңдері. Бұл өлеңдерде өтіп кеткен жастық шақ, қимас қыран бүркіт, тұлпар, дүниеден өткен ата-ана, мезгілсіз өлген қыршын жас, ел қорғаған батырлар, хандар, халық мақтанышы би-шешендер, ақындар жоқталады. Жоқтауларды да актерлік өнер элементтері мол шерлі-зарлы толғаныстармен, сөз бен әуез қосылған қалпымен орындайды. Жоқтау айтушылар жоқтау әнін айтқанда актер тәріздес өзінің үн құбылыстары, сырт қимыл-қозғалысы арқылы көпшілікке психологиялық әсер ете білген, яғни ол өлген адамның ерекше қасиеттерін айта отырып өзінің ішкі көңіл-күйін өзгерткен. Жоқтаулардағы драмалық, трагедиялық көңіл-күй әуендері сахна, актер дәстүріне өзек бола алатын стилімен ерекшеленеді.

Актерлік өнерді халық әдебиетінің қойнауында қалыптасқан ақындардың айтыс өлеңдерінен де көреміз. Профессор С. Қасқабасов "Қазақтың әдет-ғұрыптары мен ойындарындағы театрлық

элементтер" деген еңбегінде айтыстардың сахналық қойылымға тән ерекшеліктерін танытатын ақындар шығармашылығындағы бірнеше өнердің тұтастана жүретін сипатын (ырғақтық қозғалыста, мимика, мәнерлілік, дауыстың құбылуы, ән әуендері, сәнді киім, әуез аспабы домбырада шебер ойнау және ең негізгісі суырыпсалмалық) атап көрсетеді [18, 128-129]. Айтыс өлеңдеріндегі актерлік өнерге тән мынандай ерекшеліктерді саралап айта аламыз: біріншісі – суырыпсалма орындаушылық кезіндегі бірнеше өнердің тұтастана (синкретизм) қолданылатыны актер өнеріндегі сөз, қимыл-қозғалыс, психологиялық толғаныстармен үндес болатыны; екіншісі – қарсылас ақындардың сөз сайыстарындағы көңіл-күй сипаты құбылыстарының классикалық драмалардағы актерлердің диалогтары мен монологтарымен тектестігі. Мұнда екі ақынның сөз қақтығысы сахналық туындыға арқау болған кейіпкер мәнерінің қарама-қайшылықты тартысын байқатады. Мысалы, Сүйінбай ақын мен Тезек төре айтысындағы сөз жарысы, пікір таласы – сахнаға лайықты драмалық диалогтар. Шиеленіскен тартыс, астарлы сөзбен айтылған қақтығыс, екі кейіпкер-ақынның өзара аңдысқан ішкі-сыртқы мінез-құлық құбылыстарының шарпысуы, кейіпкер-ақындардың отырған орындары, қимыл-қозғалыстары, тыңдаушы қауымының да ынталы ықыласы - бәрі де актерлік өнерге тән шығармашылық хал-ахуалға тән сипаттар [19, 294-295]. Демек, айтыстағы драмалық тартыс өткірлігі, сөз саптау-қазақ топырағындағы кәсіби актерлікке негіз болған сапалық белгілердің бірі.

М. Әуезов айтысушы ақындардың өнерпаздық шеберлігімен тыңдаушыларды еліктіретінін, олардың сөзбен бір-біріне шабуыл жасауының сахналық өнер дәстүріне бағдар болғанын айтады. "Анығында, ақындар айтысының негізінде, өзгеше жанрлық бітім мазмұнында, қолдану дәстүрінде, қазақтың халықтық театрлық өнерінің мол белгілері бар. Халық театрының анық дәл ұрығы бар деуге болады" [20, 421]. Осындай пікіріне орай ұлы драматург "Еңлік-Кебек", "Қарагөз" пьесаларында тұрмыс-салт өлеңдерінің үлгілерін, "Айман-Шолпан" пьесасында екі ақын Жантық пен Балпық бейнелерін де айтыс өлеңдеріне тән өнер синтезі сипатымен береді [21, 204-205]. Демек, ақындардың айтыс өлеңдері драмалық-сахналық қойылымдардың эстетикалық-поэтикалық өнер үлгілері, актерлік шеберліктің ұлт өнеріндегі алғашқы қалыптасу мектебі.

Актерлік өнер эпостық дастандарды орындаушы жыршылық дәстүрден де бастау алады. Жыршылар – актерлік өнердің сан алуан

белгілерін жинақтаған күрделі тұлғалар. Дастанды жырлаушы жыршының бойынан сахнадағы актер ойынымен бара бар мынандай ерекшеліктерді саралап айта аламыз: біріншісі – дастандағы кейіпкерлердің мінездерін, оқиғалардың суреттерін айқын елестетуі, екіншісі – дастан оқиғалары мен тыңдаушылар арасындағы мықты шығармашылық байланысты орнатуы.

Дастандағы кейіпкерлердің мінездерін, оқиғалардың суреттерін дәл елестете бейнелеуде жыршы нағыз актерлік дарындылық, әмбебаптық деңгейде танылады. Әр кейіпкердің жылайтын, күлетін, мұңданатын дауыс мәнерін, домбыра, қобыз үні арқылы шапқан аттың дүбірін, жыр өлшеміне сай ырғақтарды, әуендерді шынайы бояуларымен жеткізу арқылы жыршы тыңдаушыларын сюжет кезеңдерімен бірге қуантады, күлдіреді, ойлантады, қайғыртады, жылатады. Өнер иесінің дастанды орындау үстінде сол туындының кейіпкерлерінің жан дүниесімен бірге күйзеле, психологиялық өзгеше күйді бастан кешуі (сахна тілімен айтқанда кейіпке енуі) бұл актерлік шеберлікке тән сипатын дәлелдейді. Яғни, жыршы бұл арада әрі режиссері, әрі орындаушы актер тұлғалығымен де көрінеді. Әрине, бұл айтылғандардың барлығы эпостың дастандардағы поэтикалық әсерлігі аса ықпалды сөз қуатының арқасында жүзеге асады. М. Байсеркенов "Сахна және актер" атты кітабында "Сондықтан да сөз, сөз болғанда қарсылық пен қақтығысқа, құрылған әрекет қуаты күшті сөз «Станиславский жүйесінің» заңдылық негізіне жатады" [22, 248], – дейді. Жырды орындаушы дауысындағы ырғақтармен, бет-әлпетіндегі мимикалық құбылыстармен, жағымды мақамдар мен әуез аспабының қосынды әуендерімен тыңдаушылар жүректерін жаулап, адамдардың жан дүниесін өзіне бағындырып алады. Сөз бен сөз құдіреті жан дүниелерін баураған тыңдаушылар да, жыршының өзі де, шабытты күйдің біртұтас әлеміне кіреді, біртіндеп ажырағысы келмейтін жағдай орнайды. Орындаушының жыр айту процесіндегі мың құбылған кескін-келбетін шабыттана иілген сахнадағы актердің кейпімен салыстыруға болады. Синтетикалық өнер ерекшеліктерін меңгерген жыраудың кейбір оқыс шыққан дауыс үндері мен қызу қимыл-қозғалысы, бетіндегі мимикалық өзгерістер тыңдаушысын еліктіріп, оларды әлгі тұстарда әр түрлі әсерге бөлеуі – актерлік ойынға тән қасиет. Жыршы бойында композиторлық, суырыпсалма өнер қатар өрбіп бүгінгі сахналық әрекетке негізделген өнермен іштей тұтасып жатыр. Олардың шығармашылық тұрқынан, өнерінен бүгінгі актер

өнеріне тән қасиеттер іздеуіміз осыдан. Осының бәрін жинақтап айтқанда, жалғыз актердің сахна төріндегі өнер туғызу сәттері көз алдына еріксіз елестейді.

Актерлік өнер жолына бақсылық дәстүр де үндеседі. Бақсылардың пластикалық күрделі қимыл-қозғалыстар жасайтыны, қобызды сарнатуы мен өзінің де жыр толғауы, билеуі, дауысын құбылтуы және т.б. психологиялық жай-күйі актерлік өнерге негіз болған сипаттар. Бақсы ойынының зікірін тыңдауға жиналғандар да театрға келгендей әсер алады. Сондықтан да ұлттық театрымыздың алғашқы қойылымындағы кейіпкерлер арасында бақсы бейнесі жиі кездеседі. Әрине бақсы бейнесін сахнада сомдау үшін әуез бен биге, пластикалық қозғалыстарға, оқыс әрекеттерге бейім дарынды актерлер ғана таңдап алынған. Мысалы, Е. Өмірзақовтың "Еңлік-Кебектегі" Нысан – Абыз рөлін орындауы – қайталанбас шеберлік үлгісі. Пьесадағы бақсы рөлін ойнауда өнер дәстүрінің үндес құрылымы астаса өріледі. Атап айтқанда, бақсының аруақ шақыру кезіндегі көздерінің қып-қызыл от шашуы, сол кезде иттің ырылдағанын, үргенін, қозының маңырағанын, шошқаның қорсылын да естірткені, жын шақыруы, солармен арпалысқа түскендей күй кешуі – бәрі де актердің әмбебап өнерін әйгілейді. Актер бойындағы жан мен тәннің, әрекет пен сезімнің тоғысуы бақсылық ойын дәстүрімен толық ұштасқандай шабытпен орындалады. Демек, бақсылықтың актерлік өнер тұтастығымен кейінгі кәсіби актерлік өнерге шығармашылық арна болғанын айтамыз. М.Әуезовте осы тұтастыққа ғылыми баға береді: "Артист жыны келген бақсы есепті. Ақынша жүрек күйінен құбылып, бақсыша пішіні суып, шұғыл құбылыстарға тез ойнақтап ауысып отыруы шарт. Осы күйлерді әрбір артист өзіне ғана хас болған ерекшелікпен шығару керек. Сонда ол ешкімге ұқсамайды да, оған ешкім ұқсай алмайтын болады. Бұл өзгешелік оның туыстан ала келген өзгешелігі сияқты – өнерінің өзгешелігі. Осы шартқа үйлесуге шамасы жеткен артист болса, ол шын өнер иесі де, түр тапқан, қалыптанған артист болмақшы" [23,47].

Бақсылық өнер – қазақ халқының актерлік дәстүрінің қайнар көздерінің бірі. Бақсының шығармашылық тұлғасындағы қимыл-әрекеттің серпінді суырыпсалмалығы, түйсіну, сезіну, елестету, болжау қабілетінің тереңдігі, психологиялық ықпалмен сауықтыратын емшілігі, көңіл-күйді әуенмен, әртүрлі ғажайып әрекеттерімен баурайтын арбаушылығы, сыйқыршылығы жын шақыру сәтіндегі дикциялық-психофизика құбылыстары – көрермендерін, тыңдаушыларын толық сеніммен ұйытатын қасиеттер. Профессор

Б. Абылқасымов бақсы ойынының "сахналық шығарма немесе қойылым ретінде белгілі бір заңдылықтарға бағына отырып өрбитін сюжеттік желісі мен композициясы болатынын" айтады [24, 123].

Қорыта айтқанда, "Бақсы ойыны" – сахналық элементтерді (ишарат, қалып, мизансценалық іс-әрекеттер, қимыл-қозғалыс еркіндігі, болжау мен елестету және т.б.) жинақталған қазіргі актер шеберлігіне өнеге болатын, халық мәдениетінің озық үлгісі.

Сахнадағы актердің қимыл-қозғалысы кейіпкерлердің ішкі және сыртқы пішіндері, іс-әрекеттері, сөз астарлары арқылы жүзеге асырылады. Бұл орайда, актерлікке негіз болған, халықтың рухани мәдениетіндегі ерекше тұлғалар "қулар" атымен белгілі өнерпаздарды ерекше атаймыз. Бұлар-нағыз дала театрының актерлері Алдар Көсе, Жиренше, Айдарбек, Торсықбай, Қантай-Тонтайлар. Мысалы, Алдар Көсенің Шықбермес Шығайбайға байланысты оқиғалардағы ақылдылығы, жүйрік қиялынан туған оқыс тапқырлығы суырыпсалмалық қасиетін танытатын халықтық актерлік өнердің тағы бір сипат белгісі. Қазақтың ұлттық театрындағы классикалық актерлік өнердің негізін қалаған Қ. Қуанышбаев, Е. Өмірзақов, С.Қожамқұловтар Торсықбай, Айдарбек тұлғаларын фольклордағы дәстүрлі бейнелеулер арқылы сомдады. Торсықбайлардың кебін оранып көрден шығуы, сараң байлар мен алдамшы молдаларды қулықпен көрге түсіруі, мал айдаған саудагерге өз қойын өзіне сойып беріп бата алуы, уезд нашандігіне саумал беріп ішін өткізуі, Айдарбек қудың Жаныспай болысты қырық күн мылқауға айналдыруы, Тынды деген ірі байға өз қызын сабатуы, тірі Қашқынбектің жаназасына елді жинауы – бәрі де актерлік өнерге арқау болған сатиралық бейнелеулер. Фольклордағы осындай бейнелеу тәсілдері үнсіз орындалатын пластикалық қимылдарды, бет-әлпетті құбылтатын мимикалық қозғалыстарды актерлер мысқыл-әжуаның, сықақтың көркемдік ықпалы үшін қолданады. Мысалы, "Алдар Көсе" комедиясындағы мешкей Шораяқтың тамақ жеу сәтін (табаққа қол салуы, қомағайлана асауы, ұртын томпайта шайнауы, саусақтарын жалауы, жан-жағына ала көзімен қарауы т.б.) бейнелеу Қ.Қуанышбаевтың актерлік шеберлігін танытатын көркемдік ерекшелік.

Ұлттық актерлік өнердің негізгі бастау көздерінің бірі – шешендік сөздер. Шешендік сөздердің жүйелі кестелерін құрайтын тұрақты сөз тіркестері, мақал-мәтелдер, нақылдар, ақ өлең өрнектері қазақ ауылдарының көркем сөйлеу өнегесін үлгі тұтатын дәстүрін қалыптастырған. Ұлттық театрдың негізін қалаған алғашқы актерлеріміз шетінен шешендік көркем сөз кестелерін бойларына сіңіре қалыптасқан сөйлеу өнерінің үздіктері еді. Шешендік мәнермен

сөйлеудегі әрбір сөздің, диалогтың дыбыстық, ырғақтық әуезділігін, ішкі мағынасы мен сыртқы әсер тұтастығын қауым алдында эстетикалық талғам, таным деңгейінде жеткізу шынайы актерлік өнер нышандары бар ерекшелік. Сөз өнерінің мағыналық тереңдіктерін ауызша айту арқылы жеткізу - актердің дарындылығы мен шеберлікке шыңдалу тұтастығынан танылған қасиет. Актерлік өнер элементтерінің халықтық дәстүрі шешендік өнерден де бастау алған. Яғни, актерлік өнерді айқындайтын орындаушылық шеберлік бастаулары би-шешендердің шығармашылығында қалыптасқан. Қазақ театры сахнасында "Еңлік-Кебек", "Абай" және т.б. пьесалардағы кейіпкерлердің сомдалуында актерлер шешендік өнердегі сөздің ішкі астарлы тереңдіктеріне өзара алма-кезек айтысы үлгісіндегі монолог, диалогтардың психологиялық ықпалына айрықша мән береді. Билік айту үстінде дәстүрге сүйену, беделді арқа тұту барысында би-шешендердің қорқыту, шошыту, салмақ тастау, сескендіру, дүдәмал қалдыру, үміттендіру, алаңдату, емеурін білдіру, ишарат ету, есін алу т.б. психологиялық ықпал жасаудың амалдары қазақ сахнасындағы кәсіби актерлік үшін шеберлік мектебі бола білді. Қазақтың би-шешендерінің айтысу сәтіндегі сахналық зейінді құрайтын көру, есту, қарау, тыңдау, сезу, бағалау, түсіну, зейін тұрақтылығы және т.б. элементтер – қазіргі актерлік өнердің көркемдік-эстетикалық түп негіздерінің бірі.

Актерлік өнердің дамуына үлгі болған би-шешендер сөздері шешендік арнау, шешендік дау, шешендік толғау [25, 95] түрлерінде болады. Мысалы: Жиренше, Алдар көсе, Балаби, Сырым, Досбол және т.б. би-шешендер сөздері – оқиғалық шағын әңгімелерден нақты сюжет, сахналық этюд түріндегі икемді көріністерді танимыз. Мысалы, "Досбол бидің батасы", "Асау би Есентемір Бөлен би сыны", "Сырымның екі жеңілуі", "Төле, Қазбек, Әйтеке билердің дауды шешуі" атты шешендік арнау, шешендік дау түрлеріндегі оқиғалы диалогтардан [26, 93] нақты сюжет, сахналық этюд түріндегі қойылым сипаттарын аңғаруға болады.

Қорыта келгенде, көшпелі қазақтың тұрмыс-салтында, әдет-ғұрыпында актерлік өнер дәстүрінің негіздері болғандығын айта аламыз. Қазіргі кәсіби сахна және актер өнерінің негізі халықтың фольклорлық-этнографиялық мұралары. Актер өнерінің дәстүр жалғастығы заңдылығымен жаңа түр мен мазмұнды иеленуі де дамудың табиғи құбылысы.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. *Ақ жол*. – Алматы, "Жазушы", 1991. 547 б.
2. Әуезов М. *Уақыт және әдебиет*. Алматы, Қазмемкөрәдеббас, 1962.
3. Станиславский К. С. *Менің искусстводағы өмірім*. Алматы, Қазмемкөрәдеббас, 1954. – 642 б.
4. Каскабасов С. *Родники искусства: фольклористические этюды*. Алма-Ата, Өнер, 1968.
5. Хұсайынов Ш., Дүйсенбаев Ы. *Қазақтың ауыз әдебиеті және халық ойындарындағы театр-драмалық элементтер*. //Хұсайынов Ш. *Өнер өрімдері: Мақалалар, әңгімелер. Пьесалар, киноповестер, аударма*, Алматы, 1991.
6. Мұхамеджанов Қ. *Таңдамалы: Пьесалар. Әдеби сценарилер. Өнер жайлы ойлар*, Алматы, "Жазушы", 1989. - 425 б.
7. Нұрғалиев Р. *Арқау*, Екі томдық шығармалар, 1-т. Алматы, Жазушы", 1991. 216 б.
8. Жақыпов Е. *Дастаннан драмаға*. - Алматы, "Ғылым", 1979. 29-б.
9. *Қазақ халық әдебиеті*, Көп томдық. Айтыс. 1-том, Алматы, "Жазушы", 1988. 19-б.
10. Әуезов М. *Шығармалар*. 11-том. Алматы, "Жазушы", 1969. 53- б.
11. Әуезов М. *Мақалалар, әңгімелер, аудармалар, пьесалар*. 1921-1929, 3-том, Алматы, "Ғылым", 1998. 214-216- б.
12. Қасқабасов С. А. *Родники искусства: фольклористические этюды*, Алма-Ата, "Өнер", 1968.
13. Шанин Ж. *Арқалық батыр. Пьесалар мен мақалалар*. /Құраст. Р.Нұрғалиев. Алматы, "Өнер", 1998.
14. Әуезов М. *Шығармалар*, 11-том, Алматы, "Жазушы", 1969.
15. Әуезов М. *Мақалалар, пьесалар*, 1917-1920, 1-том, Алматы, "Ғылым", 1997. - б 246.
16. Тәжібаев Ә. *Бес томдық шығармалар жинағы*, 4-том, Ғылыми еңбектер, Алматы, "Жазушы", 1981. 388- б.
17. Қалиев С., Оразаев М. *Қазақ халқының салт-дәстүрлері*, Алматы, "Рауан", 1994.- б 189.
18. Қасқабасов С. *Театральные элементы в казахских обрядах и играх*. /Отв. ред. Кайдалова О. Н., М.: "Наука", 1986. - б 128-129.
19. *Қазақ халық әдебиеті*. Көп томдық. Айтыс. 2-том, Алматы, "Жазушы", 1988. - 294-295 б.
20. Әуезов М. *Шығармалар*. 11-том. Алматы, "Жазушы", 1969. - б 421.
21. Әуезов М. *Әңгімелер мен пьесалар*, 5-том, Алматы, "Көркемәдебиет", 1956.
22. Байсеркенов М. *Сахна және актер*, Алматы, "Ана тілі", 1993. - б 248.
23. Әуезов М. *Мақалалар, әңгімелер, аудармалар, пьесалар* 1921-1929, 3-том, Алматы, "Ғылым", 1998. .
24. Абылқасымов Б. *Телқоңыр* (Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрып фольклоры). 123 б.
25. Адамбаев Б. *Шешендік сөздер*, Алматы, "Мектеп", 1967.
26. Адамбаев Б. *Халық даналығы*, Алматы, "Рауан", 1996.

**СОХРАНЕНИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ И ЯЗЫКОВОЙ
ИДЕНТИЧНОСТИ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ
PRESERVATION OF ETHNOCULTURAL AND LINGUISTIC
IDENTITY IN THE ERA OF GLOBALIZATION**

Айгуль БАЙТУОВА*

Резюме

Этническая культура выражает языковую и культурную самобытность этноса, включающую специфические черты материальной и духовной культуры, быта, групповых психологических характеристик, общее самосознание, основанное на представлении об общности их происхождения. Культура этноса, кроме этого, включает в себя и язык всемирного общения, который репрезентирует формирующиеся в коммуникациях различных этносов общие «коммуникативно-культурные зоны» - зоны глобальной культуры. В культуре этноса специфически этнический и общий всемирный языки сосуществуют, поскольку репрезентируют разные культурные пласты.

На основании вышесказанного этнокультурную идентичность можно определить в качестве части множественной идентичности, которая являет собой социокультурный конструкт, передающий степень осознания индивидуумом себя как члена этнической группы, степень овладения данной этнической культурой и языком, принятие её системы ценностей и безусловное следование им на практике. Становление глобального культурного пространства и возникновение глобальной культуры происходит на основе культурных ценностей, являющихся общими для всех мировых культур. Хотя такие ценности имелись во всех культурах всегда, тем не менее, формирование глобальной культуры происходит только сегодня в период информационной глобализации мира, когда активизируется процесс культурного взаимодействия, ведущего к углублению культурного саморазвития и взаимообогащения за счёт освоения иного культурного опыта.

Ключевые слова: идентичность, глобализация, этническая культура, язык, этнокультурная идентичность, языковая идентичность, индивид, культурная ценность, менталитет, многоязычие.

Summary

Ethnic culture expresses its linguistic and cultural identity of the ethnic group, including the specific features of the material and spiritual culture, life, group psychological

* доцент, кандидат филологических наук, Международный казахско-турецкий университет им. Х.А Ясави, Туркестан, Казахстан.
Associate Professor, Candidate of Philological Sciences, K.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan-Kazakhstan. E-mail: baituagul@mail.ru

А. Байтуова. Сохранение этнокультурной и языковой идентичности в эпоху...

characteristics common identity based on the idea of their common origin. Ethnic culture, in addition, includes the language of the world of communication, which represents emerging in communications of various ethnic groups shared "communicative and cultural zones" - areas of global culture. In the culture of the ethnic group and the ethnic specific common worldwide languages coexist as represent different cultural layers.

Based on the above, ethnic and cultural identity can be determined as part of a multiple identity which is a socio-cultural construct, transmit awareness of the individual himself as a member of an ethnic group, the degree of mastery of the ethnic culture and language, the adoption of its values and unconditional adherence to them in practice. Becoming the global cultural space and the emergence of a global culture occurs on the basis of cultural values that are common to all the world's cultures. Although these values were in all cultures have always, however, the formation of a global culture of today occurs only during the information globalization of the world, when activated by the process of cultural interchange, leading to a deepening of the cultural self-development and enrichment at the expense of the development of a cultural experience.

Keywords: identity, globalization, ethnic culture, language, ethnic and cultural identity, language identity, individual, cultural values, mentality, multilingualism.

Становление глобального культурного пространства и возникновение глобальной культуры происходит на основе культурных ценностей, являющихся общими для всех мировых культур. Хотя такие ценности имелись во всех культурах всегда, тем не менее, формирование глобальной культуры происходит только сегодня в период информационной глобализации мира, когда активизируется процесс культурного обмена, ведущего к углублению культурного саморазвития и взаимообогащения за счёт освоения иного культурного опыта. История, традиции и теоретические основания исследования позволяют большинству исследователей данного вопроса признать приоритетным в формировании идентичности этнокультурный фактор и, соответственно, необходимость поисков путей защиты и сохранения этнокультурных идентичностей как неотъемлемой части языкового и культурного наследия планеты.

Связь языка и культуры осуществляется на основе репрезентативной функции языка. Предметность конкретной культуры для языка предстаёт в качестве референта, который обозначается языковым способом. Такую функцию языка можно назвать и этнокультурной. Наличие этнокультурной функции даёт языку культурное содержание и обосновывает его в качестве одного из

критериев этнокультурной идентичности. Язык как специфический признак этноса занимает первое место среди национально-специфических компонентов культуры. Функции языка, имеющие непосредственное отношение к этнокультурной идентичности, заключаются в хранении культурных ценностей в формах письменной и устной речи, передаче сокровищ национальной культуры из поколения в поколение и формировании человека путём создания особого видения мира и менталитета

Язык всегда исторически и теоретически рассматривался в качестве одного из главных критериев этноса. Языковая и культурная глобализация создаёт неустойчивую ситуацию, в рамках которой встаёт вопрос о необходимости разрешения противоречия между возможностью поглощения языкового и этнокультурного многообразия мира всемирным языком и доминирующей культурой и необходимостью сохранения языкового и культурного многообразия этнокультурных идентичностей

Противоречие между сохранением этнокультурной идентичности и глобализацией в языковой и культурной коммуникации может быть разрешено на основе выявления объективных возможностей складывающегося языка всемирного общения. Язык всемирного общения, оставляя за этническим языком репрезентативную (этнокультурную) функцию, перенимает на себя только функцию коммуникативную, что позволяет всем этносам находить себя в межкультурных коммуникациях и одновременно оставаться на почве собственной этнокультурной идентичности. В связи с этим в современном мире проблемы национальной идентичности и национального интереса в условиях глобализации находятся в центре внимания как исследователей, так и политиков. Глобальные преобразования современного человечества на рубеже веков характеризуются возникновением новых ориентиров, новых ценностей. Актуальными становятся новые мировые идеи глобальной экономики, интеграция культур и т.д. Чем сильнее процессы глобализации проникают в национальные культуры, тем активнее народы стараются охранять такие внутренние компоненты, как культура, традиции, язык, религия. То есть в период глобальных трансформаций обостряются проблемы национальной идентичности, связанные со стремлением народов к самобытности и к самоопределению в настоящем мире, отстоять и сохранить свою

идентичность. Дело в том, что неизбежные процессы глобализации, вливающиеся в вековые уклады национальных культур, приводят зачастую к межнациональной, межрелигиозной напряженности, часто выливающейся в конфликты с вытекающими отсюда человеческими жертвами. Не случайно межнациональные конфликты и сепаратистские идеи в современном мире стали одной из главных проблем сегодняшнего дня.

Этнокультурная идентичность в условиях глобализации претерпевает трансформации, ибо не может больше базировать себя только на комплексе этноспецифических черт, в число которых входит и этнический язык, выполняющий здесь как коммуникативную, так и репрезентативную (этнокультурную) функции. Соответственно, этнический язык обеспечивает взаимопонимание в рамках этноса и одновременно репрезентирует специфику его культуры (материализует историческую память, обозначает в слове и сохраняет общие традиции, формирует чувство групповой идентичности и т. п.). Язык же всемирного общения, не входя в этнический язык, но характеризуя культуру этноса, претерпевающего глобализационные процессы, комплементарно относится к этнокультурной идентичности, которая благодаря ему приобретает возможность ответить на вызовы глобализации. Она, получая возможность всеобщей коммуникации, становится открытой и выводит этнос в мировое культурное пространство, обеспечивая комплементарные отношения культуры и языка конкретного этноса и языка всемирного общения и общей культуры.

Существуют процессы, характеризующиеся стремлением народов сохранить свою самобытность, подчеркнуть свою историческую уникальность, возродить и отстоять особенности своей традиционной культуры, языка и психологического склада, обостренным желанием (нередко в крайних формах - вооруженная борьба, повстанческое движение, террор) многих миллионов людей (особенно - в странах "третьего мира") выразить осознание своей принадлежности к определенному этносу, т.е. проявлением этнического самосознания и этнической идентичности [1].

Одной из главных причин возросшего интереса к проблемам этнокультурной идентичности явилось и то, что этнические отношения стали играть в конструировании общества весьма заметную роль, поэтому игнорировать их было бы просто невозможно. Если в начале XX столетия многие ученые в сфере социальных наук полагали, что

этнокультурная идентичность будет постепенно терять свое значение в жизни людей вследствие процессов модернизации, индустриализации, развития гражданского общества и личностного индивидуализма, то последующая практика показала во многом неправомочность такого мнения. Этничность, этнокультурная идентичность не только сохранили, но и усилили свое значение в социальной, политической и культурной жизни.

Причём этнокультурная идентичность в социально-философском плане должна представлять интерес не сама по себе, а именно как компонент общественного и культурного целого, т.е. с учетом детерминирующей роли общества и культуры как фундаментальных категорий в системе социально-философского знания. Всё это предполагает обращение исследователя к таким важным проблемам как выявление базисных характеристик для адекватного определения собственно понятия "этнокультурная идентичность", выявление её функциональных характеристик и роли в жизни человека и современного общества. Прежде всего, к ним относятся, на наш взгляд, "внешние" факторы самоидентификации народов, такие как социально-исторические и эколого-хозяйственные, поскольку они интересны и важны для понимания природы ее обусловленности как бы "извне" [2]. Кроме того, социально-познавательная ценность этнокультурной идентичности связана и с исследованиями фундаментальных особенностей, заложенных в самом феномене человека. В этом плане не менее важную роль должно сыграть изучение и таких глубинных "внутренних" этнокультурных факторов как религия и язык, затрагивающих нередко неосознаваемые, но вместе с тем наиболее влиятельные механизмы человеческой психологии и культуры.

Этническое самосознание – сложное социально-психологическое явление, которое является продуктом исторического развития. В разные периоды истории, в зависимости от ситуации внутри того или иного государства, уровня развития общественных связей внутри страны, ее поли - или моноэтничности, характер этого явления и отношение (оценка) людей к этому явлению были разными. В соответствии с этим, в разные периоды по-разному проявлялось и само это явление, и интерес людей к нему. Этническое самосознание – это идентификация, т. е. отнесение человеком себя к той или иной национальности, его представление о своем народе, его характерных чертах, культуре, языке, территории проживания, историческом

прошлом, т. е. образ «мы». Все эти представления эмоционально отражены, к ним вырабатывается определенное отношение, например, чувство гордости, сопереживания, способные стимулировать поступки людей. Итак, культурная идентификация - это самоощущения человека внутри конкретной культуры. Она характеризуется субъективным чувством индивидуальной самоидентичности, т.е. отождествлением себя с теми или иными типологическими формами культурного устройства, прежде всего с конкретной культурной традицией. Когда индивид приходит в мир, он "погружается" в определенную культурную "наследственность", которую усваивает от окружающих его людей.

Этническая идентичность является составной частью социальной идентичности личности, психологической категории, которая относится к осознанию своей принадлежности к определенной этнической общности. Исходя из этого, под этнической идентичностью мы понимаем сложный психосоциальный феномен, результат осмысления своей тождественности с этносом, возникающий вследствие особенностей своего этноса и проявляющийся в поведении людей.

XXI век ознаменовался столкновением цивилизаций, культур, ментальностей. Практически любое коммуникативное пространство на территории современных государств, в рамках которого складывается сегодня личность, является полиэтническим, поликонфессиональным и поликультурным. В данных условиях возрастает роль общеэтнического языка как одного из факторов идентификации в полиэтнических социумах. Язык создаёт основу внутриэтнического нормативного единства, определяет коммуникацию этноса в целом, обеспечивает социальное взаимодействие и социокультурное отношение в процессе коммуникации между всеми членами этноса, даже принадлежащим к различным социокультурным слоям [3]. В структуру этнической идентичности входят: самоидентификация; система этнообъединяющих и этнодифференцирующих признаков; чувства, эмоции, связанные с осознанием своей этничности (стыд, гордость, вина, ущемленность, безразличие и др.). Этничность проявляется в реальном поведении людей (языковое, религиозное поведение, культурные ориентации, стратегии межэтнического поведения), потому в структуру этнической идентичности входит также поведенческий элемент [4].

В настоящее время, несмотря на относительную разработанность проблем этнокультурной идентичности и отрицательных воздействий языковой и культурной глобализации, следует отметить недостаточность целостной разработки проблемы разрешения противоречия между сохранением этнокультурной идентичности и необходимостью беспрепятственной языковой коммуникации в условиях глобализации. Для того чтобы выявить наиболее действенные пути успешного осуществления межъязыковой и межкультурной коммуникации в ходе глобализационных процессов при сохранении и устойчивом развитии национальных языков и культур, необходимо изучить особенности взаимодействия языков и культур в глобальной системе, способы языковой организации многоязычных обществ, положительный и отрицательный опыт общественного и государственного многоязычия, воздействие глобализационных процессов на языки и культуры, особенно на языки и культуры малых народов и языковых меньшинств. Необходимо также рассмотреть особенности функционирования многоязычия на уровне личности, проблемы общения в многоязычном и поликультурном мире, а также роль образования в век глобализации в воспитании многоязычной и поликультурной личности.

Введение понятия языка всемирного общения приводит к необходимости методологического разграничения понятий «этническая культура» и «культура этноса». Если первое выражает языковую (и культурную в целом) самобытность этноса, то второе, кроме этнической самобытности языка и культуры, включает в себя и язык всемирного общения, который репрезентирует общие «коммуникативно-культурные зоны», формирующиеся в коммуникациях различных этносов. В культуре этноса специфически этнический и общий язык всемирного общения сосуществуют, поскольку репрезентируют разные культурные пласты [5]. Язык всемирного общения, характеризуя культуру этноса, но не этническую культуру, комплементарно относится к этнокультурной идентичности и выполняет здесь только коммуникативную функцию.

Путь к решению проблемы противоречия между необходимостью языка всемирного общения и сохранением этнокультурной идентичности лежит в создании множественных индивидуальных идентичностей на основе воспитания многоязычной, поликультурной личности эпохи глобализации посредством целенаправленной языковой политики. Многоязычие является путём сохранения

этнокультурной идентичности, так как полагает возможность и необходимость множественных идентичностей.

В то же время тезис о полном отсутствии культурной составляющей в языке всемирного общения является недостаточно обоснованным. Формирование языка всемирного общения в условиях глобализации происходит при одновременном формировании глобальной культуры и глобальной идентичности, поэтому связь языка и культуры проявляется также и в случае всемирного языка. Однако язык всемирного общения вступает в комплементарные отношения с этнокультурной идентичностью и этническим языком, поскольку его репрезентативная функция направлена не на этническую культуру, но на общие культурные пространства, которые появляются в межкультурных коммуникациях. Благодаря этим «коммуникативным зонам» данный этнос становится открытым, выходит на международную арену при сохранении своей этнокультурной идентичности [6].

. Появляется новое культурное образование – множественная идентичность, где этнокультурная и глобальная идентичности сосуществуют. Чтобы выявить наиболее действенные пути успешного осуществления межъязыковой и межкультурной коммуникации в ходе глобализационных процессов при сохранении и устойчивом развитии национальных языков и культур, необходимо изучить особенности взаимодействия языков и культур в глобальной системе, способы языковой организации многоязычных обществ, положительный и отрицательный опыт общественного и государственного многоязычия, воздействие глобализационных процессов на языки и культуры, особенно на языки и культуры малых народов и языковых меньшинств. Необходимо также рассмотреть особенности функционирования многоязычия на уровне личности, проблемы общения в многоязычном и поликультурном мире, а также роль образования в век глобализации в воспитании многоязычной и поликультурной личности [7].

Таким образом, путь разрешения противоречия между всемирным языком глобализации и языками и культурами планеты заключается в признании комплементарное их отношений на основе принципа дополнительности. Угроза сохранению этнокультурных идентичностей возникает в тех случаях, когда различные идентичности в рамках множественной идентичности ставятся в условия

соперничества, ведущего к вытеснению одной или нескольких идентичностей [8].

Несмотря на то, что глобализация на данном этапе является сильнейшим испытанием для культурной и национальной идентичности у человека, ощущающего себя представителем множественной идентичности, находится все меньше оснований идентифицировать те или иные культуры как чужие или враждебные. Современный мир характеризуется комплексной, многоуровневой структурой идентичностей, включающей наряду с традиционными все новые уровни идентичности, что свидетельствует о неоднозначности глобализации: с одной стороны, она ставит под сомнение прежнюю роль государства и, соответственно, связанную с ней национальную идентичность, с другой – способствует интеграции различных обществ и интенсифицирует потребность к определению идентичности. Основным средством преодоления испытаний, выпавших на долю идентичности, являются диалог и преемственность культур, хотя они затруднены в сложившихся условиях. Однако вызовы современной эпохи побуждают к конструированию новых идентичностей применительно к условиям стремительно меняющегося мира.

Литература

1. Баксанский О. Е., Лавринов Д. Г. *Этнокультурная идентичность в условиях глобализации*/Феномен глобализации в контексте диалога культур. –М.: «Канон +» РООИ «Реабилитация», -2010. С. 47-75.
2. Бауман З. *Индивидуализированное общество*. М.: Логос, 2002. 324 с.
3. Жаде З. А. *Трансформация идентичности в условиях глобализации*. /Человек – объект и субъект глобальных процессов: материалы междунар. науч. конф. / под. Ред. И.Ф. Кефели. СПб., 2009. С. 80-85.
4. Малинова О. Ю. *Идентичность как категория практики и научного анализа: о различии подходов*. /Права человека и проблемы идентичности в России в современном мире. под ред. О. Ю. Малиновой, А. Ю. Сунгурова. СПб.: Норма, 2005. С. 7-20.
5. Мелосик З., Шкудлярк Т. *Культура, идентичность и образование: мерцание значений* [Электронный ресурс]. URL: www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?Tech-tid=2908&level1=main&level2=articles (дата обращения: 15.03.2011).
6. Федотова Н. Н. *Идентичность*. //Энциклопедия «Глобалистика». под ред. И. И. Мазура, А.Н. Чумакова. -М., 2003. С. 357.
7. Эриксон Э. Г. *Идентичность: юность и кризис* / пер. с англ. А. Д. Андреевой и др.; общ. Ред. И предисл. А.В. Толстых. –М.: Прогресс, -1996. -342 с.
8. Эриксон Э. Г. *Идентичность и неукорененность в наше время* // Философские науки. 1995. № 5-6.

МАЗМУНЫ, CONTENTS

ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ		
Карымшакова А. Т. (Бішкек) Karımşakova A.T. (Bişkek)	Айрым функционалдык бөлүкчөлөрдүн коммуникативдик-прагматикалык кызматы Communicative-Pragmatic Function Of Some Functional Particles	7-13
Рафаилов А. Рафаилова М. (Якутск) Rafailov A. Rafailova M. (Yakutsk)	Руническая надпись на береговой скале верхней Лены у деревни Давыдово Runic Inscription on the Coastal Rock of Lena River at Davydovo's Village	14-22
İbrahimov E. (Bakü)	Türkiye Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine Çevirilerde Yaşanan Bazı Sorunlar Üzerine Değerlendirme Evaluation of Some Problems Arising in the Translation of Texts from Turkish into Azerbaijani	23-30
İdirisov S. (Bişkek)	Çağatay Dilinin Etkisindeki Kırgız Dili Kyrgyz Language Under the Influence Chaghatay Language	31-49
Бердалиева Р. (Туркестан) Berdalievа R. (Turkestan)	Взаимопонимание людей: место и роль невербальных средств общения Understanding of People: The Place and the Role of Non-verbal Communication Means	50-56
Вандевалле Й. (Гент) Vandewalle J. (Ghent)	Түрік тілін шетелдіктерге оқыту жөнінде On The Teaching Turkish for Foreigners	57-71
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР		
Идельбаев М. (Уфа) Idelbaev M. (Ufa)	О средневековом общетюркском памятнике «Гулистан бит-тюрки» Саифа Сарай About Medieval Turkic Monument "Gulistan Bit-Turki" By Saif Sarai	72-79
Әзібаева Б. (Алматы) Azibaeva B. (Almaty)	Ы.Дүйсенбаевтың фольклортанулық еңбектері жөнінде Works on Folklore of I. Duysenbaeva	80-92
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӨНЕР		
Сағидолда Г. Қайратқызы Ә. (Астана) Sagidolda G. Kairatkyzy A. (Astana)	Қазіргі түркі халықтарының дәстүрлі киім үлгілеріндегі ортақтықтар мен ерекшеліктерді «мәдениет: тіл: қоғам» үштігі контексінде зерттеудің маңызы Importance of Research in the Context of the Trilogy "Culture: Language: Society" of Similarities and Differences of Samples of Traditional Clothes of the Contemporary Turkic Peoples	93-102

Сейтметов К. Сейтметова А. (Түркістан) Seytmetov K. Seytmetova A. (Turkestan)	Халық өнеріндегі актерлік элементтер Theatrical and Actor's Elements in National Creation	103-117
--	--	---------

ЭТНОМӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ

Байтуова А. (Түркестан) Baituova A. (Turkestan)	Сохранение этнокультурной и языковой идентичности в эпоху глобализации Preservation of Ethnocultural and Linguistic Identity in the Era of Globalization	118-126
--	---	---------

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты

Түркістан/ҚАЗАҚСТАН

e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

Басылым: Ахмет Ясауи университетінің «Тұран» баспаханасы

Редакцияның мекен-жайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласы

Бекзат Саттарханов даңғылы № 29

Телефон. 8 (72533) 3-16-78

Журналдың электрондық нұсқасын www.ayu.edu.kz сайтынан оқуға болады.

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның көзқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көркемдеуші редактор А.Авжы

Ағылшын тілі редакторы А.Евлер

Орыс тілі редакторы А.Байтуова

Қазақ тілі редакторы Е.Жиенбаев

Басуға 24.08.2017 ж. қол қойылды.

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 8,1.

Таралымы 300 дана. Тапсырыс 630.